

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра міжнародних відносин і суспільних наук

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

***Навчально-методичний
посібник***

Київ – 2019

УДК 327.30 (075.8)

Навчально-методичний посібник укладений у відповідності з новими навчальними планами та програмами гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України, що затверджені для спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», а також повністю враховує вимоги модульно-рейтингової системи навчання студентів та компетентнісного підходу.

Рекомендовано до видання вченою радою гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 3 від 12.11.2019 р.).

Рецензенти:

Ладиченко Тетяна Вячеславівна, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Білан Сергій Олексійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Упорядник: кандидат історичних наук, доцент **Кравченко Наталія Борисівна**

Навчально-методичне видання
Теорія міжнародних відносин
для підготовки бакалаврів
галузі знань 29 – «Міжнародні відносини»
спеціальності 291- «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»
у вищих закладах освіти

Упорядник: КРАВЧЕНКО Наталія Борисівна

Видання друкується в авторській редакції
Підписано до друку 25.11.2019р. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 13,5 Обл.-вид. арк. 14,5
Наклад 100 пр. Зам. № ...
Видавець і виготовлювач Національний університет
біоресурсів і природокористування України
м. Київ, 03041, вул. Героїв Оборони, 15.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011

ЗМІСТ

Вступ	4
Організація навчального процесу	7
Тематичний лекційний план з дисципліни	7
Змістовий модуль 1.	7
Змістовий модуль 2.	7
Організація та методика підготовки до семінарських занять	8
Методичні рекомендації	8
Теми та плани семінарських занять	9
Змістовий модуль 1.	9
Змістовий модуль 2.	15
Критерії оцінки знань студентів з дисципліни	22
Зразки розгорнутих запитань	24
Приклад тестових завдань для контролю знань	26
Змістовий модуль 1. Лекційне заняття 1.	29
Лекційне заняття 2.	52
Лекційне заняття 3.	69
Лекційне заняття 4.	84
Змістовий модуль 2. Лекційне заняття 5.	114
Лекційне заняття 6.	156
Лекційне заняття 7.	170
Лекційне заняття 8.	188
Загальний список рекомендованих джерел і літератури	202
Словник-довідник.....	205

ВСТУП

Впродовж XX-XXI ст. відбувається прискорене перетворення науково-теоретичного знання на продуктивну силу суспільства, що остаточно доводить практичне значення теорії. Особливих теоретичних зусиль задля аналізу, інтерпретації, прогнозування і планування потребують ті соціальні сфери, які найменш об'єктивно впорядковані й несуть у собі найбільш серйозні політичні загрози. Для сучасних суспільствознавчих дисциплін саме такою цариною постають міжнародні відносини — анархічні, конфліктогенні та непередбачувані.

Неможливість здійснення ефективного зовнішньополітичного курсу держави та його перспективного довгострокового планування без систематичного звернення до скарбниці ідей політології, політичної теорії і філософії дедалі більше актуалізує наукові пошуки в цій галузі, сприяючи швидкому розвитку теорії міжнародних відносин. Хоча як наукова дисципліна теорія міжнародних відносин почала швидко розвиватись лише на початок XX століття, активна дискусія щодо ключових проблем міжнародних відносин триває вже багато століть. Відповідно й сама історія еволюції теорії міжнародних відносин є картиною запеклої боротьби поміж різними школами й напрямками. Доволі часто цей процес розглядають як серію «великих дебатів», у ході яких відбувалася послідовна заміна домінуючої теоретичної парадигми в дослідженні світової політики.

Наукові знання про міжнародні відносини, розвиток теорії міжнародних відносин є нагальними для України і дають можливість здійснювати стратегічно та аналітично обґрунтовану зовнішню політику, перш за все - євроінтеграційний курс, що може провадитися лише на підставі напрацьованої теоретичної бази, поглибленим розумінням європейської інтеграції, світових процесів і місця в них України, тобто всіма тими знаннями, що надаються і структуруються теорією міжнародних відносин.

Метою вивчення дисципліни у вищій школі є: засвоєння основних понять, категорій та принципів теорії міжнародних відносин, вивчення теоретичних та методологічних питань міжнародних відносин та їх систем, основних форм, типів і видів взаємодій між державами, що дає можливість закласти теоретичний фундамент для вивчення основних дисциплін спеціальності.

Курс виходить з необхідності розв'язання таких завдань:

- надання студентам системних теоретичних знань з теорії міжнародних відносин;

- ознайомлення з класичними та новітніми здобутками в теорії міжнародних відносин;

- ознайомлення з основними методами теоретичного дослідження, головними школами і напрямками в ТМВ, системою та суб'єктами міжнародних відносин, їх потребами, інтересами та цілями, конфліктним і кооперативним виміром міжнародних відносин;

- орієнтування студентів на можливі сфери застосування отриманих в ході навчання знань, формування навичок професійної роботи.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

Знати:

- основні теоретичні положення, важливі вузлові проблеми усіх тем програми;

- основні поняття, категорії та принципи, на яких будуються міжнародні відносини;

- основні парадигми і школи в теорії міжнародних відносин, їх концептуальні та методологічні особливості;

- специфіку міжнародних систем і середовища, різновиди учасників міжнародних відносин, їх цілі, засоби і стратегії;

- загальні проблеми міжнародних відносин;

- добре орієнтуватись в наукових джерелах і новітній науковій літературі.

Вміти:

- орієнтуватися у міжнародних відносинах;

- синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу міжнародну культуру;

- аналізувати проблеми міжнародних відносин, опираючись на теоретичні здобутки ТМВ;

- приймати практичні рішення з питань, що стосуються міжнародних відносин.

- формувати власну наукову позицію щодо актуальних міжнародних проблем сьогодення.

Професійні компетентності, які отримують студенти після вивчення навчальної дисципліни:

- володіння основними поняттями теорії міжнародних відносин: здатність до аналізу історичних коренів ситуацій з міжнародних відносинах Україна-світ; здатність до аналізу історичних коренів виникнення політичних теорій та їх реалізації в Україні та інших країнах світу; здатність до обґрунтування принципів та закономірностей теорії міжнародних відносин;

- володіння знаннями про основні проблеми міжнародного життя та міжнародні системи: здатність до аналізу міжнародних економічних зв'язків України з іншими країнами світу; здатність до аналізу економічних причин виникнення конкретних ситуацій у міжнародних відносинах України з іншими країнами світу; здатність до обґрунтування системоутворюючих та системоруйнуючих факторів в міжнародних відносинах;

- володіння методикою аналізу міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу і України; здатність визначати рівень компетенції міжнародних організацій з питань ТМВ.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ТЕМАТИЧНИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ ПЛАН З ДИСЦИПЛІНИ «ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН» (орієнтовний розподіл навчального часу)

Змістовий модуль I

Теоретичні основи науки про міжнародні відносини

Лекційне заняття 1. Теорія міжнародних відносин як наука (2 години). Наукова природа теорії міжнародних відносин. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук. Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин.

Лекційне заняття 2. Методологія міжнародних відносин (2 години). Проблема методу в дослідженні міжнародних відносин. Специфічні особливості теоретичного рівня дослідження. Емпіричний рівень дослідження.

Лекційне заняття 3. Учасники міжнародних відносин (2 години). Зміст поняття «учасник міжнародних відносин». «Суб'єкт міжнародного права». Дилема суб'єктності в міжнародних відносинах: державоцентризм і транснаціоналізм.

Лекційне заняття 4. Інструменти міжнародної політики (2 години). Силовий вимір міжнародної політики. Дипломатія – специфічна сфера зовнішньополітичної діяльності держави. Міжнародна пропаганда: сутність, призначення, напрями, типологія, техніка.

Змістовий модуль II.

Парадигми теорії міжнародних відносин. Міжнародне середовище.

Лекційне заняття 5. Класична школа теорії міжнародних відносин (2 години). Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин. Теорія ідеалізму. Політичний реалізм. Неореалізм та неолібералізм.

Лекційне заняття 6. Теорії модернізму (2 години). «Біхевіористична революція» та принципи модернізму. Системні

теорії міжнародних відносин. Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм.

Лекційне заняття 7. Міжнародні системи (2 години). Поняття і структура міжнародних систем. Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності. Типи міжнародних систем. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.

Лекційне заняття 8. Міжнародне співробітництво (2 години). Зміст понять «мирне співіснування» та «міжнародна співпраця». Найважливіші форми міжнародної співпраці.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Метод навчання, що застосовуються при вивченні дисципліни «Теорія міжнародних відносин». Метод навчання — взаємопов'язана діяльність викладача та студентів, спрямована на засвоєння студентами системи знань, набуття умінь і навичок, їх виховання і загальний розвиток. У вузькому значенні метод навчання є способом керівництва пізнавальною діяльністю студентів, що має виконувати три функції: навчаючу, виховну і розвиваючу. Складовою методу навчання є прийом навчання. Прийом навчання — сукупність конкретних навчальних ситуацій, що сприяють досягненню проміжної (допоміжної) мети конкретного методу. Чим багатший арсенал прийомів у структурі методу, тим він повноцінніший та ефективніший.

Методи навчання класифікують на: методи готових знань (студенти пасивно сприймають подану викладачем інформацію, запам'ятовують, а в разі необхідності відтворюють її) і дослідницький метод (передбачає активну самостійну роботу студентів при засвоєнні знань: аналіз явищ, формулювання проблеми, висунення і перевірка гіпотез, самостійне формулювання висновків), який найбільш повно реалізується в умовах проблемного навчання. При вивченні дисципліни студенти на лекціях використовують в основному метод готових знань, тоді як на семінарських — дослідницький метод. Саме останній дозволяє закріпити, узагальнити і систематизувати отримані знання.

Залежно від походження інформації виділяють: словесні, наочні та практичні методи; від мети: методи здобуття нових знань,

метод формування умінь і навичок, метод застосування знань на практиці, методи творчої діяльності, методи закріплення знань, умінь і навичок, методи перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок. На лекціях та семінарах ми використовуємо презентації, адже унаочнення матеріалу покращує рівень сприйняття. Також використовуються і всі інші методи.

ТЕМИ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ (орієнтовний розподіл навчального часу)

Змістовий модуль I Теоретичні основи науки про міжнародні відносини

Тема 1. Теорія міжнародних відносин як наука (2 години).

1. Поняття, зміст і критерії міжнародних відносин.
2. Сутність, цілі та функції міжнародної політики.
3. Поняття та зміст основних закономірностей і тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.
4. Формування соціально-політичної думки з проблематики міжнародних відносин.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016.- 540 с.
4. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Часть особенная. Фундаментальные пространства состояний международных отношений. Т.1. – Одесса: «Феникс», 2018.- 587с.

5. Чеканов В.Ю. Функції міжнародних відносин.- Гілея. – 2013. – Випуск 79. – С.303-306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_94

6. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

7.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

8.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

9. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 2. Предметне поле теорії міжнародних відносин (2 години).

1. Специфіка предметного поля і проблема інституціоналізації науки про міжнародні відносини.
2. Проблема законів у сфері міжнародних відносин: закон - закономірність - тимчасові правила.
3. Сучасні теорії і концептуальні основи міжнародних відносин.
4. Основні напрямки дослідження міжнародних відносин після закінчення «холодної війни».

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Хонін В.М. Методологічні принципи теорії міжнародних відносин. Стаття перша. – Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Випуск 127. Частина I. – с. 104-115.

5. Хонін В.М. Методологічні принципи теорії міжнародних відносин. Стаття друга. – Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Випуск 127. Частина II. – с. 104-114.

6. Хонін В.М. Международные отношения: координатная ось типологического анализа. – Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. -2009. -Випуск 48. – С.143-160.

7. Хонин В.Н. Теория международных отношений. – К.: Академ-Пресс, 2005. – 456с.

8. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Часть особенная. Фундаментальные пространства состояний международных отношений. Т.1. – Одесса: «Феникс», 2018.- 587с.

9. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

10.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

11.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

12.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 3. Методологія міжнародних відносин (2 години).

1. Діалектика як методологічна основа міжнародних досліджень.
2. Поняття і категорії теорії міжнародних відносин.
3. Проблеми формування понятійно-категорійної системи.
4. Загальнонаукові (інструментальні) поняття і категорії.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, поняття, категорії, рекомендації тощо).

2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.

3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Часть особенная. Фундаментальные пространства состояний международных отношений. Т.1. – Одесса: «Феникс», 2018.- 587с.

5. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

6. Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

7. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

8. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 4. Методи дослідження теорії міжнародних відносин (2 години).

1. Загальнонаукові методи міжнародних досліджень.
2. Історичні методи у міжнародному дослідженні.
3. Конкретно-емпіричні методи міжнародних досліджень.
4. Прогностичні методи міжнародних досліджень.
5. Математичні та статистичні методи у міжнародних дослідженнях.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7.Шепелев М. А. Теория міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 5. Учасники міжнародних відносин (2 години).

1. Міжнародні актори.
2. Типологія та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин.
3. Інтереси та цілі діяльності учасників міжнародних відносин.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. 3. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7.Шепелев М. А. Теория міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 6. Система міжнародних відносин (2 години).

1. Зміст основних понять системної теорії.
2. Особливості та основні напрями системного підходу в аналізі міжнародних відносин.

3. Типи і структура міжнародних систем.
4. Закони функціонування й трансформації міжнародних систем.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, міжнародної системи, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
- 5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
- 6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
- 7.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Тема 7. Структурні особливості міжнародних відносин (2 години).

1. Зовнішньополітичні відносини.
2. Міжнародні економічні відносини.
3. Міжнародні відносини у сфері культури.
4. Міжнародні відносини у сфері інформації.
5. Форми міжнародних відносин.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
- 5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
- 6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
- 7.Шепелев М. А. Теория международных отношений. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Змістовий модуль II.
Парадигми теорії міжнародних відносин. Міжнародне середовище.

Тема 8. Формування соціально-політичної думки з проблематики міжнародних відносин (2 години).

1. Класичний або традиційний напрям політичної думки з проблем зовнішньої політики і міжнародних відносин.
2. Теорія політичної рівноваги як різновидність традиційної парадигми.
3. Ідеалістичний напрям в історії розвитку суспільно-політичної думки з міжнародної проблематики.
4. Погляди представників марксистської парадигми на міжнародні відносини.

Індивідуальні творчі завдання

- 1.Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
- 5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
- 6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
- 7.Шепелев М. А. Теория международных відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 9. Класична школа теорії міжнародних відносин та її сучасні прояви (2 години).

1. Канонічні парадигми в теорії міжнародних відносин.
2. Ліберально-ідеалістична парадигма. Неолібералізм.
3. Парадигма політичного реалізму. Неореалізм.
4. Теорії миру та безпеки.
5. Марксистсько-ленінська парадигма. Неомарксизм.

Індивідуальні творчі завдання

- 1.Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

- 1.Виступ Володимира Василенка на круглому столі Національного форуму «Нова стратегія миру та безпеки» 30.10.2018. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/lutsenko/5bd99a8322b3b/>
- 2.Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
3. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

4. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

5. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

7.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

8.Чекаленко Л.Д. Концепції безпеки: сучасне прочитання. - Зовнішні справи: науковий журнал. - 2017. - № 4. - С. 44-47.

9.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 10. Теорії модернізму (2 години).

1. Спів традиціоналістів та модерністів.
2. Модерністські напрямки міжнародних досліджень.
3. Соціологія міжнародних відносин.

Індивідуальні творчі завдання

- 1.Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги XXI століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 11. Теорії міжнародного середовища (2 години).

1. Географічний детермінізм та геополітичні концепції.
2. Геополітичні моделі сучасної світової системи.
3. Расово-антропологічні теорії.
4. Цивілізаційний вимір міжнародних відносин: сучасний стан.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги XXI століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
5. Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
6. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
7. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 12. Політичний простір міжнародних відносин (2 години).

1. Сутність і структура політичного простору.
2. Основні властивості політичного простору.
3. Контроль політичного простору.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги XXI століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.
4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
5. Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
6. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
7. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 13. Міжнародні системи (2 години).

1. Виникнення і сутність системного підходу.
2. Системний підхід у міжнародних дослідженнях.
3. Теорії міжнародних систем.
4. Міжнародний порядок.

Індивідуальні творчі завдання

1. Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, системи, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги XXI століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 14. Міжнародні конфлікти (2 години).

1. Сутність, функції та типологія міжнародних конфліктів.
2. Розвиток та регулювання міжнародних конфліктів.
3. Міжнародні переговори.
4. Рекомендації щодо оцінки, прогнозування та врегулювання міжнародних конфліктів.

Індивідуальні творчі завдання

- 1.Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Семінар 15. Міжнародне співробітництво (2 години).

1. Зміст поняття міжнародне співробітництво та міжнародна інтеграція.
2. Співробітництво та інтеграційні процеси.
3. Теоретичні моделі міжнародного співробітництва та міжнародної інтеграції.

Індивідуальні творчі завдання

- 1.Реферативне повідомлення (біографічна довідка, розширений аналіз теорії, методу, принципу, рекомендації тощо).
2. Опрацювання наукової статті з заданої проблеми.
3. Опрацювання першоджерела (оригінальне першоджерело або хрестоматійний варіант)

Рекомендована література

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.

2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.

3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016. - 540 с.

4. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.

5.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.

6.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.

7.Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З ДИСЦИПЛІНИ «ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН» Критерії національної оцінки знань студентів

Оцінка «Відмінно» виставляється здобувачу вищої освіти, який систематично працював протягом семестру, показав під час екзамену різнобічні і глибокі знання програмного матеріалу, вміє успішно виконувати завдання, які передбачені програмою, засвоїв зміст основної та додаткової літератури, усвідомив взаємозв'язок окремих розділів дисципліни, їхнє значення для майбутньої професії, виявив творчі здібності у розумінні та використанні навчально-програмного матеріалу, проявив здатність до самостійного оновлення і поповнення знань.

Оцінка «Добре» виставляється здобувачу вищої освіти, який виявив повне знання навчально-програмного матеріалу, успішно виконує передбачені програмою завдання, засвоїв основну літературу, що рекомендована програмою, показав достатній рівень знань з дисципліни і здатний до їх самостійного оновлення та поповнення у ході подальшого навчання та професійної діяльності.

Оцінка «Задовільно» виставляється здобувачу вищої освіти, який виявив знання основного навчально-програмного матеріалу в обсязі, необхідному для подальшого навчання та наступної роботи за професією, справляється з виконанням завдань, передбачених програмою, допустив окремі похибки у відповідях на іспиті і при виконанні іспитових завдань, але володіє необхідними знаннями для подолання допущених похибок під керівництвом науково-педагогічного працівника.

Оцінка «Незадовільно» виставляється здобувачу вищої освіти, який не виявив достатніх знань основного навчально-програмного матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань, не може без допомоги викладача використати знання при подальшому навчанні, не спромігся оволодіти навичками самостійної роботи.

За місцем, яке посідає контроль у навчальному процесі, розрізняють попередній (вхідний), поточний, рубіжний і підсумковий контроль.

Попередній контроль (діагностика вихідного рівня знань студентів) застосовується як передумова для успішного планування і керівництва навчальним процесом. Він дає змогу визначити наявний рівень знань дня використання їх викладачем як орієнтування у складності матеріалу. Попередній контроль у вигляді перевірки і

оцінки залишкових знань проводять також через деякий час після підсумкового іспиту з певної дисципліни як з метою оцінки міцності знань, так і з метою визначення рівня знань з предметів для визначення можливості сприйняття нових навчальних дисциплін.

Поточний контроль знань є органічною частиною всього педагогічного процесу і слугує засобом виявлення ступеня сприйняття (засвоєння) навчального матеріалу. Управління навчальним процесом можливе тільки на підставі даних поточного контролю. Завдання поточного контролю зводяться до того, щоб:

- виявити обсяг, глибину і якість сприйняття (засвоєння) матеріалу, що вивчається;
- визначити недоліки у знаннях і намітити шляхи їх усунення;
- виявити ступінь відповідальності студентів і ставлення їх до роботи, встановивши причини, які перешкоджають їх роботі;
- виявити рівень опанування навиків самостійної роботи і намітити шляхи і засоби їх розвитку;
- стимулювати інтерес студентів до предмета і їх активність у пізнанні.

Головне завдання поточного контролю - допомогти студентам організувати свою роботу, навчитись самостійно, відповідально і систематично вивчати усі навчальні предмети. Поточний контроль - це продовження навчальної діяльності педагога і педагогічного колективу, він пов'язаний з усіма видами навчальної роботи і має навчити студентів готуватись до перевірки з першого дня занять і кожного дня, а не наприкінці семестру або навчального року. Разом з тим поточний контроль є показником роботи і педагогічного колективу. Звісно, що студенти у семестрі вивчають одночасно до десяти предметів, і не усі викладачі ставлять до них однакові вимоги.

Рубіжний (модульний) контроль знань є показником якості вивчення окремих розділів, тем і пов'язаних з цим пізнавальних, методичних, психологічних і організаційних якостей студентів. Його завдання - сигналізувати про стан процесу навчання студентів для вжиття педагогічних заходів щодо оптимального його регулювання.

Підсумковий контроль являє собою іспит студентів з метою оцінки їх знань і навиків у відповідності до моделі спеціаліста. До підсумкового контролю належать семестрові, курсові і державні іспити, а також заліки перед іспитом. Основна мета іспитів - встановлення дійсного змісту знань студентів за обсягом, якістю і глибиною і вміннями застосовувати їх у практичній діяльності.

Рейтинг здобувача вищої освіти із засвоєння дисципліни у балах переводиться у національні оцінки згідно з таблиці 1 «Положення про

екзамену та заліки у НУБіП України» від 25.09.1019 р. протокол № 2 з табл. 1.

Оцінка національна	Рейтинг здобувача вищої освіти, бали
Відмінно	90-100
Добре	74-89
Задовільно	60-73
Незадовільно	0-59

Для визначення рейтингу здобувача вищої освіти із засвоєння дисципліни **R_{дис}** (до 100 балів) одержаний рейтинг з атестації **R_{ат}** (до 30 балів) додається до рейтингу з навчальної роботи **R_{нр}** (до 70 балів):

$$R_{\text{дис}} = R_{\text{нр}} + R_{\text{ат}}$$

ВРАЗИ КОНТРОЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ ТА ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЗАСВОЄННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ.

ВРАЗИ РОЗГОРНУТИХ ЗАПИТАНЬ

1. Поняття, зміст і критерії міжнародних відносин.
2. Сутність, цілі та функції міжнародної політики.
3. Специфіка предметного поля і проблема інституціоналізації науки про міжнародні відносини.
4. Проблема законів у сфері міжнародних відносин: закон -- закономірність -- тимчасові правила.
5. Поняття та зміст основних закономірностей і тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.
6. Класичний або традиційний напрям політичної думки з проблем зовнішньої політики і міжнародних відносин.
7. Теорія політичної рівноваги як різновидність традиційної парадигми.
8. Ідеалістичний напрям в історії розвитку суспільно-політичної думки з міжнародної проблематики.
9. Погляди представників марксистської парадигми на міжнародні відносини.
10. Проблема класифікації сучасних теорій міжнародних відносин.
11. Політичний ідеалізм у науці про міжнародні відносини.
12. Політичний реалізм Г. Моргентау та Р. Арона.

13. Модернізм або «науковий» напрям в аналізі міжнародних відносин.
14. Транснаціоналізм: причини виникнення, зміст, різновиди.
15. Неомарксистська концепція міжнародних відносин.
16. Школа неореалізму в Теорії Міжнародних Відносин.
17. Соціологія міжнародних відносин. Французька соціологічна школа.
18. Основні напрямки дослідження міжнародних відносин після закінчення «холодної війни».
19. Системний підхід до аналізу міжнародних відносин.
20. Типи, структура, закони функціонування і трансформації міжнародних систем.
21. Поняття, різновиди й основні компоненти середовища міжнародних відносин.
22. Соціальне середовище глобальної системи міжнародних відносин.
23. Позасоціальне міжнародне середовище. Роль геополітики в Теорії міжнародних відносин.
24. Міжнародна система і міжнародний порядок. Особливості світопорядку в сучасних умовах.
25. Поняття міжнародного порядку.
26. Історичні типи міжнародного порядку.
27. Повоєнний міжнародний порядок.
28. Особливості сучасного етапу міжнародного порядку.
29. Зміст понять «актор», «учасник» міжнародних відносин.
30. Держава як центральний міжнародний актор.
31. Недержавні учасники міжнародних відносин.
32. Цілі та засоби в міжнародних відносинах.
33. Сила як засіб міжнародних акторів. Елементи сили.
34. Розмежування політичної науки і МВ та його наслідки.
35. Історичні підстави державно-центристської моделі МВ.
36. Еволюція міжнародних відносин і державно-центристський підхід.
37. Зростаюче розмаїття акторів міжнародних відносин.
38. Поняття «національна безпека», «національний інтерес» і «міжнародна безпека» в ТМВ.
39. Система і структура національної і міжнародної безпеки в сучасному світі.
40. Проблеми безпеки: теоретичні дискусії й інституціональний контекст.
41. Дискурси про міжнародний порядок і професіонали безпеки.
42. Поле безпеки і його трансформації.

43. Міжнародне право як юридична база системи міжнародних відносин. Принципи міжнародного права.
44. Особливості взаємодії права і моралі у міжнародних відносинах.
45. Різноманіття трактувань міжнародної моралі.
46. Основні імперативи міжнародної моралі.
47. Про дієвість моральних норм у міжнародних відношеннях.
48. Поняття «методу» і «методології».
49. Методика, методологія і методи дослідження в ТМВ.
50. Роль прикладного аналізу МВ у системі сучасного наукового знання.
51. Базові методики прикладного аналізу МВ.
52. Вивчення міжнародних відносин з позицій прикладного моделювання.
53. Застосування арифметичних засобів як самостійна проблема прикладного вивчення міжнародних відносин.
54. Основні підходи до дослідження міжнародних конфліктів.
55. Зміст і форми міжнародного співробітництва.

ПРИКЛАД ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Вислів «Немає нічого більш практичного, ніж гарна теорія» належить:

1	Аристотелю
2	Спінозі
3	Жаку Фреско
4	Еммануїлу Канту
5	Роберту Кірхгофу

Правильна відповідь: 5.

2. Темпор- це:

1	сукупність констант
2	взаємозумовленість процесів
3	узагальнення уявлень
4	генералізація
5	концептуальна модель

Правильна відповідь: 1.

3. Принцип Ф. Реди:

1	все живе від живого
2	джерелом порядку є нерівноважності
3	критерієм науковості теорії є її оскаржуваність

4	довгоживучі змінні підпорядковують собі короткоживучі
5	повна причина еквівалентна повному слідству

Правильна відповідь: 1.

4. Дж. Розенау запропонував:

1	7 принципів методології міжнародних відносин
2	9 принципів методології міжнародних відносин
3	12 принципів методології міжнародних відносин
4	1 принцип методології міжнародних відносин
5.	3 принципи методології міжнародних відносин

Правильна відповідь: 2.

5. Поняття «міжнародні відносини» вперше вжив:

1	М. Мерль
2	Н. Спайкмен
3	Р.Арон
4	Дж.Бентам
5	Ф. Дан

Правильна відповідь: 2.

6. Яке слово пропущене в реченні?

Держава визнана міжнародним співтовариством існує ____ .	(у бланку відповідей подати одним словом)
--	---

Правильна відповідь: де-юре

7. Відзначте ознаки фази ескалації міжнародних відносин:

1	Ситуація змінюється у напрямку застосування жорсткіших способів протиборства
2	Повне припинення конфлікту
3	Постійне зростання кількості осіб і держав
4	Ворогуючі сторони припиняють застосування сили
5	Спрямованість на нанесення максимальної шкоди супротивнику

Правильна відповідь: 1, 3, 5.

8. Міжнародні відносини розуміють як:

1	Рівновагу сил держав
2	Сукупність взаємовідносин між представниками різних держав світу

3	Силове з'ясування національних інтересів у міжнародному середовищі
4	Порушення рівноваги сил держав
5	Стосунки, які виникають між особами, які приймають політичні рішення

Правильна відповідь: 2, 3, 5.

9. Встановіть відповідність між осями можливостей та об'єктивними чинниками спроможності суб'єкта міжнародних відносин:

1) вісь сили	а) від примітивності до досконалості
2) вісь сировинних та інших засобів	б) від ізоляції до активної співпраці
3) вісь суспільної енергії	в) від бездіяльності до енергійності
4) вісь співпраці	г) від дефіциту до достатності
5) вісь технологічного прогресу	д) від слабкості до надмогутності

Правильна відповідь: 1-д, 2-г, 3-в, 4-б, 5-а

10. Встановіть відповідність між термінами та їх сутністю:

1) гіпотеза	А) модель постановки та розв'язання проблеми
2) принцип	Б) наукове припущення
3) парадигма	В) центральне пояснення
4) проблема	Г) послідовна зміна явищ
5) процес	Д) клас завдань, що вимагають практичного розв'язання

Правильна відповідь: 1-б, 2-в, 3-а, 4-д, 5-г

Змістовий модуль I.

Теоретичні основи науки про міжнародні відносини

Лекційне заняття 1: Теорія міжнародних відносин як наука.

Наукова природа теорії міжнародних відносин. Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук. Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин

Наукова природа теорії міжнародних відносин. Міжнародні відносини характеризуються значними відмінностями від інших форм суспільних відносин, оскільки охоплюють будь-які види стосунків, що виникають у процесі людської життєдіяльності, пов'язаної з міжнародним середовищем. Існування будь-яких людських спільнот, як показує історичний досвід, завжди було пов'язане із фактором сусідства, що неминуче призводило до виникнення розгалужених контактів у найрізноманітніших сферах. Перетинаючи кордони держав, відносини завжди зазнають фундаментальних трансформаційних змін і суттєво ускладнюються, оскільки у міжнародному середовищі чинні принципово інші механізми їх функціонування та регулювання.

Складність і багатогранність міжнародних відносин зумовлює формування низки наукових дисциплін, що ставлять собі за мету досліджувати пов'язані з ними явища та процеси. Ці наукові дисципліни формуються у межах суспільних наук як результат їхньої спеціалізації у дослідженні тих чи інших аспектів міжнародних відносин. Власне тому досі не склалась єдина синтетична наука про міжнародні відносини, а доводиться говорити про існування системи наукових дисциплін, що об'єднані спільним об'єктом, але різняться предметом дослідження. Усі вони вивчають міжнародні відносини, проте кожна зосереджує увагу на тих чи інших їх аспектах.

У сучасній науковій думці відсутня єдина позиція щодо того, які саме наукові дисципліни безпосередньо вивчають міжнародні відносини, що, насамперед, пов'язано зі складністю їх дефініювання як суспільного явища.

Професор А. Камінський серед наук, що вивчають міжнародні відносини, виокремлює *міжнародну економіку, міжнародне право (публічне та приватне), загальну політологію і соціологію*. Таке розуміння можна охарактеризувати як занадто широке, оскільки

потрібно конкретизувати зміст двох останніх дисциплін і тлумачити їх як *зовнішню політику* та *соціологію міжнародних відносин*. Загальна політологія та соціологія мають стосунок до дослідження міжнародних відносин, але воно опосередковане тими частинами, що предметно їх вивчають.

П. Циганков вважає, що до наукових дисциплін, які безпосередньо вивчають міжнародні відносини, варто додати також історію (дипломатію) та військову стратегію. Це твердження, без сумніву, перегукується з відомою сентенцією Р. Арона про те, що головними дійовими особами у міжнародних відносинах завжди є дипломат та солдат, оскільки «...вони, будучи міждержавними, ведуть до дипломатії і війни».

Р. Арон до наук, що вивчають міжнародні відносини, зараховує *теорію, соціологію, історію та праксеологію*:

— *теорія* вивчає суть, особливості та рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини;

— *соціологія* з'ясовує закономірності й випадковості, що визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин;

— *історія* акумулює знання про їхній фактичний розвиток;

— *праксеологія* є наукою про діяльність у міжнародному середовищі.

У цій схемі одразу впадає в око, що соціологія фактично підміняє собою теорію та розглядається як наука про міжнародні відносини. Звідси випливає, що теорія є частиною соціології міжнародних відносин, «предметом якої є насамперед поведінка міжнародних акторів». Така постановка питання суттєво звужує можливості науки про міжнародні відносини та її теорії. Незважаючи на цілком очевидну наукову гнучкість соціології, що дає їй змогу охопити практично всю проблематику міжнародних відносин, важливо підкреслити, що вона є наукою про суспільство, а не про міжнародні відносини.

Р. Арон також стверджує: «У будь-якій царині знань вирізняються здебільшого лише раціональна теорія та праксеологія». Якщо значущість теорії визначається тим, що вона відповідає на питання «як?» і «чому?», то праксеології є відповіддю на запитання «що робити?». Звужена до констатації та пошуку причин тих чи інших явищ міжнародного життя теорія не може бути значущою ні для науки про міжнародні відносини, ні для суспільної практики. Теорія

міжнародних відносин ґрунтується на соціології, що, однак, не дає підстав вважати її частиною цієї науки.

Якщо ж розуміти міжнародні відносини широко, тобто як множину різновидових стосунків між представниками різних держав світу, то можна стверджувати, що їх дослідження зосереджене у значній кількості наукових дисциплін, які вивчають переважно специфіку того чи іншого виду міжнародних відносин, їх відображення у міжнародному праві та особливості історичного розвитку. З огляду на це, міжнародні відносини безпосередньо вивчають такі наукові дисципліни: історія (дипломатії та воєн), міжнародне право (приватне та публічне), зовнішня політика, міжнародні економічні відносини, міжнародна інформація та світова культура.

Теорія визначається особливим науковим характером та роллю, яку вона відіграє у системі наук, що досліджують міжнародні відносини. Теорію переважно розуміють як сукупність поглядів, ідей та концепцій, що тлумачать найважливіші особливості та закономірності, функціонування і розвиток явищ і процесів, пов'язаних з об'єктом дослідження науки. Теорія — невід'ємна частина будь-якої галузі знань, вона потрібна для розуміння суті явищ, для осмислення їхніх взаємозв'язків, для проведення досліджень. Тобто вона одночасно узагальнює емпіричний матеріал, акумулює знання про методи та прийоми дослідження, формулює закономірності, що пов'язані з явищами та процесами, які теорія вивчає.

Я. П'єтрась зауважує, що «теорія міжнародних відносин є теоретичною частиною науки про міжнародні відносини». Із такого окреслення випливає ствердження факту, що існує наука, в якій теорія міжнародних відносин відіграє надзвичайно важливу концептуальну системотворчу роль, об'єднуючи на сучасному етапі її розвитку різні суспільні наукові дисципліни у цілісну систему досліджень. Теорія виникає не лише як наслідок започаткування емпіричних досліджень певного інтуїтивно окреслюваного об'єкта, але досить часто вона сама визначає цей об'єкт, моделює його межі та структуру, актуалізуючи і спричиняючи його конкретні дослідження.

Таке розуміння змісту науки про міжнародні відносини дає змогу моделювати її як органічне поєднання спеціалізованих у дослідженні міжнародних відносин наукових дисциплін, об'єднаних міждисциплінарною теорією, тісно пов'язаною із ними. Відповідно до цього всі наукові дисципліни, які є складовими науки про міжнародні

відносини, можна зарахувати до двох рівнів наукового дослідження: теоретичного та емпіричного (рис. 1.1). Дисципліни, що досліджують міжнародні відносини на конкретно-науковому рівні, можуть генетично виходити з будь-яких галузей суспільних наук, якщо об'єкт їхнього дослідження пов'язаний з міжнародним середовищем. Таку ж позицію займає Ю. Кукулка, окреслюючи науку про міжнародні відносини як таку, що «...намагається охопити всі явища та процеси, пов'язані з міжнародною сферою суспільних стосунків». Лише на перший погляд питання про місце і роль теорії міжнародних відносин видається простим та не особливо актуальним.

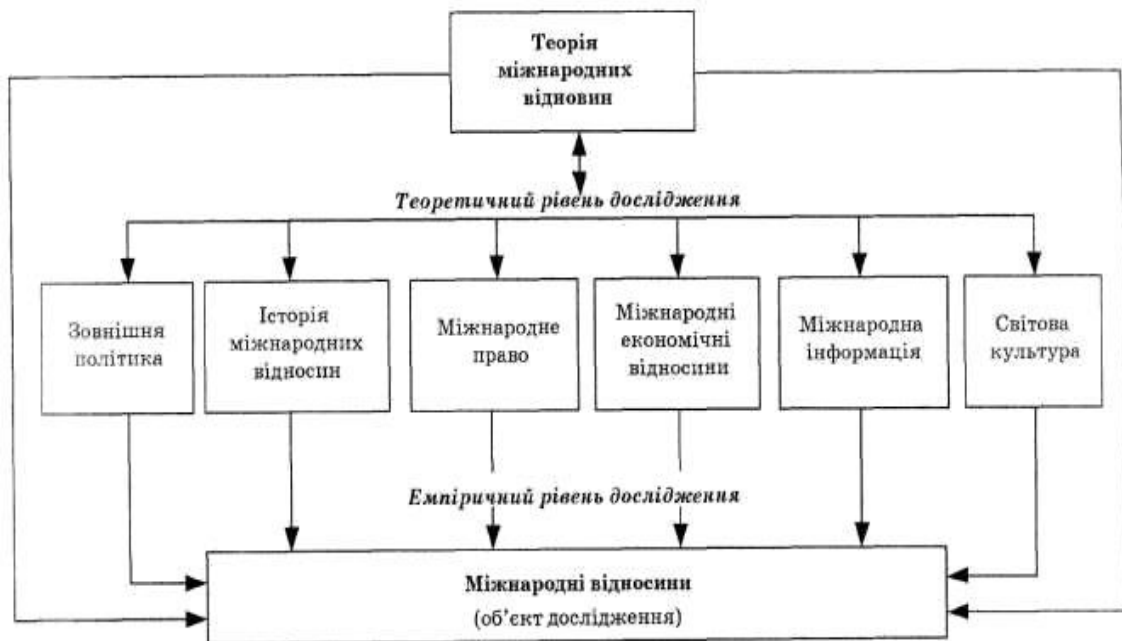

Рис. 1.1. Рівні наукового дослідження міжнародних відносин

Для значної частини вчених співвідношення теорії та наукових дисциплін, що емпірично вивчають міжнародні відносини, виглядає як її ототожнення з однією з репрезентованих ними теорій.. Будь-яка наукова дисципліна конкретного (емпіричного) рівня, виходячи з логіки свого розвитку, сформувала власні теорії зовнішньої політики, міжнародного права, міжнародних економічних відносин тощо.

У цій системі теорія міжнародних відносин має узагальнюючий характер, тому її доречніше назвати загальною теорією міжнародних відносин. Вона містить загальні основи знань про міжнародні явища та процеси, тому її можна вважати фундаментом усіх конкретизуючих наук, що безпосередньо досліджують об'єкт зовнішньої політики, історії міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародної економіки тощо. Зворотний зв'язок у схемі забезпечується

узагальненням конкретного знання про різні аспекти міжнародних відносин та закономірності процесів і явищ, що в них відбуваються. Обмін інформацією та результатами досліджень має перманентний характер, без якого система наук про міжнародні відносини позбавлена сенсу існування. Важливо також зауважити, що більшість учених, які працюють на конкретно-науковому рівні, формулюють ширші (ніж це допускають межі дослідження їх наук) узагальнення, роблячи відчутний внесок у розвиток загальної теорії.

У системі наук про міжнародні відносини теорія зберігає деяку самостійність, що зумовлено особливостями її наукової сутності. Ці особливості можна окреслити як сукупність тверджень:

— не існує окремого об'єкта дослідження теорії міжнародних відносин, він спільний для всіх конкретних і теоретичних дисциплін про міжнародні відносини, а відмінність полягає лише в тому, що конкретні дисципліни зосереджують свою увагу на окремих елементах або виявах міжнародних відносин, а теорія — на їх загальних закономірностях;

— теорія міжнародних відносин опирається як на власні, притаманні лише їй, наукові концепції, так і на запозичені з інших суспільних наук;

— теорія, незважаючи на узагальнюючий характер, доступними їй способами та методами досліджує реальні процеси та явища міжнародного середовища;

— методологія і методика теорії міжнародних відносин, крім загальнонаукових, містить власні підходи і техніки застосування методів;

— немає єдиної методології теорії, їх є стільки, скільки й концепцій міжнародних відносин.

Погляди на характер теорії міжнародних відносин визначаються, передусім, особливостями трактування об'єкта її досліджень. Саме тому більшість дослідників розглядають міжнародну систему як логічне відображення міжнародних відносин або форму їх вияву.

Зокрема, Я. П'єтрась стверджує, що «загальна теорія міжнародних відносин є систематизованою за змістом і формально сукупністю умовно сформульованих тверджень, які пояснюють функціонування та еволюцію міжнародних систем». Приблизно так само визначають предмет теорії міжнародних відносин О. Боднар, О. Цетвінський, Ф. Брайар, Дж. Догерті та Р. Пфальцграф.

На думку К. Райта, теорія міжнародних відносин є «..сукупністю знань, що допомагають зрозуміти, передбачити, оцінити та

контролювати відносини між державами». Подібно предмет науки визначає А. Камінський, розглядаючи її «...як таку, що шукає вирішальних факторів, важелів та механізмів взаємин... і знаходить у цих взаєминах закономірності та випадковості». Р. Арон пропонує розуміти теорію міжнародних відносин як науку, котра: «вивчає сутність, особливості і рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини».

З аналізу наведених дефініцій випливає, що предметом теорії (як, зрештою, і емпіричних наук) є розуміння міжнародних явищ та процесів, не окреслених апріорним твердженням про їхню системність.

Очевидно, що міжнародна система — найважливіше явище міжнародних відносин, а її еволюція — їх визначальний процес. Тобто така відмінність у поглядах не є принциповою через те, що визначаючи предмет досліджень теорії міжнародних відносин, одна група дослідників конкретизує іншу, декларуючи власне розуміння форми, в якій міжнародні відносини реалізуються.

Важливою особливістю теорії є те, що вона, зазвичай, виокремлює, описує та пояснює найважливіші особливості об'єкта дослідження, конструюючи його абстрактну ідеалізовану модель. Така модель містить твердження про елементи досліджуваного явища, найважливіші закономірні та випадкові зв'язки між ними, що служить не лише розумінню, а й прогнозуванню міжнародних відносин. Власне так розуміє теорію міжнародних відносин К. Томпсон, стверджуючи, що вона є «...інструментом для розуміння не лише випадкових рис та закономірностей, а й випадкових чи ірраціональних явищ». Теоретики у своїх дослідженнях завжди послуговувались абстрагованою моделлю реальності, якою власне і виступає загальноприйнята категорія — система.

Теорія — не проста сукупність тверджень про об'єкт досліджень, а, з огляду на зв'язок між ними, система знань про нього. Це зовсім не означає її повної наукової єдності щодо трактування найважливіших процесів та явищ міжнародних відносин. Навпаки, вона складається з великої кількості концепцій, які, з одного боку, доповнюють, з іншого — досить жорстко критикують, а інколи й заперечують одна одну. На цій обставині наголосив П. Циганков, зазначаючи, що теорія міжнародних відносин є «сукупністю численних концептуальних узагальнень, що представляють теоретичні школи, які полемізують між собою».

Основні твердження теорії, як справедливо зауважив Дж. Зінгер, мають бути верифіковані (достовірні) у практичній діяльності й у такому вигляді повернутись до неї та сприйматись а рїогі. Однак об'єктивна верифікація теоретичних концепцій надзвичайно ускладнена браком емпіричності, а тому не можливо остаточно відкинути твердження та концепції, які мають спірний характер і підлягають сумніву щодо їх відповідності реальному стану речей.

Ще однією причиною слабкості сучасної теорії міжнародних відносин Ю. Кукулка вважає монодисциплінарний підхід до проведення дослідження. На його думку, подолання такої обмеженості можна здійснити, створивши єдину методологію теорії міжнародних відносин на засадах «інтердисциплінарності», тобто на основі інтегрального використання та поєднання надбань «суміжних» за об'єктом дослідження суспільних наук. Розв'язання методологічних проблем теорії міжнародних відносин та формування інтегральної основи досліджень сприятиме виокремленню науки про міжнародні відносини в суспільну науку.

Польський учений М. Фалінський висунув досить слушну ідею про те, що кожна нова наука в процесі становлення послідовно проходить три етапи: *еклектизму*, *гетерогенізму* та *автогенізму*.

На етапі *еклектизму* вона лише реєструє реальність, запозичуючи інформацію про неї з тих наук, які дотично вивчають предмет дослідження. На цьому етапі теорії взагалі не існує, а наука — досить аморфна множина фактів та їх інтерпретацій, що формулюються в окремих ідеях та концепціях учених, які працюють в інших галузях знань.

Гетерогенізм у розвитку науки виявляється в тому, що вона визначається інституційно і предметно, окреслює межі, започатковує власні теоретичні дослідження. Водночас на емпіричному рівні вона залишається диференційованою генетично різними науковими дисциплінами, що виникли як результат спеціалізації інших наук у дослідженні тих явищ і процесів, що перебувають на стику їхніх наукових інтересів.

Автогенізм є наслідком формування єдиної для всієї системи наукових дисциплін, що досліджують відмежований від інших об'єкт дослідження, теоретико-методологічної бази. Це свідчить про остаточно становлення науки та започаткування її власних емпіричних досліджень.

У сучасній науці немає синтетичної теорії міжнародних відносин, натомість є багато теорій, що поєднують найрізноманітніші концепції, погляди та судження багатьох дослідників. Така ситуація зумовлена відсутністю єдиного, науково апробованого й такого, що не підлягає сумніву, підходу до трактування міжнародних відносин, що спричинено їх значною диверсифікованістю і виключає застосування «шаблонів», запозичених з інших галузей суспільних наук.

Ці труднощі є ознакою молодості науки, яка, незважаючи на солідний «стаж», період свого розквіту переживає власне зараз, у час глобалізації суспільних процесів та проблем. Відомий німецький вчений Е. Чемпель досить образно назвав її «донькою Версальської конференції», наголосивши, що систематичні наукові дослідження міжнародних відносин розпочалися лише після того, як людство зіткнулось із загрозою глобальних збройних конфліктів. З цього ж приводу А. Камінський зауважує: «..лише у ХХ ст. унаслідок двох великих світових воєн... розпочалося інтенсивне, всебічне опрацювання і поглиблення студій міжнародних взаємин та оформлення їх в окрему і завершену наукову дисципліну».

Сучасна теорія міжнародних відносин за багатьма ознаками перебуває на межі між етапами гетерогенізму та автогенізму, а її майбутнє окреслюється формуванням нового цілісного наукового підходу, який дасть змогу подолати її внутрішні суперечності.

Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук. Молодість теорії міжнародних відносин і відповідно слабкість її науково-методологічних основ породжують чимало дискусій з приводу її «приналежності» до низки суспільних наук, які опрацювали свої підходи до вивчення міжнародних відносин. Ці підходи характеризуються монодисциплінарністю і хоч привносять у дослідження чимало цінного, все ж не в змозі цілісно відобразити настільки складне та суперечливе явище, яким є міжнародні відносини.

Я. П'єтрась, називаючи такі підходи орієнтаціями, виокремлює серед них такі:

а) філософську, що зводить міжнародні відносини до елемента теорії суспільного розвитку, який розглядається на дуже високому рівні абстракції;

б) історичну, що розглядає міжнародні відносини як частину всесвітньої історії і виходить із твердження, що сучасність не можна досліджувати науково, бо за допомогою історичних методів її не можна досліджувати формально;

в)соціологічну, що зводить міжнародні відносини до концепції суспільства та його діяльності у міжнародному середовищі;

г)юридичну, що розглядає міжнародні відносини як міждержавні правничі відносини;

г) економічну, що визначає міжнародні відносини як вияв функціонування міжнародного ринку;

д)праксеологічну, або кібернетичну, що зводить міжнародні відносини до проблеми ефективних дій у сфері зовнішньої політики та їх системної організації.

До цих орієнтацій варто додати географічну та політологічну, які вирізняються специфікою вивчення міжнародних відносин через властиві їм категорії.

Географічна орієнтація виходить зі сприйняття чинника географічного простору як настільки важливого, що переважає над усіма іншими, а географії та геополітики — як науки, котра у змозі найадекватніше та найсистематичніше досліджувати міжнародні відносини. Т. Габісь у статті «Урок геополітики» пише: «...простір (географічний) є політичною силою (Ратцель), владою (Хаусгофер), що має стратегічну вартість (Коен). Цей простір... окреслює долю держав і народів». Геополітики впродовж досить тривалого часу, коли інші «фахівці з міжнародних відносин хотіли просто йти вслід за істориками...», цікавились міжнародними відносинами, турбуючись про абстрагування і пояснення. Незважаючи на цілком очевидну вузькість їхніх підходів, геополітика опрацювала досить цікаві теоретичні концепції, які обов'язково треба враховувати у вивченні міжнародних відносин.

Політологічний підхід найкраще презентує Я. П'єтрась, стверджуючи, що «...теорія міжнародних відносин має конкретизувати теорію політики, враховуючи, правда, дуже виразну специфіку досліджуваних суспільних відносин». Така позиція притаманна більшості політологів, що спеціалізуються на дослідженні міжнародних відносин. Зрештою, політична наука зробила надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії міжнародних відносин, що особливо відчувалось на етапі її становлення та інституалізації. Політологи, однак, завжди розглядали міжнародні відносини як міжнародну або світову політику, що суттєво звужувало предмет дослідження, залишаючи за його межами проблематику економічних, культурних та інформаційних відносин. Така постановка питання не давала змоги досліджувати будь-які неполітичні відносини як певну порівняно замкнену систему (що є важливим етапом

синтетичного дослідження), оскільки зумовлювала їх розгляд лише з огляду на політичні взаємини між державами. З цього приводу Ю. Кукулка зауважив, що «...поняття «політика» стосовно міжнародного середовища у деяких країнах і наукових школах було механістично і всупереч логіці перенесене на міжнародні відносини». Політика як специфічна сфера людської діяльності є однією з найважливіших складових міжнародних відносин, вона великою мірою визначає їх характер та зміст, що, однак, не дає підстав ні для синонімізації, ні для змішування цих понять.

На наш погляд, ці поняття («міжнародні відносини» та «міжнародна політика») досить чітко розмежовує російський політолог А. Бовін, який вважає, що «світова політика» — це діяльність, взаємодія держав на міжнародній арені; «міжнародні відносини» — це система реальних зв'язків між державами, що виступають як результат їхніх дій і... як простір, в якому існує світова політика». Із цього твердження випливає, що теорія міжнародних відносин вивчає середовище міжнародної чи світової політики, але аж ніяк не їх.

Водночас, звуження предмета дослідження лише до вивчення політичних ситуацій робить теорію міжнародних відносин монофакторною наукою, залишаючи поза увагою спектр стосунків, що реально відбуваються між учасниками міжнародних відносин, та суттєво знижує її операційні можливості.

Політологія міжнародних відносин і теорія політики тісно пов'язані з теорією міжнародних відносин, оскільки досліджують один і той же об'єкт. Однак, з огляду на специфіку місця та ролі, яку теорія відіграє у науці про міжнародні відносини, вона мусить зберігати певну самостійність від інших суспільних наук.

Проблема місця теорії міжнародних відносин серед суспільних наук є складною з огляду на той факт, що вона виокремилась у самостійну наукову дисципліну ще на початку ХХ ст., а наука, що має їй відповідати, на емпіричному рівні досі не сформована. Така ситуація породжує гострі дискусії щодо меж досліджень нової науки, яку пропонують назвати «інтернаціологія», та її місця у системі суспільних наук. Дискусія розгорнулась навколо питання про можливість самостійного існування інтернаціології як автономної системи знань. Ю. Кукулка, зокрема, стверджує, що така наука може бути цілком самостійною, оскільки теорія вже виокремила її предмет та сформулювала розуміння необхідності створення її «інтердисциплінарної» методології. Своєю чергою, Р. Арон, відомий

через свій песимізм щодо можливості чіткого дефініювання міжнародних відносин, слушно зауважив, що це не означає неможливості існування науки, яка їх вивчає. Натомість, М. Каплан заперечує самостійне існування такої науки з огляду на слабкість її теорії та нечіткість уявлень про міжнародні відносини. Аморфність сучасних дефініцій міжнародних відносин є однією з найважливіших причин неможливості створення єдиної методології їх дослідження та понятійно-категорійної системи.

Проблема полягає і в тому, що ствердження окремішності інтернаціології й теорії міжнародних відносин у її складі логічно визначає потребу в науці про відносини всередині нації, яка тоді сприймається як політично окрема суспільна система.

Отже, суспільна наука мала б бути поділена на дві синтетичні наукові дисципліни, які умовно назовемо «націологія» та «інтернаціологія». Така ідея співзвучна з твердженням Й. Гальтунга про те, що зв'язок між наукою про політику та наукою про міжнародні відносини подібний до зв'язку між психологією та соціологією: перша вивчає внутрішні особливості людини, а друга — відносини між людьми. Теза про потребу синтезу у суспільних науках підтверджується тим, що найбільшим динамізмом досліджень володіють власне «пограничні» наукові дисципліни. Вони виникають як результат поєднання наукових інтересів низки наук, кожна з яких занадто «вузька» для повного та адекватного дослідження складних і багатогранних явищ буття. Хоч питання про синтетичну організацію наукових досліджень можна розглядати як передчасне, однак теорію міжнародних відносин цілком доречно сприймати як таку, що ґрунтується на ідеї наукового синтезу.

Теорія міжнародних відносин виникла після Першої світової війни як результат нагальної суспільної потреби у розв'язанні дилеми «війни і миру», а синтетичною науковою дисципліною стала з розширенням трактування об'єкта досліджень.

Сучасну теорію міжнародних відносин не можна назвати синтетичною у повному сенсі, оскільки вона ще не сформувалася остаточно. На етапі гетерогенізму теорія підсумовує не тільки емпіричні факти та їхні теоретичні узагальнення, почерпнуті у системі наук про міжнародні відносини, але, з цією ж метою, активно запозичує знання та методи інших суспільних наук. Власне тому найважливіше значення для неї мають зв'язки з цими науками щодо обміну інформацією про результати досліджень, запозичення окремих методів, розроблених та апробованих ними ідей, поглядів та

концепцій, що стосуються об'єкта дослідження теорії міжнародних відносин.

Суспільні науки пов'язані з теорією міжнародних відносин як опосередковано, так і безпосередньо. Опосередковані зв'язки здійснюються через ту чи іншу дисципліну, що розвинулась на межі наукових інтересів і дотично зачіпає проблематику міжнародних відносин. Прямі зв'язки визначаються або близькістю об'єктів дослідження, або значним методологічним впливом на теорію міжнародних відносин.

Серед наук, які найтісніше пов'язані з теорією міжнародних відносин, можна виокремити:

Філософію — як особливий різновид духовної культури, призначення якого полягає в осмисленні основ природного та соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності. Тобто філософія розглядає ті ж проблеми, що й теорія міжнародних відносин, але на значно вищому рівні абстрагування та масштабності. Концепції Августина, Т. Гоббса, Д. Віко, Е. Канта, Г. Гегеля та інших філософів завжди давали ключ до розуміння природи міжнародних відносин. Учені-міжнародники не тільки поділяли погляди філософів, але й використовували їх як концептуальну основу своїх досліджень; а низка сформульованих філософами оригінальних ідей стала органічною частиною теорії міжнародних відносин. Зауважимо, що філософія є науковою основою соціології та політології, які впритул підходять до предмета дослідження теорії міжнародних відносин.

Історія пов'язана з теорією міжнародних відносин, позаяк дослідження в ній значною мірою ґрунтуються на аналізі та узагальненні історичного матеріалу, що стосується зовнішньої політики, дипломатії, військової справи, економіки, культури тощо.

Практичні дії держав у міжнародному середовищі завжди ґрунтуються на урахуванні історичного досвіду, про що казали ще давні римляни: «*Historia est magistra vitae*». Н. Макіавеллі зауважив, що політики для досягнення успіху у воєнних кампаніях мають «тренувати свій воєнний дух читанням історії; при такому читанні вони мають уважно вивчати методи дій великих завойовників, обдумувати причини їхніх перемог і поразок, щоби у першому випадку використати їхній досвід, а в другому — уникнути їхніх помилок». Зрозуміло, що у сфері зовнішньої політики історичний досвід необхідний не тільки у справах ведення війни, а й у будь-якій

діяльності, особливо у дипломатії. Історичні прецеденти завжди відігравали величезну роль у світовій політиці, оскільки служили правовою підставою для обґрунтування певних дій чи бездіяльності уряду.

Дослідження міжнародних відносин упродовж тривалих історичних періодів дає змогу виокремити низку притаманних їм закономірностей, особливості еволюції стосунків між державами, зв'язок між великими війнами і тривалим миром. Власне тому осмислені вченими закономірності історії завжди були вихідним аналітичним матеріалом як для політологів та соціологів, так і для вчених, які досліджували міжнародні відносини з позиції будь-якої іншої суспільної науки. Американський дослідник М. Каплан стверджував, що «наука про міжнародні відносини повинна ставитись з повагою та бути вдячною історії. Історія є великою лабораторією теорії міжнародних відносин».

Географія пов'язана з теорією міжнародних відносин, з одного боку, через географічний простір, у якому міжнародні відносини власне й відбуваються, а з іншого — через геополітику, яка, будучи близькою за предметом дослідження до теорії міжнародних відносин, відображає особливості та закономірності зовнішньої політики у геопросторовому аспекті.

Надзвичайно важливими є зв'язки теорії міжнародних відносин із правознавством та економічними науками, оскільки перше дає їй знання про правові норми міжнародного співжиття, договірно-правові основи стосунків між державами тощо, а другі — про закономірності функціонування економічних суб'єктів міжнародних відносин (спільних підприємств, транснаціональних корпорацій тощо).

Найтісніші зв'язки теорія міжнародних відносин має з політологією та соціологією. Ці науки міждисциплінарні за своїм характером і впритул наближені до предмета її досліджень. Перша вивчає діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між людьми, а друга — суспільство як цілісну систему й окремі соціальні інститути, процеси та групи.

Теорія міжнародних відносин поступово формується як синтетична наукова дисципліна, що в системі суспільних наук посідає особливе місце. Її виникнення на перетині наукових інтересів пов'язане із взаємодією між суспільними науками у вивченні міжнародного середовища, явищ та процесів, що в ньому відбуваються.

Структура, завдання та функції теорії міжнародних відносин. Питання про структуру теорії міжнародних відносин не належить до найважливіших дискусійних проблем науки, навколо яких ведеться жвава суперечка. Учені радше звертали увагу на проблематику теоретичного дослідження міжнародних відносин, а не на структуру наукового знання про них. Поза увагою більшості дослідників залишились проблеми специфіки, логіки та диференціації досліджень. Очевидно, що такий стан теоретико-методологічних основ теорії міжнародних відносин не сприяв систематичному розвитку досліджень, а призводив до їх хаотичності, що особливо відчувалось на емпіричному рівні науки. Розглядаючи можливість операційного використання нагромаджених наукою про міжнародні відносини знань, Ю. Кукулка зауважив, що на її емпіричному рівні знання про явища і факти ще недостатньо систематизовані. Наука акумулювала величезний емпіричний матеріал, який її теорія досі не змогла повною мірою опрацювати та осмислити.

Найважливішою для теорії міжнародних відносин, як і для будь-якої іншої, є її компонентна структура. У ній виділимо:

1. *Емпіричний* компонент розуміємо як сукупність знань та чітко окреслених фактів, що відображають реальний стан міжнародних відносин. Ці частинні знання та факти, які теорія має описати та систематизувати, стануть вихідним матеріалом для її досліджень.

Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин є те, що досі тривають гострі дискусії стосовно її об'єкта і предмета, меж і навіть змісту досліджуваних явищ та процесів. Нерозв'язаність внутрішніх проблем теорії призводить до нечіткості наукового розуміння міжнародних відносин, складності визначення їх суб'єктів, найважливіших видів та форм. Зокрема, йдеться про труднощі, пов'язані зі систематизацією первинних фактів, які кожний дослідник групує відповідно до своїх уявлень про їхню належність до проблеми. Навіть у межах однієї школи теорії міжнародних відносин існують суттєві розбіжності у поглядах, а теорії, що її створюють, полемізують між собою щодо розуміння та інтерпретації фактів, які відображають реальність. Розвиток науки про міжнародні відносини та її теорії немислимий без поступового перетворення нагромадженої сукупності знань і фактів на цілісну систему, яка визначатиметься згодою більшості вчених щодо дефініцій, коректності первинних фактів та їх інтерпретації.

2. *Методологічний* компонент охоплює систему уявлень про внутрішню логіку, найважливіші принципи, підходи до проведення

досліджень, методи і наукові уявлення про коректність їхнього застосування, техніку досліджень, обґрунтування та верифікацію гіпотез, що формулюються у межах теорії міжнародних відносин.

У сучасній методології теорії міжнародних відносин поки що доводиться вести мову не про існування системи, а радше про множину суперечливих принципів, нечіткість підходів та складність використання окремих методів дослідження. Суттєвою перешкодою у розвитку цілісної методології теорії міжнародних відносин є монодисциплінарність, властива багатьом сучасним підходам, ускладнена хаотичним запозиченням методів інших суспільних наук.

Ще однією значущою проблемою є відсутність науково обґрунтованих методів і способів верифікації гіпотез, що призводить до неможливості об'єктивно підтвердити чи відкинути теоретичні концепції та парадигми, що з них випливають. Як наслідок, сприйняття тієї чи іншої з них є радше ствердженням її популярності в наукових колах, ніж результатом логічного доведення. Від початку 60-х років ХХ ст., коли Дж. Зінгер закидав класичній теорії міжнародних відносин волюнтаризм та вибірковість, насправді мало що змінилось. Незважаючи на бурхливий розвиток, наука відчуває брак адекватного сучасним реаліям рівня розвитку методології.

3. *Первинний експлананс* поєднує значну кількість ідей та гіпотез, які висувають науковці для пояснення явищ і процесів у міжнародному середовищі.

Ідеї, висловлені вченими, є способом логічного пояснення реальності міжнародних відносин формулюванням твердження про їхні причини, зміст і рушійні сили. Ідея як така не пояснює геть усіх явищ та процесів, а є лише своєрідним ключем до їх розуміння. Вона лежить в основі конструювання гіпотетичної системи припущень про всі можливі явища та процеси в міжнародних відносинах.

У теорії міжнародних відносин ідеї окремих науковців, які поділяли великі групи їхніх колег та послідовників, сприймались переважно як принцип. На відміну від ідеї, принцип — ширше та більш формалізоване її відображення. У теорії міжнародних відносин принцип виконує одразу кілька функцій:

а) *світоглядну*, яка виражається в тому, що він є основою системи поглядів на міжнародні відносини, яких дотримуються вчені тієї чи іншої наукової школи;

б) *експланаційну*, адже принцип є твердженням, на основі якого будується ідеалізована модель об'єкта дослідження, що служить його поясненню;

в) *методологічну* — через те, що залежно від особливостей тлумачення міжнародних відносин формується уявлення про способи і методи їх дослідження;

г) *постулативну* — тому, що принцип сприймає група вчених без доведення як вихідне твердження, від якого вони починають формулювати власні гіпотези. У теорії міжнародних відносин постулат, однак, відіграє роль вихідного твердження лише у межах окремого наукового напрямку. Вчені, котрі його не поділяють, формулюють іншу ідею, на підставі якої висувають якісно інший постулат і відповідно — принципово інші гіпотези.

4. *Вторинний експлананс* у теорії міжнародних відносин містить досить велику кількість наукових концепцій та парадигм. Тобто цей компонент поєднує окремі теорії, що намагаються відобразити й пояснити міжнародні відносини та їх окремі (елементи) явища та процеси. Як наукові концепції виступають гіпотези, висунуті та верифіковані окремими вченими.

Верифікація полягає у тому, що вчені наводять низку аргументів, які, на їхню думку, свідчать на користь гіпотез. Верифікаційні аргументи можуть мати характер історичних фактів, що не підлягають сумніву, заяв політичних лідерів держав чи інших осіб, статистичних даних, морально-етичних, ідеологічних та навіть релігійних міркувань.

Суттєвою проблемою сучасної теорії міжнародних відносин є складність інтерпретації аргументів, що розуміється як неоднозначність їх трактування. Без сумніву, більшість учених намагаються сумлінно інтерпретувати факти й уникати двозначності, але їхні аргументи все ж сприймаються з недовірою та викликають заперечення. Це зумовлює, як зауважив П. Циганков, гостру полеміку між представниками різних наукових шкіл, напрямів і навіть окремими вченими. На нашу думку, така ситуація логічно впливає зі слабого розвитку емпіричного компонента теорії міжнародних відносин, у якому відсутні чіткі визначення, а факти та ситуації сприймаються з різних, іноді навіть діаметрально протилежних, позицій. Власне тому доводиться констатувати, що більшість наукових концепцій має певне «раціональне зерно», але складність їх верифікації зводить нанівець можливість сформулювати єдину парадигму, яка могла б опиратись на все найкраще, що вже

розроблено та апробовано у теорії міжнародних відносин. Через це існує низка парадигм, кожна з яких впливає з відносно великої кількості наукових концепцій, що ґрунтуються на одному або декількох принципах розуміння міжнародних відносин.

Парадигма виступає, з одного боку, концептуальним узагальненням багатьох теорій, а з іншого — цілісністю, що у лаконічній формі відображає погляди великої групи вчених та у притаманний лише їй спосіб пояснює міжнародні відносини.

Компонентна структура теорії міжнародних відносин визначає структуру наукового дослідження, стадії якого її загалом відображають та повторюють. Утім, ці структури не є тотожними, тому що компонентна поєднує низку знань про ті чи інші аспекти процесу дослідження та власне міжнародні відносини, а структура дослідження — про його послідовні стадії.

Структура дослідження у теорії міжнародних відносин має такі стадії (рис. 1.2):

Рис. 1.2. Структура теоретичного дослідження

1. *Дефініювання проблеми* полягає в тому, що дослідник на підставі первинного аналізу емпіричного матеріалу доходить висновку про існування в теорії певного складного питання, яке потрібно розв'язати. Це питання прецизійно окреслюється та, зазвичай, спрощується до дилеми, з якої власне і починається дослідження.

2. *Висунення ідеї та формулювання принципу розуміння об'єкта дослідження* пов'язане з тим, що дослідник, з огляду на власний емпіричний досвід та науковий світогляд, обирає явища чи процеси, які, на його думку, є засадничими в міжнародних відносинах. Тобто

через них можна їх зрозуміти, пояснити та розв'язати окреслену наукову проблему. Ця ідея остаточно формулюється як принцип розуміння сутності досліджуваного явища. Принцип являє собою формалізоване твердження про зміст і вирішальні чинники міжнародних відносин.

3. *Висунення гіпотези* полягає у формуванні системи поглядів дослідника на міжнародні відносини загалом або на їх окремі елементи. Погляди мають характер припущень та визначаються взаємопов'язаністю. Не може існувати внутрішніх суперечностей між окремими положеннями однієї гіпотези, тому що її автор намагається створити цілісну та несуперечливу модель реальних явищ і процесів. Висунення гіпотези цілком можливе і без попереднього формулювання принципу розуміння реальності. Тоді дослідник обирає, передусім, принцип, сформульований іншим ученим, зі змістом якого він погоджується.

Саме тому на підставі одного принципу може виникнути одразу декілька гіпотез, кожна з яких його по-своєму інтерпретує. Ми обмежились визначенням ймовірності висунення чотирьох гіпотез, хоча насправді їх буває довільна кількість. Кожен з дослідників висуває певну гіпотезу, яка не може бути тотожна щодо інших, оскільки вона впливає з його особистої ідеї. Ідеї кількох учених можуть бути близькими за змістом, але завжди відрізняються деталями, формою викладу та практичним результатом.

4. *Верифікація* гіпотез, її особливості можуть бути представлені як її типи:

Ендоверифікація є способом перевірення гіпотези через її порівняння з авторськими уявленнями про реальність міжнародних відносин, структуру міжнародної системи. Якщо ж у гіпотезі містяться певні невідповідності чи недоречності, дослідник коригує її або відмовляється від неї.

Екзоверифікація — складніший і триваліший процес, пов'язаний з апробацією гіпотези та аргументації, що свідчить на її користь, у зацікавлених наукових колах. Гіпотеза підлягає критичному аналізу з боку великої кількості вчених, кожен з яких керується власним емпіричним досвідом та знаннями про реальність. Фактично будь-яка значуща гіпотеза в теорії міжнародних відносин одразу викликала контрверзи та гостру полеміку.

Об'єктом критики ставала вона сама, а також аргументація, яку автор наводив на її підтвердження. Можна сміливо стверджувати, що

більше контроверз породила гіпотеза, то більш значущою вона ставала в наукових колах та швидше утверджувалась як самостійна концепція розуміння міжнародних відносин.

Екзоверифікація також виявлялась у перевірці гіпотези в часі щодо її відповідності об'єктивній реальності. Тобто навіть тоді, коли гіпотеза безумовно прийнята у наукових колах, з часом може з'ясуватися, що вона не може пояснити принципово нових явищ та процесів або її твердження далекі від істини. Тоді гіпотеза видозмінюється та модифікується, на її основі виникають нові ідеї, які, звичайно, не відповідають їй повністю, але ґносеологічно близькі до неї.

5. *Формулювання концепції* — наступна послідовна стадія дослідження, яка полягає у трансформації гіпотези у систему поглядів автора, а також тієї групи науковців, які її поділяють, на міжнародні відносини та міжнародну систему. Концепція та гіпотеза, залежно від особливостей верифікації, можуть бути тотожними або трохи відрізнятись за змістом. Концепції теорії міжнародних відносин відіграють роль персоніфікованих поглядів, покладених в основу її парадигм.

6. *Формулювання парадигми* — завершальна стадія теоретичного дослідження, яка пов'язана з узагальненням великої кількості наукових концепцій, подібних за змістом. Це узагальнення здійснюється добиранням близьких ідей та гіпотез, їх генералізацією та зведенням до декількох взаємопов'язаних та спрощених тверджень.

Парадигма має вигляд системи узагальнених положень, що впливають з окремих концепцій міжнародних відносин і відображають найважливіші особливості та закономірні зв'язки структурних частин міжнародних систем.

Вона має подвійне призначення:

- концептуального узагальнення, що формує науковий світогляд;
- формально-логічної моделі міжнародних відносин, що може бути використана для наукового прогнозування та як основа для свідомої діяльності в міжнародному середовищі.

Парадигма є результатом теоретичного дослідження міжнародних відносин у межах певної теорії, що характеризується цілісністю та несуперечливістю тверджень.

Отже, логічна послідовність теоретичного дослідження містить дефініювання проблеми, висунення ідеї, формулювання чи вибір

принципу розуміння міжнародних відносин, висунення гіпотези, формулювання концепції та її узагальнення у межах парадигм.

Парадигми можна уподібнити до математичних формул, у яких буквеними символами змінних величин є узагальнені твердження. Коли ж вони наповнюються реальним змістом міжнародних подій, явищ і процесів, тобто їх застосовують операційно, то трансформуються у зовнішньополітичні доктрини, що можна вважати найважливішим практичним наслідком теоретичних досліджень міжнародних відносин.

З огляду на складність об'єкта дослідження, теорія міжнародних відносин у процесі свого розвитку постійно диференціювалась шляхом виокремлення в ній спеціалізованих теорій. Кожна з таких частинних теорій поєднувала у собі наукові ідеї, гіпотези та концепції, спрямовані на дослідження і пояснення окремих станів, ситуацій чи процесів у міжнародних відносинах. Ця диференціація як прояв спеціалізації науки у дослідженні окремих елементів явища призвела до формування предметної структури теорії міжнародних відносин.

Предметна структура теорії, що відображає таку диференціацію, на відміну від розглянутих вище, пов'язана зі спеціалізацією досліджень окремих явищ і процесів у міжнародних відносинах (рис. 1.3).

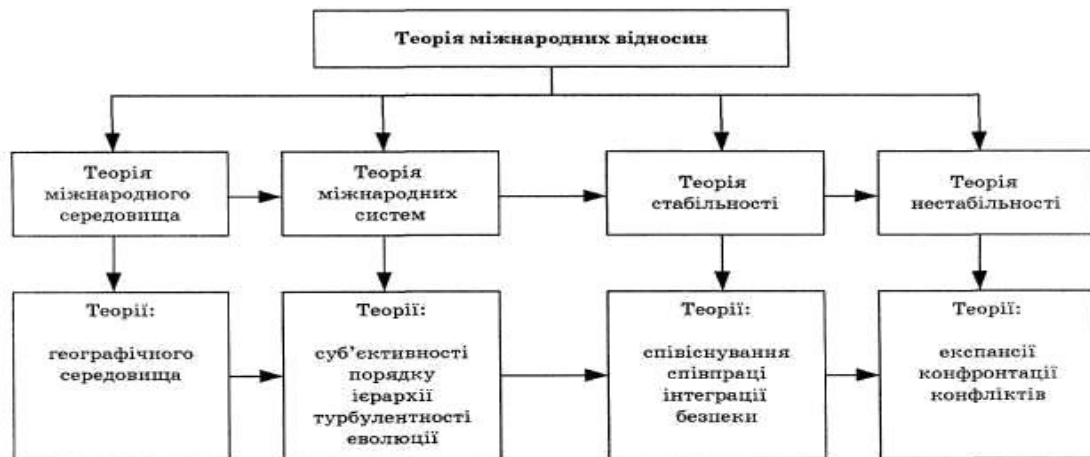

Рис. 1.3. Предметна структура теорії міжнародних відносин

За сучасними уявленнями, що склались у теорії міжнародних відносин, найважливішим явищем міжнародних відносин є **їхня структура**, яку більшість учених розуміють як систему.

Міжнародну систему можна вважати явищем, яке, насамперед, цікавить дослідників міжнародних відносин. Категорія «система» є певною абстрактною конструкцією реального середовища, яка відображає структури, стани, ситуації, що мають місце в міжнародних

відносинах.

Якщо міжнародну систему вважати головним предметом дослідження, то він має охоплювати її середовище, внутрішню структуру, ймовірні стани її існування. Запропоноване розуміння предмета теорії міжнародних відносин відповідає логіці будь-якого наукового дослідження. Воно полягає в тому, що явище вивчають у взаємозв'язках з іншими, визначають його внутрішню структуру, а відтак її описують і пояснюють доступними науці засобами.

Теорія міжнародного середовища досліджує сукупність зовнішніх чинників, що впливають на виникнення та функціонування міжнародної системи, тобто її середовище. До її складу входять такі теорії:

1. *Теорія географічного середовища*, яка зосереджується на дослідженні зв'язків між географічним середовищем та елементами міжнародної системи, а також особливостях і закономірностях прояву в ньому явищ і процесів, характерних для міжнародних відносин.

2. *Теорія соціального середовища*, що вивчає зв'язки між діяльністю і розвитком суспільства на різних рівнях його організації та міжнародною системою.

Теорія міжнародних систем у складі загальної теорії виокремлюється як структурний блок, що зосереджується на проблемах дефініювання і типології міжнародних систем. Крім цього, вона поєднує п'ять взаємопов'язаних теорій:

1. *Теорію суб'єктності* як розділ теорії систем, що досліджує проблеми дефініювання і типології активних учасників міжнародних відносин, специфіки їхніх інтересів та мотивацій, дій і взаємодій між ними.

2. *Теорію міжнародного порядку*, яка досліджує норми та правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин, що впливають з особливостей взаємодій між ними в системі.

3. *Теорію ієрархії*, яку розуміють як теорію місця і ролі суб'єктів міжнародних відносин у міжнародних системах, критеріїв їхнього ранжування, субординації та міжнародного порядку.

4. *Теорію турбулентності*, що вивчає проблеми існування міжнародної системи у ситуації порушення в ній субординації та хаотичних дій суб'єктів міжнародних відносин.

5. *Теорію еволюції*, яка є теорією про особливості й закономірності розвитку міжнародної системи, та стани, в яких вона перебуває.

Із теорії міжнародних систем впливають дві теорії, які логічно відображають два головні стани, в яких міжнародна система може

перебувати тривалий час: стабільність і нестабільність. Ці стани досліджують окремі теорії, які в сучасній теорії міжнародних відносин ще остаточно не склалися, являють собою сукупність частинних теорій.

Теорія стабільності об'єднує:

1. *Теорію співіснування*, яка вивчає особливості несилових взаємодій між суб'єктами міжнародних відносин, що визначаються неантагоністичними суперечностями.

2. *Теорію співпраці*, яка розглядає проблематику коопераційності у стосунках між суб'єктами міжнародних відносин, її найважливіших особливостей, закономірностей та форм.

3. *Теорію інтеграції*, що досліджує особливості й закономірності взаємодій суб'єктів міжнародних відносин у межах міжнародних організацій та інтеграційних утворень.

4. *Теорію міжнародної безпеки* як розділ загальної теорії, присвячений проблемам реагування держав світу на різномасштабні загрози їхньому існуванню та розвитку. Серед найважливіших напрямів цієї теорії можна виокремити проблематику, пов'язану з недопущенням глобального воєнного конфлікту, а останнім часом — з питаннями т. зв. м'якої безпеки. Йдеться про комплекс загроз окремим державам чи всьому міжнародному співтовариству, породжених економічними та техногенними факторами функціонування та розвитку суспільства, діяльністю міжнародних терористичних організацій і груп, організованою злочинністю тощо.

Теорія нестабільності охоплює:

1. *Теорію експансії*, що досліджує причини експансивності й агресивності як специфічної поведінки суб'єктів міжнародних відносин у взаємодіях між собою.

2. *Теорію конфронтації*, яка вивчає причини виникнення суперечностей та спорів між сторонами, специфіку форм і способів стосунків між ними у конфліктних ситуаціях.

3. *Теорію конфліктів*, яка зосереджує увагу на особливостях та закономірностях силових інтеракцій між учасниками міжнародних відносин, внутрішніх особливостях конфліктів, проблемах і способах їх мирного врегулювання.

Структуризація теорії міжнародних відносин стала логічним результатом диференціації наукових досліджень, що відбувалась у процесі розширення знань учених про досліджуваний об'єкт. Однак ця теорія не перетворилась на аморфну множину слабо пов'язаних між собою субтеорій. Вона продовжує виконувати своє головне призначення — науково обґрунтоване пояснення явищ і процесів

міжнародного життя, а саме: вивчення сутності та структурних особливостей міжнародних відносин; визначення їх найважливіших закономірностей; формулювання цілісних парадигм, що можна вважати найважливішим практичним результатом її досліджень.

Теорія міжнародних відносин виконує низку принципово необхідних функцій, які свідчать про доцільність її існування в системі суспільних наук. Їх можна поділити на дві групи за критерієм виконання функцій — у науці (наукові) та в суспільстві (прикладні).

Наукові функції відповідають двом найважливішим завданням теорії, пов'язаним з констатацією та поясненням:

1. Описова функція надзвичайно важлива з огляду на те, що теорія міжнародних відносин акумулює, з метою вступного аналізу реальності, інформацію про об'єкт дослідження і тим створює його ідеалізовану модель. Така функція надзвичайно важлива для теорії будь-якої науки, але особливо вона потрібна через відсутність конкретної наукової дисципліни, яка б вивчала міжнародні відносини на емпіричному рівні.

2. Експланаційна функція для теорії основна, позаяк вона служить виконанню її найпершого завдання — пояснення реальних процесів та явищ у функціонуванні міжнародних систем з погляду їх найважливіших закономірностей.

Прикладні функції прямо пов'язані з практичним значенням теорії, оскільки свідчать не тільки про її наукову доцільність, а й про суспільну потребу в ній взагалі:

1. Прогностична функція є практичною та характеризується конструктивністю, оскільки визначає ймовірні наслідки процесів та явищ, досліджуваних теорією міжнародних відносин. Наукове передбачення ситуацій у міжнародному середовищі обов'язкове для виконання теорією інструментальної функції.

2. Інструментальна функція полягає в тому, що теорія дає змогу на підставі її наукового аналізу та прогнозу адекватно реагувати на ситуації, які вона передбачає.

3. Світоглядна функція дає можливість сформуванню науково обґрунтовану систему поглядів на характер і зміст міжнародних процесів та явищ, що теоретично вивчені й узагальнені.

Сучасна ТМВ здійснює ці функції нерівномірно, оскільки вона залишається науковою дисципліною, щодо характеру і меж дослідження якої досі триває гостра полеміка у широких наукових колах. Нечіткість уявлень про предмет дослідження відчувається в науці про МВ не тільки на рівні її конкретних досліджень, це створює значні труднощі для розвитку її теорії та методології.

Лекційне заняття 2: Методологія міжнародних відносин

Методологічні основи та методи дослідження. Специфічні особливості теоретичного рівня дослідження. Емпіричний рівень дослідження.

Методологічні основи та методи дослідження. Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, — найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Як вважає П. Циганков, проблема методу є одним «із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності». Питання про метод у кожній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та особливостей їх практичного застосування. Такі знання акумулюються та систематизуються у межах особливого розділу будь-якої науки-методології.

У сучасному науковому розумінні методологія — це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур, спрямованих на вивчення реальності. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки. Його специфічні особливості визначають як сукупність методів дослідження, так і конкретні техніки їх застосування.

У науці про міжнародні відносини, як і будь-яких інших, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Інколи теорію міжнародних відносин звинувачують, що вона не може існувати самостійно, тому що не спромоглась створити власних методів дослідження, чи, принаймні, системи діючих в інших науках, що однозначно спрямовані на дослідження конкретного та зрозумілого об'єкта. Але, як відомо, більшість суспільних наук не має власного методу, а трактування їх об'єкта дослідження далеке від завершеності. Вони тією чи іншою мірою адаптують стосовно свого об'єкта загальнонаукові методи та методи інших дисциплін. А дефініювання методу є проблематичним.

Важливо також зауважити, що на етапі *гетерогенізму* теорії міжнародних відносин навряд чи варто очікувати від неї формування власних наукових методів. З цього, однак, не випливає, що теорія не має методології, адже цей процес полягає не стільки у створенні

принципово нових методів дослідження, скільки в селекції та адаптації чинних.

Методологія науки будується на принципах, що впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження, нагромаджених попередньо. Проблемою сучасної теорії міжнародних відносин, що призвела до її методологічної недосконалості, є полемічність первинних принципів розуміння власного об'єкта дослідження, що впливають із різного — навіть діаметрально протилежного — трактування міжнародних відносин. Ідеться, передусім, про традиційну розбіжність між принципами суб'єктивізму та об'єктивізму, що загалом відображає фундаментальний дискурс у філософії та інших суспільних науках.

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, впливають з людської природи, формують та спрямовують особистості. Цей принцип виражається у похідних від нього принципах, які мають характер постулату для окремих теорій і наукових шкіл — антропоморфізму та нормативізму.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму.

Ще однією проблемою методології є полеміка щодо головних дійових осіб у міжнародному середовищі. Її результатом стало висунення двох взаємозаперечних принципів — державоцентризму (етатизму) та транснаціоналізму.

Полемічність принципів розуміння об'єкта у теорії міжнародних відносин призводить до того, що її методологію не можна розглядати як систему підходів і методів дослідження, а радше як множину окремих методологій. Їх можна звести до двох напрямів: традиціоналізму та емпіризму. Дискусія поміж їхніми прихильниками стосується того, які методи мають визначати дослідження у теорії міжнародних відносин: побудовані на загальній логіці чи точних фактах, суворо описаних за допомогою математичних методів.

Методологія також ґрунтується на наукових підходах до вивчення міжнародної системи та конкретних методах, що з ними пов'язані.

Підхід розуміємо як вихідне твердження, що є загальнішим, ніж принцип, та стосується припущення про найважливіші риси об'єкта дослідження або про спосіб його пізнання. У методології дослідження

міжнародних відносин застосовується, насамперед, *системний підхід*, що є усталеним напрямом методології наукового пізнання, який безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем та логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Він полягає у цілісному сприйнятті міжнародних відносин та у розумінні взаємопов'язаності й взаємообумовленості його елементів. Він потрібний «...з огляду на взаємозалежності всіх суб'єктів міжнародних відносин та функціонування міжнародних систем».

Система розуміється не як спонтанна множина одиничних явищ, а як взаємопов'язана сукупність суб'єктів міжнародних відносин, поєднаних причинно-наслідковими зв'язками. Методологічно цей підхід виявляється у трактуванні міжнародних відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності.

На ще один важливий аспект системного підходу вказує Е. Позняков, стверджуючи, що його потрібно розуміти, як «...розгляд об'єкта в єдності його... аналізу та синтезу». Тобто системний підхід виявляється в єдності процесу дослідження міжнародної системи, що дає змогу уникнути штучного, на наш погляд, протиставлення теорій, побудованих на індукції, з теоріями дедуктивними.

Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як динамічної системи, що перебуває у стані руху та розвитку, зумовленому їхніми внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів. Таке розуміння дає змогу підходити до вивчення із сучасних наукових позицій та уникнути метафізичного тлумачення одиничних і загальних явищ та процесів у міжнародному середовищі. Діалектичний підхід охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і дозволяє об'єктивно вивчати рушійні сили міжнародних процесів, з'ясувати відмінності одиничних явищ.

М. Шепелев підкреслив, що «принципи загального зв'язку та розвитку як основні принципи діалектичного методу нерозривно пов'язані один з одним і діють в органічній єдності. Оскільки рух, розвиток предметів є вираженням їх загального зв'язку, то рух і розвиток є виявом єдності світу, чим зумовлена наявність загальних законів розвитку».

Ці підходи у сучасній науці найважливіші, оскільки перший призводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а другий — дає змогу розглядати його еволюцію. У теорії міжнародних відносин системний та діалектичний підходи ще

не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості.

Важливими також є дедуктивний та індуктивний підходи.

Дедуктивний підхід — це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості. Тобто процес дослідження конкретизує загальні знання про міжнародні відносини.

Індуктивний підхід — це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними.

Протиставлення двох останніх підходів, особливо у межах полеміки між традиціоналістами та емпіристами, є, на наш погляд, штучним і необґрунтованим, оскільки насправді вони доповнюють один одного.

Формування методики конкретного дослідження у сучасній теорії міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших принципів та підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи.

П. Циганков визначає метод як «...суму прийомів, засобів і процедур дослідження наукою свого предмета, а також сукупність вже наявного знання».

Істотною особливістю теорії міжнародних відносин є розгляд не тільки тих методологічних питань, які потрібні для її розвитку, але й тих, що служать основою для конкретних досліджень на емпіричному рівні. На такій потребі наголошує Е. Аллард: «Якщо дослідник міжнародних відносин не має теорії або певної системи гіпотез, якими він керується, може виникнути ситуація, за якої насправді різні явища можуть бути ним сприйняті як однакові».

Проблеми розвитку методології в теорії міжнародних відносин пов'язані зі складністю наукової верифікації теоретичних концепцій, що висувуються вченими. На думку одного із провідних американських теоретиків 70-х років ХХ ст. А. Рапопорта, вирішальною проблемою верифікації гіпотез, а, отже, і методологій, за допомогою яких вони були сформульовані, є відсутність тісного взаємозв'язку між наукою і сферою її прикладного застосування —

зовнішньою політикою держави. Він стверджує, що «наука може стати прикладною лише в процесі взаємодії теорії і практики. Якщо відсутні інститути, передбачені для вирішення практичних завдань, не може бути і такої взаємодії. Тоді теорії залишаться в інтелектуальній сфері, їх обговорюватимуть протягом певного часу, а потім забудуть, і на зміну їм прийдуть нові теорії, на які очікуватиме подібна доля».

Специфічні особливості теоретичного рівня дослідження. У теорії методологія ґрунтується на потребі узагальнення, а в емпіричних дослідженнях — на потребі конкретизації досліджуваного явища. Звідси випливає, що застосування окремих методів та прийомів дослідження міжнародних відносин відрізняється значною специфікою на кожному з двох рівнів їх дослідження: **емпіричному та теоретичному.**

Теоретичний рівень дослідження в науці про міжнародні відносини полягає у вивченні найважливіших особливостей і закономірностей міжнародної системи, що передбачає розгляд пов'язаної з нею реальності в абстрагованій формі.

Власне тому в теорії міжнародних відносин усі застосовані методи мають високий ступінь наукової абстракції. У теоретичному дослідженні його висновки та результати характеризуються значною формалізацією, абстрактністю та узагальненістю.

Теоретизування — складний і багатогранний процес, особливості якого відомий американський учений Дж. Розенау звів до дев'яти принципів:

1. Можливість здійснювати процес теоретизування поза рамками теорії міжнародних відносин на підставі загальнонаукових методів та без використання її понятійно-категорійного апарату. Такі теоретичні концепції формуються в межах наукових дисциплін, що досліджують міжнародні відносини на емпіричному рівні, як результат узагальнення отриманого ними фактичного матеріалу. Крім цього, теоретизування здійснює низка суспільних наук, предмет дослідження яких стосується сфери міжнародних відносин.

2. Диференційованість теорій міжнародних відносин щодо їх функціонального призначення. Серед усіх теорій Дж. Розенау виокремлює:

— *емпіричні*, які вивчають, систематизують та інтерпретують конкретні факти міжнародного життя і спрямовані на формулювання узагальнень;

—*ціннісні*, що ґрунтуються на певному світогляді дослідників і намагаються пояснити створену на його основі гіпотетичну модель міжнародних відносин;

—*критичні*, що повністю відкидають реальність і намагаються знайти задовільну, на думку їх прихильників, альтернативу.

3. Раціональність людської діяльності у сфері міжнародних відносин, що полягає у визнанні не випадковості явищ і процесів, які в ній відбуваються. Дж. Розенау вважає, що в іншому разі будь-яка теорія не зможе нічого пояснити та доречність її існування взагалі може бути поставлена під сумнів.

4. Специфічність теоретизування, яке полягає в узагальненні, абстрагуванні та пошукові причинно-наслідкових зв'язків. Теоретичний підхід до вивчення реальності полягає у пошукові рушійних сил міжнародних відносин, чого не можна досягнути без узагальнень та зведення частинних, складних у собі явищ, до спрощених понять і категорій.

5. Генералізація, яку розуміють як упущення у процесі дослідження деталей явища, щоб створити спрощені моделі реальності, наголошуючи на його найістотніших ознаках.

6. Не абсолютність теорій, кожна з яких намагається вивести загальне правило, але з огляду на можливість винятків та аномалій визнає науковий плюралізм.

7. Потреба творчого підходу в дослідженні, яке може бути побудоване як на засаді суворої емпіричності, так і на уяві та інтуїції дослідника. Загалом теорія має бути гнучкою та відкритою щодо інтерпретації принципово нових фактів, які вона має органічно вписати та пояснити. Йдеться про те, що жоден новий факт реальності не повинен повністю заперечувати існуючої теорії, але має знайти своє місце в її експланаційній структурі.

8. Стимулювання розвитку теорії природною допитливістю дослідників. Кожна нова теорія намагається вичерпно та несуперечливо пояснити міжнародні відносини, що призводить до розширення знань про них.

9. Полемічність теорії, яка полягає в тому, що будь-яку нову теорію традиційно критикують представники інших наукових шкіл, а в ставленні до неї завжди поляризуються її прихильники і противники.

Розглядаючи методологічні проблеми теорії міжнародних відносин, А. Лінклейтер дещо інакше трактує фундаментальні

відмінності, за якими різняться окремі наукові напрями і концепції. На його думку, всі теоретичні напрями і концепції поділяються за чотирма основними критеріями.

Насамперед, вони пов'язані з об'єктом безпосереднього аналізу та масштабом дослідження. З цієї позиції окремі теорії розподіляються стосовно питань щодо того:

а) яких учасників чи які явища варто пріоритетно досліджувати у міжнародних відносинах — національні держави, війни, міжнародні організації, класи, транснаціональні корпорації, державні бюрократичні системи, навколишнє середовище чи осіб, що формують зовнішню політику;

б) які характеристики й ознаки глобального політичного процесу потрібно брати до уваги — збереження влади, ефективне управління міжнародною системою, суспільне конструювання норм міжнародного життя, удосконалення дипломатичної культури, експлуатацію класів чи взаємозалежність у відносинах між державами;

в) які результати очікуються — збереження існуючої системи держав, підвищення рівня взаємозалежності між людьми у світі, впровадження нових форм організації політичної спільноти чи революційна трансформація міжнародного порядку.

Акцентуючи увагу на одному з виділених К. Волтцом у вивченні причин війни трьох рівнів наукового аналізу: природи особи; природи держави і суспільств; природи міжнародної системи, — дослідник екстраполює їх на розвиток усієї міжнародної системи та залежно від приналежності до тієї чи іншої наукової школи надає окремим учасникам міжнародних відносин певні пріоритети й переваги. Для неореалістів ключовим об'єктом аналізу є боротьба за вплив, владу і безпеку національних держав в анархічній міжнародній системі, для марксистів головним є розуміння внутрішньої класової структури капіталістичних суспільств як рушійної сили глобальних політичних і економічних змін, для прихильників антропоморфізму, що пояснюють суперечності, війни і конфлікти природною внутрішньою агресивністю людини, на першому місці — вивчення й аналіз особи.

Масштаб наукового дослідження у теорії міжнародних відносин пов'язаний з проблемами онтології та епістемології. Загалом, дискусія про те, що є «пізнаною реальністю» міжнародних відносин, онтологічна за змістом. Р. Кокс зазначає, що онтологія є початком будь-якого дослідження, оскільки не можливо визначити проблему у світовій політиці без попереднього конструювання певної базової

структури, що складається з важливих елементів і форми суттєвих зв'язків між ними.

Цю ж думку підтримують Дж. Макміллан та А. Лінклейтер, стверджуючи, що всі теорії мають певну (визначену) онтологічну основу, тому що онтологія є дослідженням того, як політичні актори конструюють політичний світ і представляють його цілі.

Водночас процес зародження нового знання в теорії міжнародних відносин є питанням епістемологічним і відзначається високим рівнем абстракції.

Інша істотна відмінність полягає у дослідницьких цілях, які ставлять перед собою представники різних наукових шкіл. Неореалісти, наприклад, стверджують, що глибше розуміння особливостей сучасної міжнародної системи має на меті мінімізацію конфліктності та уникнення воєн між державами на міжнародній арені, неоліберали бачать свою мету в ефективному використанні можливостей ринкової економіки для досягнення високого рівня добробуту громадян кожної країни і зменшення впливу держави на життя індивіда.

Третя фундаментальна відмінність розділяє теорії міжнародних відносин відповідно до вибору певної методології їх наукового дослідження.

Четверта враховує приналежність або окремішність кожної теорії від суміжних наукових галузей: політичних наук, соціології, політичної філософії, історії дипломатії.

Принципи теоретизування Дж. Розенау та типологія А. Лінклейтера ґрунтуються на ідеї наукового плюралізму та констатації незаперечного факту існування певної раціональності практично у кожній теорії. Там, де багато вчених кажуть про слабкість теорії міжнародних відносин, можна вбачати її силу. Тобто не так важливо, які методи і підходи застосовують учені чи з якої позиції вони розглядають міжнародні відносини, як потрібно, щоб їхня теорія могла раціонально пояснити пов'язані з ними явища та процеси.

Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливого значення надають аналітичному, синтетичному методам та абстрагуванню.

Аналітичний метод полягає у вивченні явищ і процесів міжнародних відносин через поділ їх на окремі елементи з метою

вивчення їхніх внутрішніх особливостей, динаміки розвитку та зв'язків між ними. Мова йде про уточнення внутрішньої структури явища та його логічно-наукову інтерпретацію. Тобто дослідження здійснюється «...від пізнання зовнішнього (загального) до пізнання сутності об'єкта дослідження (конкретного)».

Для реалізації аналітичного дослідження широко використовуються методичні прийоми:

— *аналогія*, тобто припущення про структуру та особливості певного невідомого явища через прийняття як таких параметрів уже відомих явищ;

— *порівняння* — зіставлення відомих особливостей різних явищ, щоб виявити спільне та відмінне;

— *інтерполяція* — висунення гіпотези про один з елементів явища або одну зі стадій процесу, виходячи зі загальних параметрів явища чи процесу;

— *групування окремих елементів* явища за певним критерієм спільності, що відображає їхні найістотніші ознаки;

— *структуризація*, тобто визначення елементів явища та зв'язків між ними.

Синтетичний метод — спосіб проводити дослідження, узагальнюючи знання про особливості, властивості та взаємозв'язки елементів явища. Це дає змогу охарактеризувати його загалом.

Цей метод передбачає застосування таких методичних прийомів, як:

— *узагальнення* — визначення загальних ознак і властивостей явищ та процесів;

— *екстраполяція*, що формує наукові уявлення про об'єкт дослідження, висуваючи припущення, що його особливості такі ж, як його елементи.

Абстрагування полягає у виокремленні та узагальненні найважливіших рис об'єкта дослідження і свідомому упущенні другорядних.

Абстрагування пов'язане з такими методичними прийомами, як:

— *редукція*, тобто зведення складних явищ і процесів міжнародного життя до простіших, що до них подібні;

— *формалізація*, яка є відображенням знань про реальність у точних поняттях і твердженнях, що наголошують на найважливіших ознаках міжнародної системи.

Результатом дослідження на теоретичному рівні є формулювання ідеалізованого об'єкта досліджень, який є науковим відображенням

реального. Така розумова операція потрібна, щоб проводити дослідження на емпіричному рівні.

Емпіричний рівень дослідження. Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальним міжнародним відносинам, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей.

На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні й спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Для теорії міжнародних відносин принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент процесу міжнародних відносин. Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г. Морґентау писав, що теорія, передусім, «має базуватись не на апіорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних».

Процес дослідження у теорії міжнародних відносин відповідає загальній логіці наукового пізнання, хоч їхня специфіка зумовлює певні особливості у застосуванні підходів та окремих методів. Вони, передусім, пов'язані з найважливішими ознаками міжнародних відносин як специфічного суспільного явища, а також із неоднозначністю тлумачення явищ та процесів, що їх стосуються.

Загальний механізм дослідження на цьому рівні полягає у виявленні фактів, що характеризують явища і процеси міжнародних відносин, та визначенні їхніх параметрів. Факти, пов'язані між собою та інтерпретовані в межах тієї чи іншої теорії, становлять систему знань про міжнародні відносини.

Загалом методи дослідження, що застосовуються у теорії міжнародних відносин, можна поділити на *загальні, експлікативні, конструктивні та прогнозні*.

Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення міжнародних відносин, які характерні не лише для теорії міжнародних відносин, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами.

Спостереження як метод дослідження передбачає суб'єктивну фіксацію реальності. У процесі спостереження йдеться про такі елементи, як суб'єкт, об'єкт і засоби спостереження.

Суб'єктом спостереження є спостерігач, який з власної позиції сприймає та фіксує певні ситуації та процеси. Його позиція

визначається участю у подіях, зацікавленістю в їхньому розвитку і наслідках, особливостями світогляду та поінформованістю.

Об'єктом спостереження є конкретна ситуація, що складається у міжнародному середовищі в певний час, зафіксований спостерігачем.

Засоби спостереження — це сукупність прийомів та способів, завдяки яким вона відображається. Розрізняють візуальні засоби, коли спостерігач є безпосереднім учасником або очевидцем подій, та рефлексійні, коли спостерігач характеризує події, спираючись на розповіді очевидців або учасників цих подій.

Основний недолік цього методу полягає у суб'єктивності поглядів, заангажованості спостерігачів і дослідників, недосконалості або деформованості засобів спостереження.

Вивчення документів передбачає врахування та аналіз низки офіційних документів (повідомлення прес-служб дипломатичних та військових відомств, інформація про візити державних діячів, статuti міжнародних організацій, декларації і заяви глав держав й урядів, повідомлення інформаційних агентств, концепції і доктрини зовнішньої політики та безпеки держав світу, платформ і програм діяльності політичних партій, громадських організацій, релігійних і громадських рухів тощо). Крім цього, на особливу увагу заслуговують письмові, аудіо- та візійні джерела, які можуть суттєво розширити обсяг інформації, характеристики чи інтерпретації подій.

П. Циганков наголошує на тому, що вивчення документів також охоплює низку джерел правового характеру, мемуарів політичних, військових та інших діячів, засад ідеології, культури, релігії тощо.

Такий аналіз будується на послідовних стадіях:

- а) дослідження автентичності документа;
- б) з'ясування достовірності відображених у ньому подій;
- в) визначення основних понять, якими оперують автори;
- г) дефініювання провідної ідеї, вираженої у документі;
- г) формулювання висновків про відображені у документі події.

Порівняння, за твердженням американських учених Б. Рассела, Х. Старра, широко використовується у теорії міжнародних відносин із 60-х років ХХ ст., хоча у наукових концепціях він застосовувався ще й до інституціалізації теорії міжнародних відносин. Цей метод активно практикують для зіставлення спільного та відмінного окремих явищ і процесів у сфері міжнародних відносин. У міжнародних відносинах порівнюють здебільшого історичні періоди, конкретні ситуації, ті чи

інші суспільні структури чи інституції, які беруть участь у них, суспільні настрої тощо.

Експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю.

До таких методів належать контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів і статистичний.

Контент-аналіз, за визначенням М. Хрустальова та К. Бо-ришпольця, — це сукупність стадій дослідження офіційних інформаційних матеріалів. Серед них виділяють структурування текстів, опрацювання первинного інформаційного масиву за допомогою матричних таблиць та його квантифікацію. Ефективність методу залежить від правильності виокремлення первинних одиниць аналізу (термінів, фраз, змістових блоків) та одиниць виміру (слів, розділів, файлів тощо). Метод контент-аналізу в політичних науках уперше запропонував американський учений Г. Лассуел для дослідження пропагандистської спрямованості політичних текстів. У загальному вигляді він являє собою систематизоване вивчення змісту письмового чи усного тексту через фіксацію найчастіше повторюваних у ньому словосполучень та змістових сюжетів.

Івент-аналіз — метод опрацювання публічної інформації, що дає змогу визначати та систематизувати дії у міжнародних відносинах (рис. 2.1):

Рис. 2.1. Івент-аналіз

Тобто будь-яку дію у міжнародному середовищі аналізують за змістовою схемою «хто — як — кого — коли». Систематизовані події зводять у матричні таблиці, ранжують та вивчають за допомогою ЕОМ. Такий метод передбачає створення доволі значного за обсягом банку даних щодо подій, пов'язаних з міжнародним життям.

Когнітивне картування досліджує поняття та категорії, якими оперують окремі особи, вповноважені приймати рішення у сфері зовнішньої політики. Р. Шнайдер, Х. Брук, Б. Сапін, а пізніше Р. Джервіс показали, що в основі прийняття рішень політичними діячами може лежати не тільки і не стільки реальність, скільки її сприйняття ними. Метод когнітивного картування пов'язаний з дефініюванням основних понять, якими оперує особа чи організована

група, що приймають рішення, та спрямований на знаходження між цими поняттями причинно-наслідкових зв'язків. Він аналізує ситуацію з погляду тієї чи іншої сторони, що діє у певній ситуації. Результатом такого дослідження може бути представлення її позиції у вигляді блок-схеми або порівняльної таблиці, за якими можна судити про ймовірні взаємодії сторін.

Цей метод не можна вважати абсолютно досконалим та адекватним дослідженням реальності, позаяк він не дає відповідного уявлення про рушійні сили, механізми та закономірності дій у сфері міжнародних відносин. Крім цього, у політиці завжди існувала специфічна езопівська мова. Навіть найжорсткіші політики у публічних промовах майже ніколи не використовують зворотів, понять та категорій, що свідчать про їхню нетерпимість, антагоністичність чи прагнення до експансії.

Метод індикаторів до теорії міжнародних відносин увів Б. Корані, запропонувавши використовувати низку найважливіших, з його погляду, параметрів поведінки учасників міжнародних відносин. Він виокремив чотири такі індикатори: спосіб дипломатичного представництва, економічні угоди, міждержавні візити, договори. Індикатори групуються відповідно до їх типу (наприклад, державні візити можуть здійснюватися на рівні глав держав, прем'єр-міністрів, міністрів, послів з особливих доручень тощо). Кількісна характеристика міжнародних відносин подана у вигляді розгорнутих таблиць, свідчить про інтенсивність тієї чи іншої зовнішньополітичної та економічної орієнтації країни. За таким методом можна також оцінювати характер, структуру та зміст міжнародних систем. Метод індикаторів можна розглядати як спробу запровадити у дослідження міжнародних відносин статистичні прийоми збирання та опрацювання інформації. Така спроба, однак, не вичерпує операційних можливостей статистики.

Статистичний метод дає змогу вивчати «...кількісний бік масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхнім якісним змістом». Він полягає у визначенні кількісних параметрів явищ і процесів, їх опрацюванні, аналізі та теоретичному узагальненні. Статистичне дослідження суспільних явищ започаткували у XVII ст. Дж. Граунт та У. Петті. Зокрема, У. Петті наперетині суспільних наук і математики заснував т. зв. політичну арифметику.

Статистичний метод широко застосовувався лише до вивчення міжнародних економічних відносин, що пояснюється відносною легкістю кількісного параметрування дотичних до нього явищ. Інші

види міжнародних відносин, зокрема політичні, навіть після «біхевіористичної революції» кількісно вивчають вкрай обережно та неохоче. Щодо цього заслуговує на увагу думка М. Мерля про абсурдність незастосування кількісних методів там, де вони слухні та потрібні. Ще чіткіше та радикальніше тезу про необхідність використання математичних методів дослідження міжнародних відносин сформулював Т. Сааті: «Математика — це інструмент, який вимагає точності й уяви та концентрує уяву на центральних питаннях за рахунок ігнорування побічних факторів... Існує потреба в послідовній та універсальній логіці і точних методах оцінки впливу тієї чи іншої політики на досягнення поставленої мети».

Статистичний метод може застосовуватись через низку пов'язаних з ним методичних прийомів:

—зведення та групування емпіричних параметрів міжнародної системи та її структурних одиниць;

—структуризацію параметрів у вигляді таблиць, графіків, картосхем;

—обчислення показників варіації та динаміки міжнародних явищ і процесів;

—співвіднесення параметрів за допомогою математичної кореляції.

Проблема ефективності застосування статистичного методу в теорії міжнародних відносин полягає у нечіткості наукових уявлень про міжнародну систему як об'єкт дослідження. Найскладнішим питанням є параметрування та формування бази вихідної інформації про частини міжнародних відносин і взаємозв'язки між ними.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження.

Експеримент спрямований на верифікацію гіпотетичних тверджень, запропонованих дослідниками. Він має аналітичний характер та пов'язаний з реальністю лише як її ідеалізоване відображення, що полягає в аналітичній реконструкції реальності та розгляді її у динаміці та зіставленні з фактами реальності. Суть експерименту в теорії міжнародних відносин полягає в тому, що дослідник наповнює гіпотезу реальним змістом (тобто подіями та фактами, які він почерпнув з історії та сучасних міжнародних відносин) і намагається з'ясувати, наскільки логічно вона пояснює дії сторін і виникнення тих чи інших ситуацій.

Дж. Догерті та Р. Пфальцграф стверджували, що як експеримент у теорії міжнародних відносин завжди виступає історія, факти якої дослідники мають лише науково коректно та вичерпно порівнювати з власними гіпотезами.

Із позиції теорії ігор експеримент у міжнародних відносинах завжди пов'язаний зі спробами моделювати їх, а також науково коректно «симулювати» ті чи інші ситуації та процес прийняття рішень. Теорія ігор, наприклад, моделює вибір сторонами стратегій поведінки та результати їхніх взаємодій. Така модель дає змогу умовно розглянути окремі міжнародні ситуації, гіпертрофуючи вплив певного чинника, або ж, навпаки, абстрагуючись від нього. Це дає змогу експериментувати з тими чи іншими змінними розвитку ситуацій.

Системний метод — чи не найпоширеніший та найдосконаліше описаний у науковій літературі. Його не треба плутати з системним підходом, оскільки підхід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод — його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Широке використання цього методу у сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загальноновизнаними перевагами, що пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в його єдності та цілісності. Системна теорія, що ґрунтується на використанні цього методу, виконує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин. Характеризуючи системний метод, Б. Рассет і Х. Старр зазначили, що вибір того чи іншого рівня безпосередньо залежить від наявності базових даних та специфіки застосованого теоретичного підходу. В теорії міжнародних відносин цей метод містить аналіз «детермінант», «чинників» і «змінних», що визначають особливості кожного з рівнів міжнародної системи.

Дж. Зінгер запропонував схему дослідження, яка включає аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом.

Дж. Розенау розробив дещо детальнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи (рис. 2.2): 1) індивіди — творці політики та їхні характеристики; 2) посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують; 3) структури уряду, в якому вони діють; 4) суспільство, в якому вони живуть і яким керують; 5) системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин; 6) світова система (тобто глобальна міжнародна система).

Рис. 2.2. Рівні аналізу міжнародних відносин¹

Представлена Дж. Розенау схема досить повна та логічна, хоча практично кожна концепція, що ґрунтується на системному розумінні міжнародних відносин, передбачає власну схему дослідження, побудовану на окремій гіпотезі автора.

Моделювання — це метод, пов'язаний з абстрагованим відображенням реальних ситуацій міжнародного життя у вигляді певних ідеалізованих об'єктів, які являють собою системи, елементи та зв'язки між ними.

Такі моделі містять три основні елементи: теоретичний, методологічний і конструктивний. Моделювання у теорії міжнародних відносин є способом конструювати явища та процеси, що з ними пов'язані. Моделюванню підлягають міжнародні системи, конфлікти, співпраця та співіснування, процес прийняття зовнішньополітичних рішень тощо. Воно є методом глибокої теоретизації міжнародних відносин на досить високому рівні абстракції, яке дає змогу симулювати ті чи інші ситуації. Тобто моделювання дозволяє не лише статично представляти структуру міжнародних відносин, але й симулювати процеси, що в них відбуваються.

Моделювання може здійснюватися як формально-логічне, математичне та картографічне. Завжди стверджувалось, що найпростішою моделлю є понятійно-категорійна система тієї чи іншої теорії, яка сформувалась унаслідок формалізації та дефініювання чинників, рушійних сил і закономірностей міжнародних відносин.

Моделювання, однак, не можна розглядати як метод, спроможний розв'язати будь-які проблеми теорії міжнародних відносин, позаяк вона досі не зуміла опрацювати системи показників, що адекватно відображають реальність міжнародного життя. Без них пропонувані вченими моделі лише досить приблизно окреслюють реальні ситуації.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів у міжнародних відносинах. До них, передусім, належать такі методи, як дельфійський та побудови сценаріїв.

Дельфійський метод досить повно описано у літературі. Він являє собою систематичне й контрольоване обговорення тієї чи іншої ситуації експертами, що переважно належать до різних шкіл теорії міжнародних відносин. Оцінки експертів постійно систематизуються та узагальнюються, після цього їх знову повертають авторам. Така операція, проведена кілька разів, дає змогу віднайти принципові розбіжності між їхніми оцінками стосовно тієї чи іншої ситуації. Вивчення причин таких розбіжностей дозволяє з різних позицій оцінити ситуацію та окреслити невідомі раніше аспекти проблеми, а також імовірні наслідки розвитку аналізованої проблеми чи ситуації. Так формуються остаточна оцінка ситуації та практичні рекомендації щодо реагування на неї. Цей метод має суто організаційний характер, але його глибинний зміст полягає у зіставленні різних поглядів та визначенні найістотніших параметрів очікуваного явища.

Побудова сценаріїв — це метод побудови динамічних ідеальних моделей імовірного розвитку міжнародних подій. На підставі аналізу конкретних ситуацій висувають гіпотези щодо їхнього перебігу та подальшої еволюції, які не піддаються жодній попередній перевірці.

У цьому випадку дослідження розбивають на п'ять етапів: 1) аналіз та вибір головних, на думку дослідника, чинників, що впливають на ситуацію; 2) висунення гіпотез щодо ймовірних фаз еволюції вибраних чинників на 10, 15 та 20 років; 3) зіставлення визначених чинників та висунення на цій підставі низки гіпотез про ймовірні майбутні ситуації; 4) створення показників імовірності тих чи інших запропонованих раніше сценаріїв; 5) класифікація сценаріїв розвитку подій за критерієм їхньої ймовірності.

Лекційне заняття 3: Учасники міжнародних відносин.

Зміст поняття «учасник міжнародних відносин», «суб'єкт міжнародного права». Дилема суб'єктності в міжнародних відносинах: державоцентризм і транснаціоналізм.

Зміст поняття. Поняття «учасник» є одним із найважливіших у теорії міжнародних відносин, оскільки воно виражає узагальнену характеристику суспільних одиниць, що їх практично здійснюють. У міжнародні відносини вступають та взаємодіють між собою певні одиниці, які характеризуються тим, що:

—їхня діяльність у сфері міжнародних відносин зумовлена власними практичними потребами та інтересами, що впливають із них;

—вони є джерелом функціональної активності, спрямованої на інших, їм подібних;

—аналогічно вони самі стають об'єктом діяльності інших суспільних одиниць.

Керуючись власними інтересами, учасники вступають у взаємодію між собою, тобто у міжнародні відносини. Поняття «учасник» досить широко вживається у теорії міжнародних відносин для окреслення будь-якої суспільної одиниці, що в той чи інший спосіб бере участь у взаємодіях з іншими, незважаючи на їхній активний чи пасивний характер. І. Поп'юк-Рисінська, визначаючи критерії учасництва, стверджує, що «їх можна розуміти як здатність до активності (діяльності) у міжнародних відносинах, або як здатність до зміни чи збереження стану речей у міжнародному середовищі». Учасник міжнародних відносин не завжди є джерелом активності у взаємодіях з іншими, своїми діями він може провокувати певні ситуації або опосередковано брати участь у їх створенні чи відігравати роль пасивного об'єкта дій зі сторони інших учасників.

Тому важко погодитися з югославським дослідником Р. Вукадіновичем, який надає учасникам рис суб'єктів міжнародних відносин, вважаючи, що їх критерієм має бути їхня активність.

Оригінальну класифікацію учасників міжнародних відносин запропонував польський дослідник К. Ваставський. Серед учасників міжнародних відносин він виокремив *суспільні суб'єкти*, або великі суспільні групи, та *операційні суб'єкти*, тобто держави, партії, міжнародні організації. Така класифікація відображає глибинну сутність поняття «учасник» та досить добре співвідносить суб'єкти інтересів та суб'єкти дій. У теорії міжнародних відносин, однак,

поширена класифікація, що ділить учасників міжнародних відносин на державних та недержавних.

Практично тотожним за змістом є поняття «актор», яке найчастіше вживають західні дослідники міжнародних відносин: Дж. Розенау, Дж. Догерті, Б. Рассет, Х. Старр, Ю. Кукулка та Р. Земба, а останнім часом ним також оперують російські науковці П. Циганков та К. Гаджиєв.

Б. Рассет та Х. Старр розглядають походження цього поняття як результат блискучої аналогії В. Шекспіра, що порівняв життя з театром, а людей з акторами, що грають певні ролі. Це поняття має значні переваги, тому що дає змогу одночасно охопити найрізноманітніші суспільні одиниці, які беруть участь у міжнародних відносинах, їх поведінку та ступінь активності. Активність акторів можна трактувати як незначну, і тоді вони відіграють роль статистів, або — як значну та визначальну. Незважаючи на загальне розуміння сутності та визначності цього поняття, у сучасній теорії міжнародних відносин, однак, існують суттєві відмінності в його інтерпретації.

Дж. Догерті вважає, що актором є суспільна одиниця, яка характеризується достатнім рівнем організації та самостійністю діяльності. Дж. Розенау визначає актора як цілість, що впливає на світові процеси. Ще ширше це поняття тлумачать Ф. Брайарі, М. Р. Джалілі, які визначають актора як будь-яку особу, що відіграє важливу роль у міжнародних відносинах. Інколи, як його різновид, вживають поняття «гравець», що широко практикується у теорії ігор, де міжнародні відносини розглядають як результат взаємодії двох або більше стратегій.

Застосування поняття «гравець» цілком допустиме та може вважатись науково коректним, коли йдеться про формалізацію міжнародних відносин до динамічної моделі (за аналогією з віддавна практикованими у військових колах командно-штабними іграми), хоча воно радше стосується самої формалізації, ніж значно строгішої у дефініюванні понять та категорій теорії міжнародних відносин.

У теорії міжнародних відносин, однак, відсутнє одно значне трактування понять «учасник» чи «актор», які не всі вчені використовують визнаний термін, що їх лаконічно окреслює. Дослідники міжнародних відносин найчастіше оперують поняттями «партнер», «фактор» (чинник), «сторона».

«Партнер» застосовують для означення учасників міжнародних відносин, які у той чи інший спосіб співпрацюють між собою. З

одного боку, це поняття виявилось досить влучним, але з іншого — вузьким, тому що стосується учасників міжнародних відносин лише у випадку конструктивної співпраці між ними.

«Фактор» (чинник) міжнародних відносин як поняття має прикладний характер, означаючи того учасника, який так чи інакше впливає чи навіть визначає їх характер і зміст. Його застосовували, передусім, Г. Шахназаров, Ф. Бурлацький та А. Галкін.

«Сторона» — поняття, що застосовувалося, насамперед, у працях Е. Палиги та Р. Вендзеля, має конотативний характер, визначаючи відмінність лише тих учасників міжнародних відносин, між якими вони відбуваються. Е. Палига запропонував оригінальне розуміння цього поняття, вважаючи, що воно окреслює головний елемент міжнародного співтовариства. Сторони залежно від ступеня їх активності, він поділяє на суб'єкти та учасники.

Слабкістю цього поняття є абстрагування від внутрішньої сутності учасників міжнародних відносин, яку ним досить складно окреслити, особливо коли це стосується колективних відносин. Водночас поняття «сторона» прекрасно надається до означення форм міжнародних відносин, що і є його традиційною сферою застосування.

У сучасній теорії міжнародних відносин відсутнє єдине поняття, що чітко і недвозначно характеризує суспільні одиниці, які беруть у них участь. Як стверджує Я. П'єтрась, у теорії панує понятійний хаос, що пов'язаний з існуванням різних за масштабами, характером та застосуванням понять і термінів, розмежувати які досить важко.

Міжнародні відносини складаються з низки дій, які мусять мати ініціатора та сторону, на яку вони спрямовані. З огляду на це, вдалими є поняття «учасник» або «актор», серед яких варто виокремлювати суб'єкти та об'єкти. Дії між учасниками міжнародних відносин не завжди мають односпрямований характер, а як свідчить реальність, досить часто їх спрямування двостороннє, або навіть взаємне. Учасник міжнародних відносин послідовно, або й навіть одночасно, може характеризуватися ознаками суб'єктності чи об'єктності.

Якщо кожен із учасників міжнародних відносин набуває одночасно ознак як суб'єкта, так і об'єкта, то створюється замкнений цикл відносин. Що більша кількість циклів замкнеться у межах певної частини світу, то більшу роль і значення вона відіграє у міжнародних відносинах. Але, з іншого боку, що більше незамкнених циклів, тобто, що більше об'єктів, пов'язаних з певним суб'єктом, то сильніший його

вплив на міжнародні відносини, то чіткіше можна визначити залежність їх певної групи від цього суб'єкта.

У науковому розумінні поняття «суб'єкт» переважно визначається як носій предметно-практичної діяльності, джерело активності, спрямованої на об'єкт або, ширше, як особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство, що здійснюють властиву їм діяльність. Тобто суб'єктом у міжнародних відносинах може бути певна суспільна одиниця, що є активною стосовно іншої — пасивної.

Інакше «об'єкт» розуміють у міжнародному праві.

«Суб'єкт міжнародного права». Широковживані поняття «суб'єкт міжнародного права» та «суб'єкт міжнародних відносин», незважаючи на їхню близькість, не є тотожними. Кожен суб'єкт міжнародного права є суб'єктом міжнародних відносин, але частина останніх не має міжнародної правосуб'єктності.

Суб'єктом міжнародного права, за визначенням І. Лукашука, є «самостійне утворення, яке, завдяки своїм можливостям та юридичним особливостям, здатне володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм».

Основними атрибутами суб'єкта міжнародного права є легітимність, право укладати міжнародні угоди, здатність до самостійних дій та відповідальність за порушення норм міжнародного права. Звідси випливає, що найважливішими ознаками міжнародної правосуб'єктності є суверенність, дієздатність та відповідальність за наслідки дій щодо інших суб'єктів. У повному обсязі цими ознаками володіють лише незалежні держави, які у міжнародному праві прийнято вважати первинними, а всі інші суб'єкти — похідними.

Серед суб'єктів міжнародного права розрізняють:

1. Держави, які є основними суб'єктами, оскільки власне вони мають усі атрибути, що потрібні для визнання їх суб'єктами міжнародного права. За загальним переконанням, суверенна держава характеризується трьома елементами: легітимною публічною владою, територією та населенням.

Легітимність публічної влади розуміється як факт її визнання з боку міжнародного співтовариства, тобто досить великої кількості держав світу. Акт визнання публічної влади, за твердженням Л.

Оппенгейма, свідчить про те, що держава є суб'єктом міжнародного права, інші сприймають її як рівноправного партнера.

Держави можуть існувати:

— *de facto* (де-факто) — тоді, коли публічна влада ефективно контролює державну територію та населення, що на ній проживає, але її не визнано міжнародне співтовариство;

— *de jure* (де-юре) — держава визнана міжнародним співтовариством.

Влада суверенних держав має мати ознаки обох станів, оскільки у першому випадку йдеться про їх реальне існування, а в другому — про їх юридичне право взаємодіяти з їм подібними.

Держава не може реально існувати без території, яка на суші, на морі та в повітряному просторі відмежована від інших державним кордоном. У межах власної території суверенної держави визнається пріоритетність її національного права, а окремі міжнародні правові акти чинні лише за її добровільною згодою.

У межах державних кордонів публічна влада здійснює територіальну та екстериторіальну юрисдикцію, що розуміється як необмежене підпорядкування всіх осіб — фізичних і юридичних, власних та іноземних, хоча щодо останніх вона має поважати визнані імунітети, насамперед дипломатичний імунітет, імунітет стосовно державного майна на умовах взаємності.

Обмеженою правосуб'єктністю характеризуються держави, що перебувають під протекторатом, позаяк переважно функції їх міжнародного представництва виконує держава-протектор.

Суб'єктами міжнародного права не вважають колонії, оскільки колоніальні органи публічної влади підпорядковані владі метрополій.

2. Державоподібні або специфічні політичні утворення, такі як Ватикан чи вільні міста, які набувають міжнародної правосуб'єктності на підставі угод, що укладаються зацікавленими в їх виникненні державами.

Вільними містами свого часу оголошували Краків, Гданськ та Трієст, визначальними правовими актами для яких були договори про їх створення та спеціально розроблені для них статuti.

Ватикан став суб'єктом міжнародного права 1929 р. на підставі укладеного між Італією та Святим престолом конкордату. У міжнародному праві правосуб'єктність Ватикану розглядається як

така, що стосується резиденції міжнародного центру католицької церкви, а не її самої.

3. Міжнародні організації, правосуб'єктність яких вважається похідною від державної та впливає з угод, на підставі яких вони створені. У межах розробленого зацікавленими державами статуту вони відзначаються легальністю, володіють правом укладати міжнародні угоди, мати привілеї та імунітети, заявляти претензії та бути стороною у міжнародних судових процесах. Тобто суб'єктами міжнародного права можуть бути лише деякі з міждержавних організацій, неурядові ж такими взагалі не вважаються. Окремі ознаки суб'єкта міжнародного права надані лише Міжнародній Організації Червоного Хреста.

4. Народи, що борються за свою незалежність («*in statu nascendi*»), добиваючись збройною силою також утворення власної національної держави. Їх правосуб'єктність має перехідний характер, оскільки від моменту створення та визнання міжнародним співтовариством цієї держави вона розглядатиметься як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. Їх статус визначено додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 р., що стосувались жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятим 8 червня 1977 р. У ст. 1, § 4 протоколу серед усіх інших виокремлюють конфлікти у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

In statu nascendi мають характеризуватись такими ознаками:

— визначеність території, на якій передбачається створення суверенної держави;

— наявність органів політичного керівництва, підтримуваного населенням, що проживає на цій території;

— наявність формувань, що ведуть збройну боротьбу за незалежність та дотримуються міжнародного права війни (відображеного у Гаазьких та Женевських конвенціях);

— підпорядкованість збройних формувань політичним органам влади.

Визнання міжнародним співтовариством націй, що борються за незалежність, суб'єктами міжнародного права пов'язане, зазвичай, зі значними труднощами та контроверсійністю.

Вони впливають з того, що, по-перше, такий акт суперечить одразу декільком принципам міжнародного права, зокрема,

принципам невтручання, територіальної цілісності та непорушності кордонів, а, по-друге, ймовірність однозначно негативної реакції з боку держав, на суверенній території яких визнається суб'єкт міжнародного права такого типу.

Визнання націй, що борються за незалежність, як свідчить історія, було пов'язане з прагненням ООН сприяти процесові деколонізації та надати народам, що прагнули позбутися іноземного панування, захисту засобами міжнародного права. Однак під формальні ознаки *instatu nascendi*, як з'ясувалось, потрапляють не лише народи, які компактно розселені не на своїх історичних територіях і які силою зброї були включені до колоніальних імперій у XV—XIX ст., а й народи, розселені у межах територій багатьох суверенних національних держав. Влада останніх сприймає такі народи та визвольні рухи й організації, що їх представляють, як відверто сепаратистські.

Водночас чимало народів, наприклад, курди чи тибетці, не визнаються суб'єктами міжнародного права зі суто політичних міркувань.

Суб'єкт міжнародних відносин розуміється як певна суспільна одиниця, що є джерелом активної діяльності щодо її подібних в інших державах світу. Вона не мусить мати формальних ознак правосуб'єктності, а єдиним критерієм її визначення є ствердження факту її діяльності у міжнародному середовищі. Тобто, суб'єктом міжнародних відносин є будь-який діяльний їх учасник, що впливає на когось у міжнародному середовищі.

З огляду на нечіткість понять, що окреслюють участь у міжнародних відносинах, багато дослідників схильні ототожнювати поняття *суб'єкт* і *учасник* чи *актор*. Таке ототожнення доречно за умови, якщо йдеться про учасника (актора), який діє стосовно іншого учасника міжнародних відносин. Визначення природи суб'єктів міжнародних відносин, найчастіше за допомогою понять *учасник* чи *актор*, надзвичайно складне. У сучасній теорії міжнародних відносин спостерігається досить гостра полеміка, пов'язана зі специфікою суб'єктів та визначальністю їхнього впливу на міжнародні відносини.

Лише деякі науковці вважають, що суб'єктність доцільно визначати, виходячи з первинного значення поняття «*міжнародні відносини*». Зокрема, К. Холсті вважає, що учасниками та суб'єктами міжнародних відносин можуть бути етнічні спільноти, що перебувають на певному рівні суспільного розвитку: племена,

нації, народи тощо. Це визначення сприймається як занадто широке, оскільки великі спільноти людей можуть бути втягнені у міжнародні відносини лише під час тотальної війни, і навіть у цій критичній ситуації не всі громадяни можуть характеризуватись суб'єктністю у міжнародному середовищі.

Дилема суб'єктності в міжнародних відносинах: державоцентризм і транснаціоналізм. Більшість дослідників міжнародних відносин визначають суб'єктів цих відносин як певні субнаціональні, національні чи міжнаціональні структури. Полеміку навколо питання про їх визначення можна звести до дилеми суб'єктності в міжнародних відносинах. Вона загалом сформульована наприкінці 60-х років ХХ ст., коли у теорії міжнародних відносин почались дебати щодо суб'єктності, які призвели до її розколу на два напрями: державоцентризм і транснаціоналізм.

Державоцентризм, або етатизм, можна трактувати як традиційний чи класичний напрям теорії міжнародних відносин, що стоїть на позиціях ствердження визначальності держави та її впливу в міжнародному середовищі.

Держави, з погляду прихильників цього напрямку, є структурами, що діють у міжнародному середовищі від імені нації, послуговуючись відповідними інституціями. Внутрішні суспільні структури реалізують власні інтереси в міжнародному середовищі за допомогою інституцій національної держави або під їх контролем. Держава взаємодіє із собі подібними, але при потребі використовує також і міжнародні організації. Тобто всі суб'єкти міжнародних відносин можна розглядати як залежні від національної держави (субнаціональні) або похідні від неї (міжнаціональні). Субнаціональні структури у такому випадку розглядаються як суб'єкти інтересів, держава ж — як суб'єкт міжнародних відносин. Лише держава диспонує необхідними для ефективних дій у міжнародному середовищі засобами, насамперед, дипломатією та воєнною силою.

Така інтерпретація поняття суб'єктності характерна для праць Г. Моргентау, Р. Арона, Г. Кісінджера, А. Галкіна, Ф. Бурлацького та інших науковців. Головними суб'єктами міжнародних відносин вони визначають держави як загальнонаціональні політичні структури, приналежні до спільнот громадян у межах певної території.

Іноді за суб'єкти, що рівноправні з державами і, навіть, вищі щодо них, приймають міжнародні організації. Така позиція впливає з

ідеалістичної теорії міжнародних відносин, де міжнародні організації розглядаються як вищий, порівняно з державою, рівень політичної організації людства. Подібні погляди свого часу висловлювали Г. Кларк, Л. Б. Сон, Ф. Кратохвілл, Дж. Раггі, С. Мендловиц та інші представники теорії неолібералізму, що виходили з цієї тези й висловлювали ідею про універсалізацію міжнародних відносин у межах глобальних організацій.

Позиція державоцентристів, з особливостями та нюансами, які випливають з їхніх наукових концепцій, вважається класичною, тобто головною у теорії міжнародних відносин, яка переважно оперує поняттями національного інтересу, держави, міждержавних відносин чи міждержавних організацій.

Представники державоцентризму, особливо у сучасних теоріях неореалізму та неолібералізму, схильні визнавати існування та відносну автономність недержавних суб'єктів міжнародних відносин, але відводять їм другорядну, порівняно з державою, роль. Ідеться про те, що роль, інструментарій і способи дій сучасної держави є значно ширшими та гнучкішими, ніж це було ще на початку ХХ сторіччя. Сучасна держава не має потреби бути монополістом у сфері міжнародних відносин і не перешкоджає діяльності недержавних суб'єктів. Однак це не означає, що держава перестала бути впливовою, оскільки вона продовжує контролювати діяльність будь-яких недержавних структур і при потребі здатна її коригувати чи припинити. Тобто, коригуючи під впливом реальності свої погляди, державо-центристи продовжують наголошувати на визначальній ролі суверенної держави. На їхню думку, суверенна держава видозмінює лише форми та механізми своєї діяльності у міжнародному середовищі, але її домінування у ньому залишається незаперечним фактом.

Послуговуючись, з деякою модифікацією, моделлю Р. Хопкінса та Р. Мансбаха, представимо погляди державоцентристів (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Державоцентрична модель міжнародних відносин

Транснаціоналізм — науковий напрям теорії міжнародних відносин, який розглядає проблему суб'єктності з позицій визнання факту плюралізму та рівнозначності різнотипних суб'єктів. Його виникнення пов'язане, насамперед, з концепцією американського політолога Дж. Розенау, а також із працями К. Кайзера, Дж. Ная, Р. Коохейна, Е. Морзе та багатьох інших, які поділяли та розвивали його погляди на міжнародні відносини другої половини ХХ ст.

Зокрема, Дж. Розенау висунув ідею про біфуркацію (роздвоєність) міжнародних відносин, що почала себе виявляти у другій половині ХХ ст. Біфуркація полягає в одночасному співіснуванні мало зв'язаних між собою міждержавних відносин, що здійснюються класичними засобами дипломатії та воєнної сили, і недержавних відносин, де взаємодіють цілком інші суб'єкти та керуються зовсім іншими міркуваннями. Активна діяльність недержавних суб'єктів у міжнародному середовищі призводить, на його думку, до витіснення держави на узбіччя міжнародних відносин та зміни характеру міжнародних відносин з інтернаціонального на транснаціональний. Звідси Дж. Розенау висунув концепцію т. зв. постміжнародної політики, яка ґрунтується на ідеї розриву, біфуркації (роздвоєння) взаємозв'язків між традиційним державоцентричним та новим світом, де провідними є «актори без суверенітету». Це призводить до зміщення сукупності звичних параметрів та критеріїв міжнародних відносин, де головну роль починають відігравати вже не визначені свого часу Р. Ароном дипломат та солдат, а широкий міжнародний континуум, який символічно представляють особи туриста і терориста. Світ недержавних акторів характеризується хаотичністю та непередбачуваністю, спотвореністю ідентичностей, переорієнтацією зв'язків авторитету та лояльності, що поєднували індивідів.

Сьогодні держави перестають бути визначальними у міжнародних відносинах, а стають, за словами О. Юнга, «...важливими, але не домінуючими акторами світової політики». Транснаціоналісти вважають, що у сучасному світі відбувається процес «ерозії державного суверенітету», який виражається у зростаючій взаємозалежності світу і зменшує ступінь автономії держав як замкнутих суспільно-політичних систем. Взаємозалежність обмежує суверенне право урядів здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, змушуючи їх щораз більше зважати на інтереси інших держав і навіть недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Сучасні держави, незважаючи на прагнення поставити під контроль діяльність недержавних суб'єктів, мають усе менше засобів для цього, останні ж поводяться дедалі незалежніше. Таку ситуацію дещо інакше пояснюють Дж. Най та Р. Коохейн. На їхню думку, вона спричинюється процесом інтернаціоналізації внутрішньої політики, зростанням взаємозалежності світу та послабленням ролі бар'єрної функції державних кордонів. Інтернаціоналізація внутрішньої політики пояснюється двома протилежно спрямованими процесами: глобальними, що поступово збільшують свій вплив на внутрішні процеси в державах, та зростаючою незалежністю найрізноманітніших субнаціональних акторів.

У сучасному світі існує низка сфер міжнародних відносин, Щодо яких уряди сучасних держав є лише спостерігачами. Це, насамперед, транспорт, торгівля, фінанси, масова інформація та міжнародний туризм. У них активно діють суб'єкти, які мають статус юридичних осіб, але не державних інституцій. Взаємодії у цих сферах "можуть забезпечуватись урядами, але не можуть здійснюватися лише ними".

Недержавними суб'єктами міжнародних відносин, із погляду більшості транснаціоналістів, можуть вважатися будь-які суспільні групи, що мають певні інтереси в міжнародному середовищі та самостійно їх реалізують.

Дещо інакше суб'єктність визначають, послуговуючись поняттям *актор*, Б. Рассет і Х. Старр. Вони виокремлюють три типи міжнародних акторів:

- 1) групи людей (народи, нації, народності, етнічні групи);
- 2) держави;
- 3) недержавні актори (міжурядові організації, неурядові організації, мультинаціональні корпорації).

Дж. Розенау висловив також ідею про суб'єктність окремих осіб, яких він розумів як індивідумів — творців політики. Їх суб'єктність впливає з того, що вони приймають політичні рішення та впроваджують їх у міжнародному середовищі. Звідси впливає, що фізична особа лише в тому випадку може бути суб'єктом світової політики, якщо вона очолює чи репрезентує певну суспільну структуру (державну чи недержавну), яка діє у міжнародному середовищі.

На думку Дж. Зінгера, суб'єктність варто розглядати широко, в діапазоні від окремих осіб до держав та міжнародних організацій. Ієрархія суб'єктів міжнародних відносин досить умовна, оскільки кожен з них відіграє пріоритетну роль у певних різновидах взаємодій. Теорія міжнародних відносин не повинна встановлювати ієрархії суб'єктів, а лише констатувати інтеракції, що виникають між ними.

Одним із найважливіших постулатів транснаціоналізму є твердження про рівнозначність будь-яких суб'єктів міжнародних відносин, що виводиться із незаперечного факту існування стосунків між державами та найрізноманітнішими недержавними організаціями. С. Хантингтон вважає, що в міжнародних відносинах досить часто виникає ситуація, коли «...принаймні один (суб'єкт)...не має жодних зв'язків з урядом чи урядовими інституціями». Тобто, транснаціоналісти наголошують на факті конкретних взаємодій між державами та недержавними учасниками міжнародних відносин, у яких перші з них не завжди є визначальними.

Загалом погляди транснаціоналістів на питання суб'єктності у міжнародних відносинах можна звести до формалізованої моделі, яка відображає специфіку статусу та взаємодій між їх окремими типами (рис. 3.3):

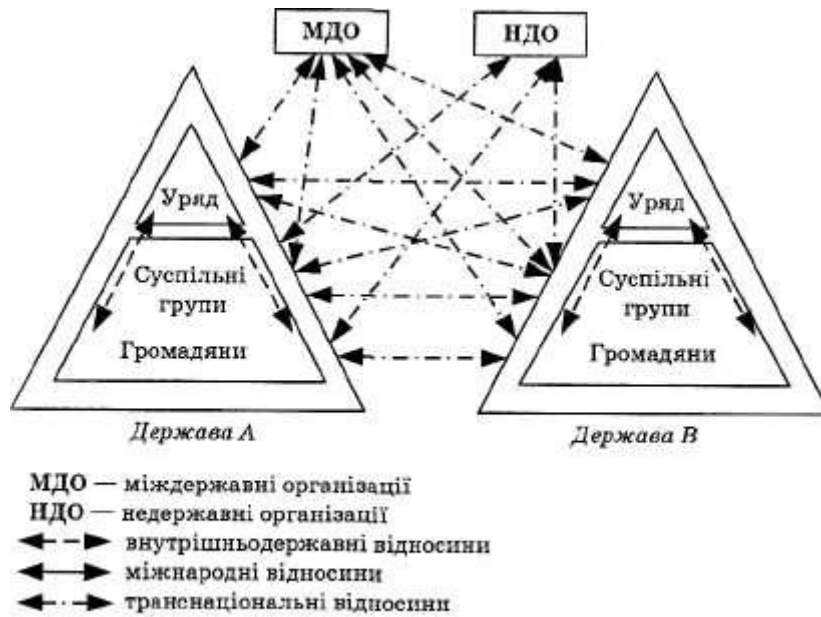

Рис. 3.3. Транснаціональна модель міжнародних відносин

Порівняння державоцентричної і транснаціональної моделей міжнародних відносин (див. рис. 3.2 і рис. 3.3) свідчить про значно більшу складність останньої. У ній зафіксована велика кількість різнопланових взаємодій, які виходять поза межі міждержавних відносин і виразно домінують у представленій моделі.

П. Віллетте пропонує схему, що відповідає сучасним уявленням транснаціоналістів щодо співвідношення та особливостей взаємодії учасників (акторів) міжнародних відносин.

У ній держава зведена до низки урядових інституцій (у тому числі й міждержавних організацій) та бюрократії і посідає маргінальне місце. Значно більш вагомими виглядають недержавні актори, поділені П. Віллетсом на групи: легітимні та нелегітимні (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Співвідношення учасників (акторів) міжнародних відносин та особливості взаємодій між ними

Сучасні міжнародні відносини є значно складнішими і відбуваються переважно поза міждержавними взаємодіями. Аналізуючи міжнародні відносини, М. Нікольсон сформулював т. зв. парадокс учасництва. Його можна сформулювати як твердження: «Що менше кількість і ступінь різнорідності учасників міжнародних взаємодій, то впорядкованішою є система міжнародних відносин і передбачуваніші дії учасників та їх наслідки. Якщо ж міжнародні відносини поповнюються новими учасниками, то прогноз, а відповідно і здійснення ефективних дій стають важчими».

Звідси випливає, що ступінь упорядкованості та закономірності міжнародних явищ і процесів зменшується через зростання взаємодій між різнотипними суб'єктами міжнародних відносин. Відповідно зменшується прогнозованість поведінки держав у міжнародній системі та зростає їх залежність від впливу недержавних учасників. Характеризуючи сучасні міжнародні відносини, Дж. Бартон назвав їх «павутиною» взаємозалежності, в якій губиться держава, адже її існування узалежене від результатів співдії величезної кількості різнотипних учасників міжнародних відносин.

Ідея зменшення ролі держави у міжнародних відносинах і навіть переважання недержавних суб'єктів міжнародних відносин виглядає недостатньо обґрунтованою. На наш погляд, зростання активності у міжнародних відносинах автономних недержавних учасників не є свідченням другорядності держави. Радше можна погодитися з Т. Лось-Новак, що: «їх існування (недержавних суб'єктів) та важливе значення у системі не є достатньою підставою стверджувати тезу про принципові зміни у політичній організації світу та «ерозію влади держави» у міжнародних і внутрішніх стосунках. Швидше можна підтвердити погляд, що функції, які вони виконують, є доповненням до традиційних функцій держави». Держави досить широко послуговуються діяльністю недержавних суб'єктів, якщо ця діяльність спрямована на близькі до їх інтересів цілі, не втручаються в неї, якщо це не чинить їм загрози, і досить жорстко реагують на будь-які спроби зашкодити національним інтересам.

Загалом можна припустити, що роль суверенної національної держави в міжнародній системі не є сталою і незмінною, а залежить від конкретної історичної епохи, в якій система виникає і трансформується. Г. Соренсен вважав роль держави в міжнародних відносинах залежною від історичного контексту. Він виокремив три головці стани, що відповідають історичним змінам міжнародного

порядку: «передсучасний», Вестфальський та «напівсучасний» (табл. 3.2).

Таблиця 3.2. Еволюція ролі держави у міжнародних відносинах¹

Ознаки	Передсучасний стан	Вестфальський стан	Новітній стан
Суверенність	Юридична, формальна, негативна	Фактична, внутрішня і зовнішня, автономія держави в міжнародній системі	Розділена з наддержавними акторами
Політика	Особі, мала інституціалізація	Поліархія, сильна інституціалізація	Плюралізм і транснаціоналізм
Економіка	Залежна, структуризована	Самодостатня, національна, неспеціалізована	Глобальна, спеціалізована, частина економіки суспільства "добробуту"
Національна свідомість	Відсутня	Розвинена	Розвинена, але їй загрожують конкуруючі суб'єкти міжнародних відносин
Стратегії співіснування	Боротьба та співпраця	Боротьба та співпраця	Мирні з різним ступенем збіжності інтересів
Засоби	Силові	Силові та дипломатичні	Дипломатичні та силові

¹ Łos Nowak T. Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy. – Wrocław, 2000. – S. 175.

Водночас він припустив, що в контексті названих ним станів формуються типи держав, що їм відповідають. У будь-якій міжнародній системі співіснують різні типи держав, що історично відповідають типам міжнародного порядку, під час існування яких вони виникли, а пізніше через певні причини відстали у подальшому розвитку.

Сучасні міжнародні відносини, що склалися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. як результат новітніх суспільних процесів, характеризуються значною різноманітністю та складністю, що пов'язано зі зростаючим плюралізмом участі у них найрізноманітніших суб'єктів.

Динаміка сучасних суспільних змін змушує уряди держав реінтерпретувати зміст національних інтересів та можливості їх реалізації у змінному міжнародному середовищі.

Незаперечними фактами сучасності є зростаюча активність субнаціональних і наднаціональних суб'єктів міжнародних відносин, транснаціональні інтеракції та їх виразний вплив на політику держав світу, що, однак, не дає підстав стверджувати маргінальність держави. Вона була, є і, принаймні, в найближчі десятиріччя, залишиться найвпливовішим та найдієвішим суб'єктом міжнародних відносин.

Лекційне заняття 4: Інструменти міжнародної політики.

Зовнішньополітичні відносини. Типи і стани зовнішньої політики. Силовий вимір міжнародної політики. Дипломатія – специфічна сфера зовнішньополітичної діяльності держави. Міжнародна пропаганда: сутність, призначення, напрями, типологія, техніка.

Зовнішньополітичні відносини. Зовнішня політика держави може трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Зовнішня політика, порівняно з внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному середовищі, особливості якого визначають її зміст і форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить значний елемент випадковості та непередбачуваності, що вимагає високого професіоналізму від осіб, які приймають рішення; як, перефразовуючи відомий вислів М. Нікольсона, зауважує Т. Лось-Новак, «можна втратити занадто багато, якщо зовнішня політика будується на випадкових і непродуманих рішеннях, якщо вона визначається найпотужнішим чинником — «ланцюгом випадковостей» чи «збігом обставин», як і багато отримати, коли вона символізує професіоналізм і продуманість».

Щоб наголосити на значущості та складності зовнішньої політики, науковці ніколи не шкодували епітетів і порівнянь. А. Мурадян, назвав теорію міжнародних відносин (яку загалом розумів як теорію зовнішньої політики) «найблагодійнішою серед наук», Дж. Розенау — «спортом королів».

Незважаючи на величезну вагу досліджень зовнішньої політики, досі її інтерпретація та дефініювання викликають значні труднощі. Наведемо найпоширеніші інтерпретації:

1. Зовнішня політика впливає з внутрішньої, позаяк вона є проявом однієї з двох найважливіших функцій суверенної національної влади — зовнішньої. Її регулює внутрішнє законодавство, оскільки цілі та принципи зовнішньої політики формулює національний парламент, а реалізує уряд.

2. Зовнішня політика автономізується від внутрішньої через її виразну особливість. Це твердження впливає з факту нетотожності внутрішнього та зовнішнього середовищ держави. Перше — централізоване та підлягає суверенній владі національних державних

інституцій, а друге — децентралізоване та незалежне. Зовнішня політика залежить від ступеня адаптації держави до середовища, в якому діють подібні до неї, кожна з яких керується переважно власними національними інтересами.

3. Зовнішня політика існує паралельно з внутрішньою, оскільки впливає зі зовнішніх національних інтересів, не тотожних із внутрішніми.

4. Зовнішня політика принципово відрізняється від внутрішньої через те, що в ній застосовуються цілком інші засоби та методи.

У XVIII—XIX ст. поняття «зовнішня політика» переважно трактували як дипломатичну діяльність держави або мистецтво здійснювати відносини між державами. Сучасні визначення, як свідчить аналіз наукової літератури, враховують значну складність поняття та є набагато ширшими. Проблема дефініювання зовнішньої політики, однак, полягає в тому, що визначення або мають загальний характер, або зводяться до процесу прийняття рішень у цій сфері.

Дж. Франкел трактує зовнішню політику як сукупність дій та прийнятих рішень у відносинах з іншими державами. Найістотнішими елементами є поняття «дії» та «рішення», поєднання яких і визначає поведінку держави в міжнародному середовищі.

Поведінку держави переважно розглядають як реакцію на зовнішні чи внутрішні подразники, якщо вона є об'єктом дій. Якщо держава діє з метою реалізації власних інтересів (інтенцій), вона є суб'єктом. З огляду, дії держави можуть мати характер адаптації до міжнародного середовища або інтенції щодо нього.

В обох випадках дії і взаємодії виникають на межі між внутрішнім та зовнішнім середовищами держави і являють собою специфічну сферу їхньої діяльності. Власне цей аспект зауважив В. Веллейс, визначаючи зовнішню політику як «простір політичної поведінки держави, певний зв'язок між її внутрішніми справами та міжнародним середовищем». Зовнішня політика має подвійну природу, оскільки впливає як із внутрішніх проблем держави, так і з можливостей та обмежувальних чинників, які створює зовнішнє середовище.

Ще один принциповий елемент політики — рішення, які, на думку Я. П'єтрася, є «актом невідповідного (тобто свідомого) вибору певної дії або відмови від неї». Рішення є вибором способу дій або бездіяльності у певній ситуації, яка визначається своєю комбінацією параметрів.

Загальний курс держави у сфері зовнішньої політики переважно розглядають як її поведінку у міжнародному середовищі. Поведінка держави впливає із реакції її політичного керівництва на зовнішні чи внутрішні подразники. У міжнародних відносинах держава може бути об'єктом дій з боку інших держав, міжнародних організацій, суспільних груп чи окремих осіб.

Розглядаючи зовнішню політику держави, Я. П'єтраць аналогізує її із суспільною системою, яка «є сукупністю інтегрованих елементів, але ззовні розглядається як цілість, здатна підтримувати рівновагу з середовищем». З огляду на критерій активності системи, він виокремлює три типи політичної адаптації до стана міжнародного середовища (тобто зовнішньої політики):

1. *Пасивна* адаптація держави полягає у сприйнятті впливу міжнародного середовища та підпорядкуванні власної політики зовнішнім впливам. Така адаптація впливає зі слабкості держави або визнання вищості інтересів розвитку над ідентичністю.

2. *Активна* адаптація полягає у перетворенні міжнародного середовища відповідно до інтересів держави, підпорядкуванні інших держав своєму впливові, нав'язуванні їм власних цінностей, інтересів та цілей. Активну зовнішню політику здійснюють держави, що спираються на значну могутність або визнають інтереси ідентичності пріоритетними щодо інших.

3. *Креативна* адаптація є певним компромісом щодо двох попередніх типів. Вона ґрунтується на фільтруванні впливів міжнародного середовища, тобто держава сприймає від нього лише те, що вважає слушним та необхідним. Така політика є спробою конвергенції внутрішнього та зовнішнього середовищ через досягнення асиметрично розташованих пунктів рівноваги між ними. Її здійснюють держави зі середнім (чи асиметричним) силовим потенціалом, політичні еліти яких намагаються зберегти фундаментальні національні цінності й водночас сприяти розвитку та модернізації суспільних структур.

Типи і стани зовнішньої політики. Виходячи з аналогічного розуміння зовнішньої політики держави, Дж. Розенау визначає чотири її можливі типи:

1. *Слабка* зовнішня політика впливає зі загальної слабкості держави та полягає в її підпорядкуванні впливові міжнародного середовища. Підтримання внутрішніх структур держави здійснюється через узгодження їхньої діяльності зі зовнішніми впливами.

2. *Агресивна* політика держави в міжнародному середовищі спирається на достатній для його зміни рівень могутностей впливає з незадоволення правлячої політичної еліти міжнародним порядком та її статусом держави у ньому.

3. *Активна* зовнішня політика є наслідком прагнення держави одночасно змінювати своє внутрішнє та міжнародне середовища, досягаючи динамічної рівноваги між ними.

4. *Консервативна* політика, з погляду Дж. Розенау, є оптимальною зовнішньою політикою, яка ґрунтується на вже досягнутому пункті рівноваги між середовищами, який держави намагаються зберегти. Політичні еліти спрямовують свої зусилля на те, щоб зберегти *status quo*, розглядаючи будь-які його зміни як такі, що загрожують їхнім інтересам. Очевидно, що таку зовнішню політику провадять держави, задоволені міжнародним порядком та своїм місцем у ньому.

Класифікація Дж. Розенау дає змогу представити результати ймовірних інтеракцій між державами, що здійснюють той чи інший тип зовнішньої політики (табл. 4.2).

Таблиця 4.2. Ймовірні наслідки інтеракцій між державами А і В

Держава В	Держава А			
	слабка	активна	агресивна	консервативна
Слабка	Співіснування	Співіснування	Узалежнення	Узалежнення
Активна	Співіснування	Партнерство	Конфлікт	Співіснування
Агресивна	Узалежнення	Конфлікт	Конфлікт	Конфлікт
Консервативна	Узалежнення	Співіснування	Конфлікт	Партнерство

Очевидно, що зміст співіснування, партнерства чи конфлікту може бути різний і в кожній конкретній інтеракції між державами мати принципово інший контекст. Власне контекст і визначає тип зовнішньополітичних відносин між державами.

Ще одна із запропонованих Дж. Розенау класифікацій базується на ідеї співвідношення значних і незначних змін, що відбуваються у безпосередній інтеракції між внутрішнім і зовнішнім середовищами держави. У цій класифікації зміни мають характер процесу, що об'єктивно визначає стан політичних стосунків між державами і є незалежною змінною. Тобто, політична влада не може контролювати змін, що відбуваються у внутрішній та міжнародній системах, але сприймає їх як ситуацію (внутрішню чи зовнішню), на яку вона змушена реагувати.

Виходячи зі співвідношення значних і незначних змін у внутрішньому і міжнародному середовищах, Дж. Розенау окреслив ще чотири типи зовнішньої політики держави (табл. 4.3):

Таблиця 4.3. Зовнішня політика в концепції Дж. Розенау

Зміни у внутрішньому середовищі держави	Зміни у міжнародному (зовнішньому) середовищі	
	значні	незначні
Значні	Конвульсивна	Динамічна
Незначні	Поміркована	Стабільна

1. *Конвульсивна* зовнішня політика держави здійснюється у найважчий для неї період часу. Її політичне керівництво знаходиться у постійному «цейтноті», що спричинений стрибкоподібними змінами внутрішньої і міжнародної ситуації держави. Унаслідок цього, зовнішня політика втрачає логіку та стає сукупністю різноспрямованих та хаотичних дій *ad hoc*, які стосуються спроб розв'язувати найнагальніші проблеми, що стоять перед країною. Тобто, у цьому випадку зовнішня політика держави визначається незалежними змінними внутрішнього і міжнародного середовищ та може розглядатися як реакція на їх евентуальний стан.

2. *Динамічна* політика держави випливає із комбінації значних змін у її внутрішньому середовищі та збереженні відносної сталості міжнародного середовища. Швидкі позитивні зміни в економічній системі країни, прискорений розвиток її культури призводить до того, що політичне керівництво зосереджує свою увагу на проблемах зовнішнього середовища, керуючись щодо нього власними інтенціями. Його дії спрямовуються на ініціювання змін міжнародного середовища у напрямку становлення нового міжнародного порядку, що відповідав би певній еталонній візії керівництва держави. Така політика відрізняється інтенсивністю та динамізмом, оскільки у цьому випадку зростаюча сила держави постійно розширює можливості, якими диспонує політичне керівництво.

3. *Поміркована* політика здійснюється державою тоді, коли її влада опирається на внутрішню політичну та економічну стабільність, що дає їй змогу у динамічній і нестабільній міжнародній ситуації зберігати загальну лінію поведінки та власний суверенітет. Ідеться про можливість збереження власного політичного статусу та поступову адаптацію до змін у міжнародній системі.

4. *Стабільна* зовнішня політика є наслідком збіжності станів відносного *status quo* як у внутрішньому, так і у зовнішньому середовищах держави. Тобто, ситуація, в якій реалізується такий тип

політики, є близькою до ідеальної, за якої від політичного керівництва держави не вимагається прийняття складних рішень, а вони мають, переважно, рутинний характер.

Міжнародна політика впливає із сукупності політичних взаємодій у стосунках між суверенними державами, кожна з яких намагається реалізувати свої власні інтереси та цілі діяльності у міжнародному середовищі. Результатом інтеракцій між великою кількістю держав, що здійснюють різнотипну зовнішню політику, є формування міжнародної політичної ситуації, з огляду на яку вони змушені істотно коригувати зміст і напрям своїх дій. У цьому власне й полягає розкритий свого часу К. Волтцом, парадокс структурності у міжнародних відносинах, коли нескоординована діяльність держав призводить до виникнення системи, що створює сукупність структурних обмежень та можливостей для їхньої політики.

Тобто міжнародна політика впливає із сукупності взаємодій між суверенними державами, кожна з яких здійснює власну зовнішню політику. Тоді, як світова політика є наслідком інтеракцій держав на глобальному рівні, міжнародна відбувається на локальному, субрегіональному, регіональному та міжрегіональному рівнях.

Міжнародну політику не можна розглядати як суму зовнішніх політик держав світу, оскільки результат інтеракцій між ними має якісно інший характер. В. Мадісон та В. Шахов означають міжнародну політику як «міждержавну політику взагалі, у системі загальносвітових відносин і зв'язків».

Зовнішньополітичні відносини впливають із ситуацій, що складаються у міжнародній політиці, але мають ознаки, що є наслідком співдій зовнішньої політики держав.

З огляду на якісні зміни найважливіших параметрів міжнародно-політичних ситуацій, можна вивести три найважливіші типи зовнішньополітичних відносин:

1. *Партнерські* відносини безпосередньо пов'язані з тим, що певна кількість держав підтримує між собою стосунки, які відзначаються взаємним підтриманням їхніх зовнішньополітичних дій. Вони можуть стосуватися формування спільної позиції з певних питань міжнародного життя, надання допомоги та підтримання у здійсненні зовнішньополітичних акцій, взаємних гарантій безпеки, підготовки військових спеціалістів, проведення спільних навчань підрозділів і з'єднань збройних сил тощо.

2. *Конфронтаційні* відносини полягають у політичному протистоянні між сторонами та ґрунтуються на несприйнятті політики одна одною. Вони включають дипломатичний демарш, воєнне суперництво, загрозу силою або її застосування одна проти одною. Опосередковано такий тип відносин формується у районах «життєво важливих інтересів» або виявляється в поширеній практиці підтримання «противника свого противника».

3. *Домінантні* відносини складаються між державами, якщо одна з них контролює іншу через економічну залежність, нагляд над політичним керівництвом, присутність на її території своїх військ або навіть окупацію її території. Домінування може мати протекціоністський характер, коли сильніша держава бере на себе функції захисту слабшої. Силовий характер домінування є формою диктату сильнішої держави, яка змушує слабшу до певних дій чи бездіяльності.

Світова політика відбувається в глобальному контексті, і на неї впливає співдія (тобто багатостороння інтеракція) всіх держав світу. Кожна з них у цій інтеракції відіграє конкретну роль, що впливає з рангу держави у міжнародній системі та конкретної політичної ситуації, в якій вона перебуває. Глобальна політична ситуація є результатом впливу на міжнародне середовище провідних держав, їх блоків та міжнародних організацій, які вони очолюють.

Глобальна політична ситуація — відносно динамічне поняття, але якщо тривалий час зберігаються визначальні для політики провідних держав позиції, виходячи з яких вона формується, то її можна інтерпретувати як стан міжнародних політичних відносин.

Серед усіх потенційно можливих Я. П'єтрась виокремлює такі стани: мирного співіснування та співробітництва; розрядки; напруженості; локальної війни; локальної атомної війни; глобальної атомної війни. Очевидно, що таке визначення станів занадто конкретизоване, інколи не відповідає єдиному критерієві виділення. На нашу думку, у міжнародних політичних відносинах таким критерієм може бути напруженість відносин між провідними державами світу, виражена в якісних категоріях.

Отже, у світовій політиці можна визначити такі стани:

1. *Стан мирного співіснування* — ситуація глобального партнерства між провідними державами, коли кожна з них бере участь у взаємовигідному співробітництві або не протиставляється іншій (чи іншим).

2. *Стан конфронтації* — глобальна політична ситуація, в якій провідні держави світу протистоять одна одній. Їхня політика, до якої змушені dostosувуватись інші держави світу, побудована на взаємному залякуванні та виражається низкою локальних конфліктів, що відбуваються на периферії міжнародної системи.

3. *Стан конфлікту* — ситуація, в якій провідні світові держави переходять від протистояння до відкритої (також і збройної) боротьби.

Розрядка чи її антипод — напруженість, можуть розглядатись як процес, що відбувається як між окремими станами міжнародних політичних відносин, так і в них самих.

Силовий вимір міжнародної політики. Вайолентологія - наука про природу сили та насильства, причини, зміст та форми їх вияву у сфері міжнародних відносин. Питання про силу нині вважається одним з центральних у науці про міжнародні відносини. Дослідження сили та насильства ґрунтуються на вченнях Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Б. Спінози, Ф. Ніцше, Р. Нібура, соціальній етології, фрейдизмі та неофрейдизмі.

В основі вайолентологічних концепцій лежить філософська рефлексія над сутністю людини, чия схильність до застосування сили пояснюється її природою. На думку німецького філософа Карла Ясперса, в усіх нас міститься те насильство, внаслідок якого ми завжди живемо під загрозою війни, і це наша людська доля.

Цікавою є думка Ріхарда Куденхове-Калергі про те, що людина є водночас і миролюбною, і войовничою. Людина сумує за миром, але притягується війною як метелик світлом свічки, яка його зпалює. Війна і мир - це два політичні аспекти первісного дуалізму світу, який виявляється у протилежності часу і простору, сили і форми, енергії та гармонії, чоловіка та жінки, зазначає німецький філософ у книзі «Від вічної війни до великого миру». Мир - це бажання, війна - це факт, який зумовлений невід'ємними властивостями людської природи. Людська історія ніколи не опікувалась людським бажанням та ідеалами, і доки існує людський розвиток, доти існуватимуть і війни.

Вирішальним чинником збереження миру є сила. Мир - це порядок сили, і у міжнародних відносинах чинник сили відіграє головну роль. Як зазначив Герман Раушнінг, «від сили нікуди не подінешся. Сутність держави - сила. Політика і сила нероздільні. Політика є за своєю сутністю політикою сили, вона

не може бути нічим іншим. Силу не можна ліквідувати. Її можна у кращому випадку ушляхетнити».

Без сили, на думку її теоретиків, не може існувати мирної політики. Проблема роззброєння вважається через це утопічною, оскільки сутність проблеми полягає не у знищенні озброєння, а у знищенні насильства, яке супроводжує нас усюди і яке є фактично «людською долею». За словами Рейнхольда Нібура, постійний мир та братерство можуть бути бажаними, проте вони ніколи не здійсняться у реальній історії.

З позицій вайолентології міжнародні відносини - це відносини сили. Головна мета міжнародної політики - це боротьба за могутність, боротьба за силу. Всесвітня історія складається з підготовки країн до війн, їх активної участі у війні та повоєнного відродження.

Сила, за визначенням Г. Моргентау, є сукупністю всіх можливостей, що ними користується політичний суб'єкт для задоволення своїх інтересів. Отже, сила є вирішальною умовою могутності як здатності нав'язувати свою волю і примушувати інших йти на поступки.

Чинник сили у міжнародних відносинах є надчасовим, вічним, він коріниться у глибинній сутності людської природи. Німецький етолог К. Лоренц доводить, що насильство зумовлене природою людини, внутрішньовидова агресія у людей є цілком таким же довільним інстинктивним прагненням, як і в інших вищих хребетних тварин, тобто агресивна поведінка людей пояснюється її біологічною мотивацією. На думку М. Левіна, в усіх випадках, коли агресивність сприяє досягненню бажаних цілей, вона виступає безспірною позитивною цінністю.

Насильство - сутність хижачтва, а останнє - один із засобів існування, незалежно від його форм. В основі усіх форм насильства лежить об'єктивна функція перерозподілу життєвих ресурсів у межах соціальних систем, а результатом її здійснення є внутрішня динаміка соціальних систем і, врешті-решт, їх розвиток.

Агресію як явище О. Г. Дугін визначає як «насильницьке переступання кордонів», у тому числі кордону соціальної етики, моральної та фізичної цілісності людини. До агресії відносять також насильницький злам ідеологами усталених ментальних кліше та стереотипів мислення і насильницьке порушення збройними силами кордонів противника.

Соціальні підвалини силової детермінації міжнародних відносин пов'язані з тим, що людство за своєю природою є носієм

гріховності і зла, а з усіх видів людського зла найнебезпечнішим і домінуючим є інстинктивна та нездоланна воля до влади. Зовнішня політика, як і будь-яка інша, є боротьбою за владу; її здійснюють суверенні держави, що прагнуть до національної зверхності та домінування. Будь-яка політика зводиться до прагнення «зберегти або збільшити, або продемонструвати силу», зазначав Г. Моргентау.

Сутність і параметри сили. Співвідношення понять сили і могутності. Головним обов'язком держави є задоволення державного інтересу, яке досягається насамперед через забезпечення самозбереження. Відмінною рисою міжнародної політики є взаємна недовіра держав, тому кожна з них прагне до збільшення своєї сили. Оскільки усі держави прагнуть до самозбереження і домінування, мир та стабільність у світі забезпечуються балансом сил, в основі якого лежить система союзів.

Сила є «остаточним арбітром» у міжнародних відносинах. Маючи потенціал для здійснення впливу, тиску на інших, сила є багатокомпонентним явищем, що складається з комплексу взаємодіючих чинників.

Елементами національної сили, за Г. Моргентау, є такі: 1. Географічне положення. 2. Природні ресурси. 3. Виробничий потенціал. 4. Військова підготовленість. 5. Населення. 6. Національний характер. 7. Національна мораль. 8. Дипломатичне мистецтво. 9. Якість уряду.

А. Бакен виділяє такі параметри сили: 1. Військовий потенціал. 2. Економічна міць. 3. Національна воля як здатність виділити ресурси для досягнення зовнішньополітичних цілей та готовність бути втягнутими у справи інших держав.

4. Якість дипломатії, тобто здатність своєчасно і гнучко реагувати на ситуацію, що змінюється, правильно співвідносити свої цілі та можливості.

У свою чергу, Д. Ніхтерлейн визначає такі елементи сили держави: 1. Економічна та технологічна сила, оснащення сучасною зброєю збройних сил, їх здатність до наступальних і оборонних операцій. 2. Технічна підготовленість і рівень освіти населення. 3. Географічне розташування та природне середовище. 4. Доступ до природних ресурсів. 5. Стабільність політичної системи. 6. Ефективність керівництва країною.

Для кожної держави характерна власна волюнтаристська система співвідносно значущості основних компонентів її силового потенціалу.

Силу неможливо звести як до військового потенціалу, так і до матеріальних чинників взагалі, проте саме військова сила, що може бути застосована на практиці або використана як загроза, є найважливішим чинником, який забезпечує могутність держав. Визнання зростаючих обмежень на використання військової сили не означає заперечення її фундаментальної ролі у міжнародних відносинах, проте у випадку силового втручання слід віддавати перевагу швидкому використанню сили, а не поступовій ескалації силових дій.

Військова сила, що використовується як інструмент настрашки, за Р. Снайдером, складається з таких елементів:

а) сили, здатної стримувати противника від військових акцій, оскільки ціна за ризик перевищує вигоди, на які сподівається противник; б) сили, здатної розв'язати війну у випадку, коли перший елемент відсутній.

Саме здатність до ведення війни (елемент «б») робить настрашку значущою та вагомою. Отримання шляхом настрашки передбачає використання військової сили як політичного інструменту. Взаємна настрашка може стримувати дії держав.

Сила не може бути ліквідована, тому люди мають прагнути не до знищення сили, а до управління нею. Проте світове співтовариство характеризується відсутністю інстанції, яка б володіла монополією на застосування законної сили. В свою чергу, сила міжнародних організацій та транснаціональних сил завжди менша від військової сили суверенних держав. Глобальне управління силою можливе лише через вплив на характер балансу сил.

Сила є підвалиною могутності держави, яка є результуючою балансу сил у конкретній геополітичній ситуації. Могутність залежить від здатності держави маніпулювати конфліктними та кооперативними відносинами у світовому співтоваристві, могутність - це результат взаємодії держав, а не їх атрибут або фізична властивість.

Держава є настільки могутньою, наскільки це дозволяють їй інші міжнародні актори. В сучасних умовах йдеться про сукупну групову могутність, що є якісно новим явищем, при цьому великого значення набувають скоординованість зусиль, коаліційна дипломатія.

Р. Арон розрізняв оборонну могутність як здатність не коритися волі інших політичних одиниць та наступальну могутність як здатність нав'язувати волю іншим політичним одиницям.

Доктрина балансу сил і теорія доміно. Баланс сил і силова рівновага. Ідея балансу сил була відома вже за часів античності, її рецепція відбувалася в епоху Відродження (XV-XVI ст.). Французький історик і дипломат Філіп де Комін зазначав, що кожен великий народ і держава мають свою особливу противагу: королівство Франція Бог створив для протистояння англійцям, для Англії він створив шотландців, для Іспанії - португальців, для Австрійського дому - Баварію.

Доктрина балансу сил вперше у новий час була висунута в Італії ідеологами нового суспільства Б. Русселеном та Ф. Гвічардіні на противагу середньовічному уявленню про єдиний християнський світ, який передбачав феодальну ієрархію держав. Ідея підтримання рівноваги в Італії, що була об'єктом боротьби між двома великими державами - Францією та Іспанією, неминуче переросла в ідею балансу сил у Європі.

Теоретичне обґрунтування доктрині балансу сил дав Жан Боден у 1576 р.: слід перешкодити досягненню будь-яким володарем такої могутності, яка б дала йому змогу нав'язувати свою волю як закон іншим країнам. Подібні погляди поділяв також Ф. Бекон. Доктрина балансу сил створила політичну перешкоду на шляху об'єднання Європи під владою династії Габсбургів за формулою Ернандо де Асуни: «один монарх, одна імперія, один меч».

Напередодні Тридцятирічної війни було висунуто «теорію доміно». Іспанський міністр герцог Оліварес проголосив, що можливий успіх протестантизму в будь-якій частині Землі є зазіханням на життєві інтереси Іспанії: «Головна, корінного характеру небезпека загрожує Мілану, Фландрії та Німеччині. Будь-який з цих ударів буде роковим для монархії, бо якщо ми зазнаємо великих втрат в одному з цих районів, решту спіткає та сама доля, і слідом за Німеччиною паде Італія, слідом за Італією - Фландрія, потім Індія, Неаполь та Сицилія».

Ця теорія слугувала виправданням імперської політики Іспанії, а згодом її взяли на озброєння великі держави. У XX ст. на користь «теорії доміно» свідчили події в Індокитаї (60-70-ті роки) і країнах Східної Європи та СРСР (кінець 80-х - початок 90-х років). Випадіння хоча б однієї з ланок цих «ланцюгів» спричиняло подальшу реакцію і руйнувало всю систему. Ці та інші вияви ефекту «теорії доміно» є свідченням порушення балансу сил.

Баланс сил можна розглядати як: 1) політику, спрямовану на певний розподіл воєнної сили; 2) опис будь-якого реального стану справ у світовому співтоваристві; 3) відносно рівний розподіл сили у світовій системі; 4) будь-який розподіл сили у світовій системі.

Сутність балансу сил як відносно рівного розподілу сили ґрунтується на ідеї про те, що жодна держава не повинна мати такої кількості сили, щоб становити загрозу для іншої, а якщо це комусь вдасться, всі Інші мають створити союз для відновлення статус-кво. У цьому значенні баланс сил виступає загальним принципом рівноваги системи і притаманний усім її історичним станам. У кожний певний момент він визначає усталеність та зрівноваженість системи, а його зміни супроводжуються структурними кризами.

Отже, відносно рівний розподіл сили визначається як рівновага сил, а розподіл сили - як баланс сил. У такому значенні баланс сил є універсальною рисою будь-якої міжнародної системи. Рівновага сил перешкоджає перетворенню світової системи як системи держав на єдину глобальну імперію; певною мірою захищає незалежні малі держави від домінування великих держав; сприяє збереженню середніх розмірів держав.

Як баланс сил, так і рівновага сил зумовлюють наявність інституцій, від яких залежить міжнародний порядок, зокрема міжнародне право та дипломатію.

Рівновага сил, що ґрунтується на конвенційній зброї, містить у собі потенційну можливість для будь-якої сторони порушити цю рівновагу на свою користь і забезпечити собі домінуюче становище шляхом впровадження нових видів зброї, кращої тактики її застосування, захоплення нової території, залучення нових союзників. За цих умов рівновага сил є динамічним процесом постійних змін у співвідношенні сил та постійного відновлення рівноваги, що порушується.

На практиці політика рівноваги сил може іноді призводити до розподілу території менш важливого учасника системи, як це було з Польщею у 70-90-х роках XVIII ст. Вона передбачає постійний процес перевірки сили за допомогою контрсили шляхом створення неусталених, тимчасових союзів та контрсоюзів. Ця політика виявляється у постійному розпалюванні суперечностей між сторонами, протиставленні одних держав іншим, застосуванні або погрозах застосування сили для досягнення вигідної позиції.

Зі створенням ядерної зброї виникає ситуація «воєнного па-ту». Специфіка ядерних сил в сучасну епоху полягає в тому, що жодна гонка озброєнь не дасть змогу якійсь зі сторін створити вирішальну стратегічну перевагу та захиститись від ризику і наслідків раптового ядерного удару. Наївним анахронізмом є уявлення про те, що для створення рівноваги сил необхідна арифметична рівність ядерних потенціалів. У сучасних умовах стратегічна ядерна міць відіграє роль не зброї прямої дії, а зняття настрашки.

Політика з позиції сили. Природа міжнародних відносин як відносин сили зумовлює ту обставину, що основним і традиційним видом міжнародної політики є політика з позиції сили, яка має вкрай егоцентричний характер і спрямована виключно на забезпечення власних інтересів, що шкодить міжнародній стабільності.

Існує багато форм та різновидів такої політики: агресія, інтервенція, окупація, військова присутність, таємні операції, «дипломатія канонерок», блокада, шантаж, санкції. Але насамперед політика з позиції сили асоціюється з поняттям «війна». «Війна є мистецтвом організації та використання військової сили для досягнення цілей групи», - писав К. Райт.

Існує два основних підходи до розуміння сутності війни: як до особливого випадку девіантної, ірраціональної поведінки, пов'язаної з реакцією людей на певні загрози; як до природного стану, що визначається вродженими інстинктами людської агресивності, які виявляються в умовах фрустрації - психологічної кризи, зумовленої масовим порушенням прагнень, ілюзій та сподівань.

К. фон Клаузевіц писав, що «війна є зняттям політики, вона неминуче повинна мати характер останньої; її слід вимірювати політичною мірою - тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, що змінила перо на меч, але від цього вона не перестала мислити за своїми власними законами». Якщо б війна була «досконалим, нічим не обмеженим, абсолютним виявом насильства», то вона, на думку німецького генерала, могла б, дотримуючись своєї власної логіки, витиснути політику, «перетворитись на дещо, від неї зовсім незалежне». Але саме політика не дає можливості безконтрольно виявлятися «стихії-війні». К. фон Клаузевіц зазначав, що коли політика стає більш грандіозною та міцною, то такою ж стає й війна; це зростання може дійти до такої межі, що війна набуде свого абсолютного обличчя.

Війна є рушієм технічного прогресу. Переважна більшість технічних відкриттів була зроблена людством з метою вдосконалення методів фізичного насильства, що особливо яскраво виявилось у ХХ ст.

За своїм політичним змістом війни поділяють на справедливі і несправедливі, за військово-технічними ознаками - на війни з використанням звичайних озброєнь та засобів масового знищення (обмежена війна та тотальна війна), за масштабом - на світові та локальні, за складом воюючих сторін - на двосторонні та коаліційні.

До справедливих війн належать війни оборонні, визвольні (наприклад, Вітчизняна війна 1812 р., Перша та Друга світові війни для Росії—СРСР), до несправедливих - загарбницькі, агресивні (обидві світові війни для Німеччини, війна США проти В'єтнаму).

Тотальна війна, тобто війна із застосуванням ракетно-ядерної зброї великими державами, є ірраціональним засобом досягнення політичних цілей. Вона, за словами Г. Кіссінджера, є «результатом акту відчаю», до неї вдаються у крайньому випадку, коли існує явна і велика загроза самому існуванню держави.

Альтернативою тотальній війні є обмежена війна, що створює максимальні можливості для ефективного використання військової сили як раціонального знаряддя політики. Обмежена війна, за визначенням Г. Кіссінджера, передбачає обмеження військових дій за цілями, масштабом та засобом ведення, проте Б. Броді вважав, що це обмеження стосується лише засобів ведення війни.

Найнебезпечнішою формою війни як вияву політики з позиції сили є агресія. Згідно з резолюцією ХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН (1974 р.) «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН».

За способом здійснення агресія може бути прямою та непрямю. Обидві форми, як і співучасть в агресії (наприклад, надання своєї території для здійснення агресивних дій), розглядаються як злочини проти міжнародного миру, що тягнуть за собою міжнародну відповідальність. Агресія є постійним і невід'ємним інструментом зовнішньої політики США як міжнародного жандарма: згадаємо численні випадки агресивних дій

Вашингтону проти Куби, Гренади, Лівії, Югославії та багатьох інших країн.

Інтервенція - це насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або її взаємовідносини з третіми країнами. Як правило, до інтервенції вдаються в умовах, коли країна-об'єкт охоплена громадянською війною, втягнута у гострі внутрішні та міжнародні кризові ситуації. Від агресії вона відрізняється тільки прихованим характером, іноді може бути ініційована політичними силами держави - об'єкта інтервенції або здійснюватися за їх підтримки (наприклад, інтервенція країн Антанти у Росію під час громадянської війни 1918-1922 рр.).

Розрізняють такі види інтервенції:

1. Збройна інтервенція:

відкрита (військове втручання);

замаскована (організація заколотів, переворотів, фінансування, озброєння та навчання підривних груп, засилання терористів, найманців).

2. Ідеологічна інтервенція (психологічна війна, психологічні диверсії).

3. Економічна інтервенція (демпінг, ембарго, кабальні позики).

Однією з форм політики з позиції сили є таємні операції — замаскована діяльність для здійснення впливу на зарубіжні уряди, організації, події та окремих людей для підтримки зовнішньої політики держави - ініціатора таємних операцій.

Таємні операції можуть набувати форми напіввоєнних акцій: проникнення у заборонені райони, саботаж, економічні диверсії, повітряна та морська підтримка, озброєння і навчання антиурядових загонів. До них також можуть належати неконвенційні війни, тобто диверсійно-терористичні операції проти союзників і третіх країн (наприклад, здійснення операції «Прометей», завдяки якій у 1967 р. у Греції була встановлена диктатура «чорних полковників»).

Результатом агресії та інтервенції може бути окупація - тимчасове зайняття території однієї суверенної держави збройними силами іншої або інших держав, що також є однією із форм політики з позиції сили. Під час окупації встановлюється спеціальний окупаційний режим. Так, упродовж багатьох років зберігався окупаційний режим США в Японії, зокрема на о. Окінава, де й досі існують військові бази США, що є формою військової присутності цієї країни.

Одним з найпоширеніших методів здійснення політики з позиції сили є «дипломатія канонерок», назва якої походить від кораблів-канонерок, що їх застосовували в цій політиці, яких сьогодні змінили авіаносці, ракетноносці, атомні підводні човни та ін. «Дипломатія канонерок» передбачає відправлення військово-морських сил до берегів країн, на які має чинитися тиск. Цей метод є постійним і невід'ємним атрибутом зовнішньої політики США.

Широкого застосування набула також така форма політики з позиції сили, як «дипломатія долара», до арсеналу якої входять методи військово-політичного тиску і надання кабальних позик у межах фінансової «допомоги», різні види фінансового контролю і тиску на суверенні держави. Цю політику здійснюють такі об'єднання, як МВФ, МБРР, ВТО, ЄБРР, а також Паризький клуб та «Велика сімка».

Надзвичайно цинічним виявом політики з позиції сили є «дипломатія великого дрючка», що асоціюється із політикою відкритого шантажу та втручання у справи інших держав. Наприклад, серія збройних інтервенцій США на територію кількох країн Латинської Америки на початку ХХ ст., а у другій половині ХХ ст. - інтервенція США в Гватемалі 1954 р., на Кубі 1966 р., у Домініканській Республіці 1965 р., у Гренаді 1983 р. тощо.

Сутність, виникнення та розвиток дипломатичної діяльності. Дипломатія - це один з головних інструментів міжнародної політики, що полягає в офіційній відкритій або таємній діяльності міжнародних акторів в особі їхніх органів зовнішніх зносин, спрямований на здійснення цілей та завдань міжнародної політики. Дипломатія гармонійно впливає на міжнародні відносини і дотримується у своїй діяльності певних правил та звичаїв.

У виданому на початку ХІХ ст. у Франції «Повному курсі дипломатії» Г. Гарден визначав це поняття так: «Дипломатія у широкому сенсі є наукою про зовнішні зносини або закордонні справи, у більш точному сенсі - це наука або мистецтво переговорів».

Необхідною рисою дипломатичного агента є моральний авторитет. Н. Макіавеллі в інструкціях флорентійському послу при дворі імператора Карла V наголосив, що він має прагнути того, щоб не створити про себе уявлення як про людину, що думає про одне, а говорить інше. Помиляються ті, хто вбачає в інтригах сутність дипломатичної діяльності. Якщо дипломат бажає мати успіх, він має прагнути сподобатися. Для того щоб добре впоратися зі своєю місією, йому корисно створити собі

позитивну репутацію у суспільстві країни перебування, враховувати обставини, цікавитися громадською думкою, вміти аналізувати і прогнозувати дії та рішення, вміти вичікувати і навіть терпіти несправедливість, щоб запобігти більш значному лиху.

Хоча дипломатія є мистецтвом розв'язання міжнародних суперечностей та розбіжностей мирними засобами, проте її сутністю є примушення, чим зумовлено застосування в ній стратегії настрашки.

Настрашка - це не стільки війна, скільки дипломатична стратегія, оскільки її головне призначення створити загрозу застосування сили. На думку Дж. Спан'єра, «маніпулювання загрозою сили громадянськими особами і є дипломатія». Дипломатія та сила взаємопов'язані. Теза про те, що «дипломатія закінчується тоді, коли починають гуркотіти гармати», є неправомірною. Крім того, мир можна визначити як продовження війни іншими засобами. Військова сила як інструмент примушення часто є невід'ємною частиною дипломатії, особливо це стосується дипломатії великих держав.

Якщо звернення до сили на практиці стане неможливим, то дипломатія, як зазначає Г. Кіссінджер, також втратить свою дієвість. Нездатність використати силу не тільки не призведе до зняття напруженості, а й може увічнити усі спори, якими б незначними вони не були.

Дипломатія має визначати свої цілі залежно від тієї сили, яка дійсно або потенційно є в її розпорядженні для здійснення цих цілей. Вона має також оцінювати цілі інших держав та їхню реальну або потенційну силу, визначати, якою мірою ці різні цілі збігаються одна з одною. Дипломатія має використовувати засоби, придатні для здійснення цих цілей. Мистецтво дипломатії полягає в тому, щоб у кожний конкретний момент обрати відповідний засіб.

Дипломатія має давню історію. Так, у австралійських, аборигенів виявлено дипломатичний імунітет як перший встановлений принцип міжнародних відносин. Складна система дипломатичних відносин була створена давніми греками у V ст. до н.е., а давні римляни розробили так зване «право народів». Перше спеціальне урядове відомство для ведення закордонних справ було організовано у Візантійській імперії. Тут була також створена спеціальна служба для організації прийомів іноземних послів.

Візантійське дипломатичне мистецтво запозичили венеціанці, які створили завершену систему дипломатичної служби. Велике

значення, яке приділяли швидкому одержанню новин, зумовило створення постійних посольств. Початок практики функціонування постійних дипломатичних місій було покладено у XV ст.: перше посольство було акредитовано у 1450 р. герцогом Міланським при дворі флорентійського правителя Козімо де Медічі, його очолив Нікодем де Понтрамон. Спершу послів не обирали серед шляхти, це були аптекарі, цирульники, купці, цехові майстри. Не вважалося обов'язковим, щоб посол був вихідцем з країни, яку він представляв, і це породило існування міжнародних професійних дипломатів, що в різний час представляли різних суверенів.

Упродовж тривалого часу послі підозрювалися у шпигунстві. Так, у 1653 р. швейцарський посланник при Олівері Кромвелі доповідав, що будь-який член парламенту, який вступав у розмову з іноземним послом, ризикував втратити місце.

В основу сучасної дипломатії покладено теорію «постійних переговорів», розроблену Арманом Жаном дю Плессі, кардиналом де Рішельє в його «Політичному заповіті». Він першим дійшов висновку, що метою дипломатії є створення міцних взаємовідносин. На його думку, інтереси держави завжди мають стояти на першому місці і бути непорушними, вони не можуть приноситися у жертву сентиментальним і доктринальним забобонам. Кардинал Рішельє першим заявив, що жодна політика не може мати успіх без підтримки національної громадської думки. Для цього він розробив систему внутрішньої пропаганди. Декретом від 11 березня 1626 р. Рішельє поклав усю відповідальність за ведення зовнішніх зносин на одне відомство - Міністерство закордонних справ. Починаючи з його приходу до влади і до Великої французької революції французькі методи дипломатії були зразком для всієї Європи. Грунтуючись на цих методах, Франсуа де Кальєр у 1716 р. написав свою видатну працю «Яро ведення переговорів із суверенами».

До основних функцій дипломатів належать такі: представництво своїх держав, надання та одержання інформації щодо стану справ та політичного курсу держав, ведення переговорів, обстоювання інтересів своєї держави та її громадян, заохочення дружніх відносин між двома державами. Важливою функцією дипломатів є також знайомство з людьми, в руках яких сконцентрована влада, оцінювання ступеня їх впливу, визначення того, яка політика тепер вигідна, а яка - ні. Як зазначав Демосфен, у владі посла скористатися зручними обставинами,

а отже, у його руках зосереджена деяка влада над подіями. Раніше посол був майже єдиною людиною, здатною роз'яснити одному уряду цілі й мотиви іншого уряду. Однак у ХХ ст. поряд з дипломатичними та консульськими службами провідні держави створюють великі спеціалізовані організації, діяльність яких має насамперед політичний і фінансовий характер (Інформаційна агенція Сполучених Штатів — ЮСІА, Агенція міжнародного розвитку - АМР, Британська Рада та ін.). Такі організації працюють незалежно від посольств.

Характерними рисами старої, традиційної дипломатії були такі:

а) застосування концепції європоцентризму, згідно з якою Європа вважалася найважливішим з усіх континентів, і тому європейським справам приділялася головна увага;

б) теза, що великі держави, які складають «європейський концерт», мають більше значення і несуть більшу відповідальність, ніж малі держави;

в) ідея, що великі держави несуть спільну відповідальність за поведінку малих держав і збереження миру між ними;

г) наявність у кожної держави професійної дипломатичної служби, що використовувала одні й ті самі прийоми професійної техніки;

д) впевненість у тому, що серйозні переговори мають бути тривалими і конфіденційними.

Перехід від традиційної до нової дипломатії після Першої світової війни був зумовлений впевненістю у тому, що до міжнародних справ можна застосовувати демократичні ідеї. Цей перехід був пов'язаний з ім'ям президента США Вудро Вільсона, який був лібералом-ідеалістом, як і більшість американців відчував недовіру до дипломатії і був сповнений місіонерської віри у рівність націй.

Перший з відомих «14 пунктів» В. Вільсона, проголошених 8 січня 1918 р., передбачав, що у майбутньому мають укладатися тільки «відкриті мирні договори, які обговорюються відкритим шляхом», і що «дипломатія буде діяти відверто і на очах у всіх».

На початку ХХ ст. у дипломатії сталися важливі зміни, зумовлені тим, що:

1) відмова Конгресу США ратифікувати підписаний президентом В. Вільсоном Версальський договір посіяла сумніви щодо непорушності угод і надійності переговорів;

2) зросла роль міжнародних організацій, заснованих Лігою Націй, а згодом - ООН;

3) теорія рівності держав призвела до закулісної змови малих країн проти великих держав, що особливо виявилось після розпаду колоніальної системи.

Недоліками вільсоніанського дипломатичного методу є збільшення невизначеності у міжнародних відносинах, відсутність єдиного центру, який би керував зовнішньою політикою держави. Як зазначав на початку ХХ ст. Ж. Камбон, «демократія завжди матиме послів і посланників, але питання - чи матиме вона дипломатів».

Нова дипломатія поступово набуває чітко визначених міжнародно-правових меж, що характерно саме для ХХ ст. Кодифікація дипломатичних зносин була здійснена Комісією з міжнародного права ООН, яка розробила Віденську конвенцію про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р.

Дипломатія - специфічна сфера зовнішньополітичної діяльності держави. Зовнішня політика держав у міжнародному середовищі здійснюється за допомогою дипломатії або воєнної сили. Історично вони ніколи не були протилежностями, як це іноді стверджують, а, як засвідчує історія, взаємно доповнювали одне одного.

Абсолютна більшість держав світу утримує та постійно вдосконалює значні й досить добре оснащені збройні сили. На парадоксі, пов'язаному з нераціональними витратами на воєнні програми, наголошував свого часу К. Волтц, вважаючи їх структурними, тобто такими, що впливають з логіки існування міжнародної системи. Збройні сили є не лише гарантом суверенітету та територіальної цілісності держав, а й потужним чинником політичного тиску (що здійснюється, зазвичай, дипломатичними каналами), визначником ступеня престижу та місця й ролі держав у міжнародній системі. Розвиток збройних сил і зміцнення воєнної сили держави, як справедливо наголошував Р. Руммель, є способом досить швидкого посилення ролі держави у міжнародній системі.

Проте політики традиційно надавали перевагу дипломатичним засобам реалізації зовнішньополітичних цілей, оскільки для держави вони завжди були дешевшими та передбачали значно менше ризику, ніж застосування збройної сили.

Дипломатія є специфічною сферою зовнішньополітичної діяльності держави, яка ґрунтується на застосуванні несилових засобів досягнення її цілей у міжнародному середовищі.

Термін «дипломатія» походить від давньогрецького *diploma*, що дослівно означає «лист, складений навпіл». В античному світі такий лист містив повноваження певної особи. У Стародавній Греції спеціальні посланці міст-держав для виконання покладеної на них місії отримували такі грамоти та спеціальні усні інструкції. Дипломатичні функції офіційно виконувались представниками Римського сенату, яких він скеровував у провінції імперії або за кордон, надаючи їм певні письмові повноваження. Римські послани називались легатами, ораторами та вісниками, а як відзнаку, що засвідчувала виконання ними дипломатичної місії, отримували особливі золоті перстні. Важливість повноважень представника держави і тепер підтверджується врученням главі держави перебування т. зв. вірчих грамот. У Римській імперії, зокрема у Візантії, вперше були створені спеціальні інституції, що відали питаннями стосунків з іноземними державами та фактично стали прообразом майбутніх міністерств закордонних справ. Дипломатія, як особлива сфера суспільної діяльності та система державних інституцій, сформувалася у XV—XVIII ст., коли набула близьких до сучасної рис.

Дипломатію традиційно розуміють як засіб реалізації зовнішньої політики держави, який є сукупністю невоєнних практичних заходів, що застосовуються для захисту прав та інтересів держави, її установ та громадян за кордоном.

За визначенням Я. П'єтрася, дипломатія — це «офіційна діяльність держави на зовнішній арені за допомогою постійних чи тимчасових інституцій, яка має на меті реалізацію принципів та основ зовнішньої політики через проведення переговорів і укладення міжнародних договорів». Дипломатія полягає у досягненні певних задовільних рішень через безпосереднє обговорення проблем між повноважними представниками держав та фіксуванні їх у міжнародних договорах.

Деяко ширший зміст у поняття дипломатії вкладає Б. Гуменюк, визначаючи її як «діяльність щодо ведення переговорів, підписання міжнародних угод, вивчення основних тенденцій як регіональних, так і глобальних міжнародних відносин».

Дипломатія, як система зовнішніх державних інституцій, пов'язана з виконанням трьох найважливіших функцій: *інформаційної*, *переговорної* та *договірної*.

Інформаційна функція дипломатичних інституцій полягає у постійному забезпеченні уряду своєї держави відомостями про стан справ у державі перебування, позицію і наміри її уряду, характер та особливості будь-яких процесів, що прямо стосуються чи можуть стосуватися власної держави. Дипломатія, поряд зі службою зовнішньої розвідки, у будь-якій державі завжди була джерелом інформації для осіб, що приймають рішення у сфері зовнішньої політики. Водночас дипломатичні представники виконують функцію інформування урядів і глав іноземних держав про позицію та задекларовані наміри урядів і глав власних держав. З огляду на це, дипломатичні інституції можуть розглядатися як офіційний інформаційний канал двостороннього зв'язку між урядами та главами держав.

Проведення переговорів та досягнення за їх результатами угод традиційно розуміють як найважливішу функцію дипломатії. Як стверджує Я. П'єтраць, «переговори та досягнення міжнародних угод є суттю (основним змістом) дипломатичної діяльності». Дипломатична діяльність завжди спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики через переконання протилежної у переговорах сторони у правильності розв'язання, яке пропонується, виходячи з власних інтересів сторони-ініціатора. її стратегія ведення переговорного процесу може будуватись на апеляції до спільного інтересу сторін або на ігноруванні інтересів протилежної сторони і намаганні домогтися від неї односторонніх поступок. У першому випадку, така стратегія провадить до компромісу, а в другому — до примусу, що є прихованою формою насильства над слабшими державами. Диктат, що оформлювався міжнародними угодами, в історії міжнародних відносин отримував досить промовисті назви: «дипломатія канонерок», «великий кийок», «силова дипломатія». Зрештою, у будь-якому переговорному процесі завжди присутні елементи обох стратегій. В. Мадісон та В. Шахов зауважують: «Дипломатія значною мірою є технікою примусу, дипломатія є технікою переконання. У процесі дипломатичного «торгу» інколи може стиратись грань між примусом і переконанням, і обидва підходи часто переходять один у другий». Несилові засоби реалізації цілей зовнішньої політики досліджували Т. Прайс, Дж. Зінгер, К. Холсті, Л. Верес та інші. Серед таких засобів переважно окреслювались обіцянки, зобов'язання, винагороди, залякування, погрози (приховані).

Переговорний процес завжди впливає з усвідомлення сторонами певної проблеми, що виникає у стосунках між ними, та прямує до її

розв'язання. В. Зартман і М. Бергман виокремили у переговорному процесі три фази:

1. *Діагностування* — з'ясування сторонами факту потреби початку переговорного процесу та прийняття рішення про це. Відбувається розпізнання ймовірності того чи іншого розв'язання проблеми, збираються та систематизуються аргументи, прецеденти, факти, формулюються вихідні позиції.

2. *Опрацювання формули переговорів* полягає у досягненні сторонами порозуміння щодо принципу остаточного розв'язання головної проблеми.

3. *Конкретні переговори* відбуваються на підставі узгодженого вище принципу, згідно з яким відбувається остаточне формулювання угоди та досягаються конкретні домовленості про розв'язання окремих питань, що впливають з головної проблеми. У переговорному процесі сторони традиційно формулюють вихідні позиції та намагаються досягнути порозуміння на якнайвигідніших для них умовах.

Міжнародна пропаганда: сутність, призначення, напрями, типологія. «Людина, яка сказала світові перше слово, завжди права», - проголошував Й. Геббельс, наголошуючи на винятковому значенні пропаганди у політиці. Нацистський міністр пропаганди не помилявся. Пропаганда є універсальним засобом впливу на усі сфери та елементи суспільної свідомості, а через неї - на усю соціальну реальність. Уже давно було зафіксовано залежність перемог або поразок від духовного стану військ. Навіть Наполеон визнавав, що «чотири газети зможуть завдати ворогові більше зла, ніж стотисячна армія».

Пропаганда поряд із силою та дипломатією є одним з основних засобів міжнародної політики, що забезпечує поширення потрібних поглядів та цінностей. Багато з того, що сьогодні сприймається як дипломатія, насправді є пропагандою.

Л. Фрезер визначає пропаганду як діяльність або мистецтво змушувати інших поводитися так, як вони без цього впливу не поводитися б. Це визначення розкриває сутність пропаганди як інструменту володарювання, в тому числі у світовому співтоваристві. Не можна не погодитися з думкою Г. Моргентгау, що уся зовнішня політика є боротьбою за голови людей, але пропаганда є такою боротьбою ще й в особливому сенсі, оскільки вона прагне вплинути на голови людей безпосередньо, а не через маніпуляції інтересами чи через фізичне насильство.

Оскільки пропаганда у міжнародному середовищі та у міжнародно-політичних цілях є предметом активної діяльності не тільки держав, а й інших міжнародних акторів, і ґрунтується вона не лише на зовнішній політиці держав, то доцільно визначати її як міжнародну пропаганду.

Міжнародна пропаганда - це цілеспрямована діяльність щодо використання засобів масової комунікації для забезпечення інтересів суб'єктів, нав'язування норм і принципів міжнародної поведінки, формування і маніпулювання зовнішньополітичною свідомістю громадян власної та зарубіжних держав.

За словами Г. Ласуела, мета пропаганди полягає в економії матеріальних витрат на світове панування. Колишній президент Фінляндії Урхо К. Кекконен охарактеризував стан справ на міжнародній арені як «інформаційний імперіалізм».

Пропаганда є інструментом ідейно-психологічного впливу на характер міжнародних відносин, від ефективності використання якого залежить здійснення функцій міжнародної політики. Суб'єктами міжнародної пропаганди виступають міжнародні актори та їх інституції, які володіють інформацією та засобами її поширення. Об'єктами її є одержувачі цієї інформації. Стратегія пропаганди передбачає залучення широких кіл світової громадськості до підтримки конкретної держави чи блоку, їх політичного курсу, ідеологічної системи та способу життя.

Розрізняють такі напрями пропаганди, наявність яких зумовлена існуванням свідомого і несвідомого, критичного і догматичного розуміння політичної дійсності:

1) політичне переконання, яке передбачає відверте, пряме звернення до людського розуму;

2) політичне маніпулювання, яке є засобом замаскованого соціального управління політичною свідомістю і поведінкою людей для того, щоб змусити їх діяти або бездіяти часто всупереч їх власним інтересам.

За допомогою маніпулювання можна досягти зміни життєвих настанов на двох рівнях впливу; 1) посилення та закріплення існуючих у свідомості людей необхідних настанов, ідеалів, норм, стереотипів; 2) часткова зміна поглядів на певне явище, подію, процес. Кардинальна зміна життєвих настанов (на основі повідомлення драматичних, надзвичайних, нових даних) потребує комплексних впливів на свідомість протягом тривалого часу.

Розрізняють такі види міжнародної пропаганди: «війна нервів», спрямована на підрив моральної стійкості противника; стратегічна

пропаганда - поширення за кордоном аргументації на підтримку перспективних цілей держави або іншого суб'єкта пропаганди; тактична пропаганда, спрямована на забезпечення підтримки щодо поточних питань міжнародної політики; конверсійна пропаганда - повна зміна ціннісних орієнтацій людей, відмова від лояльності минулим цінностям та керівництву, зрада; розподільова пропаганда, тобто протиставлення одних груп іншим через розбрат, розкол, підлив віри у правоту справи; консолідаційна пропаганда, спрямована на інтеграцію та мобілізацію суспільства перед зовнішньою реальною, потенційною або штучною загрозою; непряма (соціологічна) пропаганда, що здійснюється шляхом зовнішньо ненав'язливого поширення культурних зразків, атрибутів способу життя та систем цінностей.

Виділяють також «білу», «сіру» та «чорну» пропаганду. «Біла» пропаганда поширюється та визнається її джерелом або його офіційним представником. «Сіра» пропаганда не ідентифікує своє джерело. «Чорна» пропаганда видається за таку, що походить з іншого джерела, ніж це є насправді (наприклад, приписується неіснуючим «опозиційним особам» або «групам опору»).

Техніка міжнародної пропаганди. Пропагандистська техніка - це методи та прийоми маніпулювання свідомістю людей з метою досягнення їх піддатливості до конкретних ідей, ідеалів та цілей.

Мета пропагандиста полягає в тому, щоб зовсім позбавити людину здатності розуміти стан справ, критично та розумно мислити. Особлива небезпека таких дій пов'язана з тим, що «на основі засобів масової пропаганди відбувся перехід від маніпулювання свідомістю окремих осіб до маніпулювання свідомістю цілих народів», - наголошує філософ та психолог Т. Дічев. Цей цілеспрямований, свідомо програмований, щедро фінансований процес він розглядає як духовно-культурну диверсію, яка призводить до деградації особи, порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, розпаду та загибелі держав, інформаційно-го і психотропного поневолення людей.

Маніпулятивна пропаганда тісно пов'язана з дезінформаційним методом. Дезінформація - це повідомлення, версія, що має на меті свідоме введення людей в оману, нав'язування викривлених уявлень про дійсність. Вона набуває форм псевдоподій, сенсацій, стереотипів, чуток, новин та ін.

Псевдоподія - це роздутий факт, підстроена ситуація. За словами лорда Норткліфа, «недостатньо лише спонтанно реагувати на події. Потрібно вміти їх створювати».

Сенсація - яскраво забарвлена або штучно роздута новина - виступає стимулятором «настанови сприйняття». Вона є найгострішою формою «організації інтересу» громадськості шляхом поширення гіперболізованої або спекулятивної інформації. Процес «організації інтересу» складається з трьох стадій: перша стадія - це привернення уваги, друга - маніпулювання суперечливими питаннями, третя - спонукання до дії.

Стереотип, за визначенням У. Ліппмана, - це упереджена думка, яка «рішуче керує усіма процесами сприйняття». Стереотип виникає на основі опосередкованого сприйняття предмета: нам говорять про світ до того, як ми його побачимо. Ми уявляємо багато речей до того, як ми пізнали їх у досвіді. Стереотипи сприяють функціонуванню традицій та звичаїв, впливають на формування нового досвіду. Стереотип є надзвичайно усталеним, він завжди співвідноситься з груповими цінностями і, врешті-решт, сприяє процесу становлення соціально-психологічної єдності групи. Він узагальнює однорідні явища на основі спрощення та «усереднення» їх характеристик. Він культивує почуття ворожості до «чужих» цінностей. Вплив стереотипів зумовлює насамперед емоційну реакцію або однозначне ставлення до певного предмета чи явища.

Існують ідеологічні, етнічні, релігійні стереотипи. Стереотипи можуть набувати знакової форми, наприклад, як усталені вислови («червона загроза», «залізна завіса») або бути елементами суспільних інформаційних зв'язків. Вони не відірвані від дійсності, а використовують її як основу, концентруючись на деяких, часто другорядних її рисах, відображаючи та викривлюючи їх. Як правило, вони надзвичайно лаконічні, стислі поняття, символи, які є свого роду згустком енергії.

Одна з особливостей функціонування стереотипів полягає в тому, що вони пов'язані між собою специфічною логікою та утворюють своєрідні зв'язки. Зокрема, зі стереотипу «оточеної фортеці» неминуче впливає стереотип «залізної завіси», який виник пізніше і без якого неможливо було розповідати про «перевагу нового суспільного ладу». Тобто система стереотипів - це система, побудована на принципі самоорганізації.

Засобом відволікання уваги громадської уваги від якої-небудь політичної реальності шляхом розгортання широкої кампанії навколо якогось незначного явища є метод баражу. Він застосовується для маскування справжнього об'єкта загальної уваги.

До важливих способів маніпулювання свідомістю належить скорочення кількості доступної інформації, навмисне приховування інформації, а також інформаційне переобтяжування, тобто свідоме надання надмірної інформації для того, щоб позбавити людей можливості адекватно засвоїти і оцінити її.

До прийомів маніпулятивної пропаганди також належать:

«велика брехня» - відверта омана, яка повторюється доти, доки не сприйматиметься як правда;

«часткова брехня», яка приховує те, що найбільше обурює;

«правдоподібна брехня», коли за констатацією фактів приховано хибний зміст (наприклад, демонстрація по телебаченню кадрів про розстріл в албанському селі у Косово подавалася як розправа над мирними жителями, хоча насправді це була страта вояків т. зв. Визвольної Армії Косово);

«прикрашена брехня», - проголошення нездійснених, але бажаних обіцянок;

«повна, гірка правда», яка супроводжується різновидами виправдувальної психології (численні виправдовування натовських представників після випадків влучень ракет та бомб у цивільні об'єкти);

перекладання провини на інших (наприклад, ствердження Ф. Ратцеля, що у колонізації винні самі колонізовані народи);

фальшивка - використання підроблених документів, матеріалів (наприклад, т. зв. «Заповіт Петра Великого», підроблений Ш. Лезюром, або «Лист Комінтерну» від 1924 р.);

інспірація - передача засобами масової інформації версій з політичною оцінкою подій або намірів сторін з наголошенням того, що найбільш відповідає інтересам джерела (наприклад, подання російським телебаченням результатів переговорів між міністрами оборони США та РФ про участь Росії в операції у Косово як про успіх Росії, хоча цілі, які вона ставила, наприклад, виділення Росії окремого сектору в Косово, не були досягнуті);

перенесення - спроба падати пропагандистському повідомленню офіційної санкції поважного авторитету;

спрощення, тобто зведення предмета пропаганди до форми ясного догматичного твердження з тим, щоб складні речі представити простими і легкими для розуміння (пропагандистські заяви про те, що НАТО веде війну не проти Югославії, а 'проти однієї особи - Слободана Мілошевича);

перебільшення та викривлення (наприклад, повідомлення українськими телеканалами під час війни НАТО проти Югославії

того, що РФ нібито направила гуманітарну допомогу сербам, хоча перед цим офіційні посадові особи Росії заявляли, що ця допомога адресована усім постраждалим від війни);

«оркестровка» - повторення певної теми усіма органами пропаганди у найрізноманітніших формах;

підміна понять та стереотипів (наприклад, у «нас» - «союзнаки», а у «них» - «сателіти», «наш» - патріотизм, «їхній» - шовінізм, «наші» - розвідники, «їхні» - шпигуни).

Така пропаганда стала можливою та дієвою в умовах сучасного масового суспільства, в якому традиційні зв'язки і переконання слабшають, людина стає дедалі більш індиферентним споживачем і водночас продуктом конвеєра, що виробляє для неї товари та погляди. «Масова газета» породжує «масового читача», який, у свою чергу, сприяє відтворенню «масової газети» своєю зміцненою потребою в ній.

Людина як об'єкт маніпулювання вважає, що діє на основі свого власного вибору, але це - ілюзія. Особливо небезпечними є радіо- і теле- психотехнології, що активно використовуються у процесі маніпулювання свідомістю.

Пропаганда - це основний інструмент психологічної війни як планомирного використання нацією або групою націй пропагандистських або відповідних інформаційних заходів, спрямованих

на ворожі, нейтральні або дружні групи, для того щоб вплинути на погляди, емоції, позиції та поведінку в інтересах підтримки політики і цілей певної нації або групи націй.

«Пропаганда може стати дієвим знаряддям психологічної війни, якщо будуть чітко сформульовані її основи, визначені її завдання, приведені у постійну готовність її засоби, а проведення пропагандистських операцій хоча б частково контролюватиметься на основі наукових методів», - вважає П. Лайнбарджер.

З другої половини 40-х років ХХ ст. головна увага США була зосереджена на психологічних операціях. З'являється термін «психологічна стратегія», під якою розуміється багаторівнева система заходів, спрямована на здійснення замаскованого впливу на основного геополітичного противника США - Радянський Союз - для створення міжнародного клімату, сприятливого для реалізації цілей «вільного світу» щодо досягнення світового лідерства в усіх сферах.

У 1951 р. було створено Управління психологічної стратегії (УПС), яке проіснувало до 1953 р. і займалося розробкою конкретних психологічних операцій для посилення тиску на СРСР,

зокрема на стан свідомості громадян та соціальних груп на території потенційного противника, їх наміри, очікування та уявлення. Ці операції були розраховані як на мирний час, так і на випадок виникнення військових дій.

В останньому випадку УПС ставило перед собою такі завдання: акцентувати увагу на вимушеному характері вступу США у війну, заохочувати дистанціювання радянського режиму від народів СРСР, переконувати населення у корисності та досяжності поразки комуністів, допомагати релігійним угрупованням чинити опір комуністичному режиму, сприяти деморалізації Збройних сил СРСР, заохочувати збройні формування до припинення військових дій, провокувати конспіративний антикомуністичний рух усередині СРСР, підривати радянську промисловість. При цьому органам, відповідальним за зовнішньо-політичну пропаганду у США, пропонувалося здійснювати свою місію у дусі людяності, відвертості та щирості. Пропаганда має бути простою та доступною і уникати нездійснених обіцянок.

Спеціальна психоенергетична та соціально-психологічна програма Суперконтроль над розумом передбачала вплив, що спричиняє позбавлення здібностей, дегенерацію особи, її дезінтеграцію, зомбіфікацію та роботизацію, незворотну зміну психіки, мислення та свідомості, включаючи й окультні методи впливу на мозок та поведінку людини. Як визнав у 1977 р. колишній директор ЦРУ США С. Тернер, для її здійснення було залучено 44 коледжі й університети, 15 дослідницьких груп, 80 громадянських установ і близько 60 військових фірм. Для проведення експериментів на людях залучили 12 лікарень та 3 ви правних будинки. Нині розвиток технологій значно збільшив можливості щодо контролю свідомості. За цих умов внутрішня організація свідомості - єдиний засіб захисту від ТІ програмування, яке нав'язується нам ззовні.

Змістовий модуль II.

Парадигми теорії міжнародних відносин. Міжнародне середовище.

Лекційне заняття 5: Класична школа теорії міжнародних відносин

Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин. Теорія ідеалізму. Політичний реалізм. Неореалізм та неолібералізм.

Принципи класичної школи теорії міжнародних відносин. Від найдавніших часів, коли почали виникати перші цивілізації Стародавнього Сходу, людство намагалось осмислити найважливіші закономірності свого існування. Утворення держав та розвиток політичних і торгових стосунків між ними з усією актуальністю поставив на порядок денний проблему їх взаємовідносин. Уже тоді, як і зрештою впродовж усього існування людства, стосунки між державами визначались численними суперечностями, які неодноразово призводили до вибуху кривавих збройних конфліктів. Науковий інтерес до дослідження міжнародних відносин, починаючи від Античних часів, зосереджувався на розв'язанні дилеми «війни і миру», співвідношення яких учені у той чи інший спосіб намагались розтлумачити. Пояснюючи природу первинного інтересу до міжнародних відносин, Ю. Кукулка пише: «Війни привертали увагу філософів, літописців та правників, які спостерігали та вивчали вияви ворожості та суперництва суб'єктів міжнародного життя... Ці мислителі поступово ставали засновниками наукового дослідження міжнародних відносин, коли суспільні стосунки в міжнародному масштабі набували щораз більшого впливу на життя організованих суспільних груп».

Теорії класичної школи називають також традиціоналізмом, хоч у деяких наукових працях ця назва стосується лише політичного реалізму.

Проблеми теорії міжнародних відносин аж до початку ХХ ст. розглядали історики, філософи, правники, географи, соціологи та представники інших суспільних наук.

Процес розвитку теорії міжнародних відносин від початку виникнення був пов'язаний із тим, що вона опиралась на підходи, властиві тим суспільним наукам, у рамках яких започаткували дослідження міжнародних відносин. Тобто вона була орієнтована на принципи, методи та підходи, якими володіли гуманітарні науки, насамперед, історія, філософія і право. Становлення класичної школи теорії міжнародних відносин у період 20—60-х років ХХ ст.

ґрунтувалось на взаємопов'язаних принципах: суб'єктивізм, антропоморфізм та нормативізм.

Суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що орієнтує дослідження до особливостей та закономірностей людської природи, яка є в них визначальною.

Антропоморфізм логічно впливає із суб'єктивізму, оскільки він полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідженні як макроявища людських відносин узагалі.

Нормативізм полягає у твердженні про певну закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму та пояснювати явища і процеси у міжнародних відносинах.

І представники теорії ідеалізму, і прихильники політичного реалізму, незважаючи на діаметрально протилежні оцінки реальності, послідовно дотримуються принципів суб'єктивізму, антропоморфізму та нормативізму, що становлять фундамент їхніх наукових концепцій.

Класична школа теорії склалася у сфері політичних наук, оскільки власне представники цих наук першими почали вивчати міжнародні відносини систематично.

Теорія ідеалізму. Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносуспільної теорії — **лібералізмом**, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях Платона й Арістотеля, Конфуція, Ціцерона, Ульпіана та інших. Античні вчені зосереджували увагу на сутності держави та проблемах війни і миру, які, зрештою, і в пізніші часи були головним об'єктом дослідження теорії міжнародних відносин. Уже тоді сформулювалися твердження про аномальність війн та їх справедливий чи несправедливий характер, а агресивність держав пояснювали особливостями їхнього внутрішнього політичного устрою.

Особливе значення для розвитку засад ідеалізму мали погляди двох великих давньогрецьких філософів — Платона та його учня Арістотеля.

Платон (429—347 рр. до Р. Х.) став автором досить цікавої концепції форм політичного правління держав, учення про їхню послідовну деградацію та кругообіг. За Платоном, держава виникає із

закономірної потреби людини в організації взаємодій серед подібних до себе. Організація цих взаємодій має на меті запровадження певного справедливого порядку людських взаємовідносин. Справедливість у стосунках між людьми можлива лише за умови існування держави, оскільки «...ті, хто дотримується справедливості, дотримуються її через неспроможність творити несправедливість, а не через власне бажання». Найважливішими формами держави є: аристократія, тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Форми політичного правління визначають не лише внутрішню, а й зовнішню політику держави, оскільки вона обмежує та спрямовує волю людей.

Якщо правильне твердження про те, що держава за певних політичних умов визначає життя громадян, то правильне також твердження, що вона визначає їх ставлення до інших держав. Серед усіх форм Політичного правління найбільш схильною до зовнішньої агресії є тимократія як «змішаний лад, ознаками якого є наслідування частково аристократії (для тимократії характерне пошанування влади...), частково олігархії (люди тут жадібні до грошей і, як дикуни, шанують золото та срібло); при цьому ладі не залишається прямих та простосердних людей, правити будуть не мудрі, а ті, хто простіший, — народжені для війн, наділені запеклим духом, там будуть у пошані воєнні хитрощі, і така держава буде вічно воювати».

Поєднання хоробрих і войовничих правителів з меркантильним суспільством, в інтересах якого вони діють, за Платоном, є найважливішою причиною агресивності держав та війн між ними. У тимократії визначальним у політичному управлінні є прагнення «...щоб мудрі мужі не прийшли до влади, тому що там уже немає... щирих і рішучих людей.; там тягнутимуться за тими, хто є несамовитий духом, і за тими, хто менш досконалий і схильний більше до війни, ніж до миру».

Арістотель (384—322 рр. до Р. Х.) — автор однієї з перших праць, у якій узагальнено досвід державного управління, — «Політики». В основу сприйняття держави він ставить твердження про те, що «держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична». Існування людини поза спільнотою, яку репрезентує держава, — немислиме, позаяк одиниця без цілого існувати не може.

Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приязного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати нав'язування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. Війни та загарбання не є метою держави, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. Територія держави має бути важкодоступна для ворогів, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. Люди поведуться відповідно до кліматичних умов свого проживання. В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. Воєнна сила потрібна державі лише під час війни, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики. Цю політику, яка мала б відповідати критеріям мудрості та справедливості, вони розуміли як наслідування добрих звичаїв та ідей.

Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію **Томи Аквінського** (1225—1274), який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Конфлікти і війни впливають із людських слабкостей та гріхів (жадібність, жорстокість, гордия тощо), які мають бути подолані чи

регульовані за допомогою сповідуюння *lex aeterna*, тобто вічного Божого Закону. Власне тому світська влада має бути доповнена духовною, що в реаліях XIII ст. означало підпорядкування християнських монархів Європи владі Папи Римського. Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнами та регулювання на основі *lex helium* (права війни) війн в ім'я самооборони, перемоги «добра над злом», підтримання християнства у боротьбі проти іновірців і варварів. Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

- 1) вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
- 2) вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*);
- 3) її мета має визначатися справедливим наміром (*recta in-tentio*).

Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Характеризуючи ставлення церкви до проблеми війни, М. Говард писав: «Концепції *jus ad helium*, *jus in helio* — справедливість на війні, справедливість до переможених — були не дуже доречними, коли нормани, як всепоглинальний вогонь, спустошували християнські землі. Церковникам так само важко було застосовувати поняття гуманності та справедливості до мусульман, які фанатично прагнули повернути у свою віру або винищити під корінь іновірців всюди, куди сягали їхні мечі...

Щодо війн між християнами ситуація виглядала дещо інакше. Вважалось ганебним для християнина битись із християнином, і церква це постійно засуджувала, та марно, як і в наші дні. Але християнські теологи погоджувались із тим, що деякі війни були «справедливими». До цієї категорії потрапляли ті, які велися на підставі 'законного пріоритету і зі справедливих причин».

Принцип справедливості, який Т. Аквінський запозичив у Платона та Арістотеля, був пов'язаний не лише з ідеєю теократичності у міжнародних відносинах, а й з обґрунтуванням потреби заборонити певні типи війн, які церква визнавала невідповідними йому.

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. «*La Paix Perpetuelle*» («Вічний мир»), що ґрунтувався на ідеї створення

загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодальних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов'язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи. Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б незаангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних спорах, а й збройне «покарання» агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями.

Х. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права.

В одній із своїх перших праць «*Mare liberum*» («Вільне море») він намагається дослідити дилему війни і миру через призму моральних принципів, що визначають собою взаємовідносини між державами світу. На його думку, для розв'язання збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу. Йдеться про:

—*принцип самозбереження*, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів;

—*принцип протиставлення свавілля та несправедливості*, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженням інтересах і цілях.

Ці ідеї Х. Гроцій філософськи обґрунтовує і розвиває у своїх подальших працях. Г. Гофман-Льорцер зводить його міркування до п'яти основних положень:

1. Людство може досягти справедливого і щасливого життя лише під керівництвом «правдивого Бога», наміри якого завжди справедливі.

2.-Людство підкоряється двом принципам: а) міжнародному праву (*jus gentium*); в) природному праву (*Jus naturae*).

3. Бог дав християнам особливе право (*jus voluntarium divinum*).

4. *Jus naturae* та *jus gentium* за певних обставин суперечать праву, створеному людиною (*jus voluntarium humanum*).

5. Божественному образу, який є досконалим, відповідає людський образ, визначений не лише справедливими намірами, але й соціальними інтересами.

Образ (натура) людини завжди недосконалий через трагічну розбіжність між справедливими намірами та соціальними інтересами людини. Ця розбіжність є першопричиною суспільних катаклізмів (насамперед, війн), які виникають унаслідок порушення справедливості. Несправедливість, породжена людськими пристрастями, завжди призводить до війни. Війни, однак, у його концепції є маргінальним явищем, оскільки «немає такого спору, через який не могла розпочатись війна... Сама ж війна призводить нас до миру як до своєї остаточної мети». Отже, на думку Х. Гроція, війна порушує нормальний стан міжнародних відносин і є тимчасовим явищем, оскільки вони завжди повертаються до мирного співіснування між державами світу. Для встановлення справедливого міжнародного порядку та елімінації війни потрібно сформуувати систему права, що має впливати з ідеї божої справедливості.

В основній праці «*De jure Belli ac Pacis*» («Про право війни і миру») він розуміє систему міжнародного права як сукупність звичаєвих (природних) і позитивних норм взаємовідносин між державами, їх кодифікація та дотримання державами у своїй політиці, на його думку, є ефективним інструментом гармонізації міжнародних відносин. Водночас держави мають утримуватись від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв'язувати за допомогою переговорів, добросовісного посередництва та в судовому порядку. Останній спосіб розв'язання суперечностей особливо цінний, позаяк урівнює права сильних та слабких держав і дає останнім змогу сподіватися на справедливість.

Дж. Бентам (1748—1832) висунув ідею «обмеження сили» у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої, корисливими інтересами владних еліт. Політичні еліти звикли за будь-яких обставин послуговуватись збройною силою, незважаючи на те, що така політика суперечить інтересам народів, схильних до миру та гармонії.

Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов:

—введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну;

—припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння;

—припинення практики «таємної» дипломатії;

—створення міжнародної організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа **Е. Канта** (1724—1804) «До вічного миру» та «Ідеї загальної історії із космополітичного погляду». **Е. Канта вважають засновником ліберального напрямку ідеалізму**, за його ідею, що метою розвитку людства є досягнення «загального громадянського стану», який розуміють як систему представницької демократії. Прагнення досягти такого стану впливає з потреби обмежити суб'єктивну волю окремих осіб, наділених владою. Їх безконтрольність сприяє вияву жорстокості, жадібності, манії величчя, що штовхає народи до війни, якої всі вони не бажають. Це можливо зробити лише за умов створення громадянського суспільства, створення громадського контролю за діями і рішеннями влади та залучення громадян до активного керування державою, наслідком цього стане постійний мир. Він виникне завдяки тому, що якщо для «вирішення питання: бути чи не бути війні? — вимагається згода громадян, то... вони добре подумують, перш ніж починати настільки погану гру. Тому, що весь тягар війни їм доведеться взяти на себе: самим воювати, оплачувати військові витрати своїх держав з власної кишені, та на завершення відбудувувати спустошення, причинені війною». Стан постійного миру мають підтримувати розвиток взаємовигідних торгових стосунків і система міжнародного права. Це дасть змогу згладити суперечності та недовіру між народами, створити моральну та легальну основу для їхнього гармонійного розвитку.

Загалом, стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами шести найважливіших принципів:

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*, оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у майбутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династичного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розглядатися як майно, оскільки володіють національним суверенітетом, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки постійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існуванню іншим, насамперед сусіднім, державам. їх існування спричиняє намагання урядів озброюватися та збільшувати збройні сили до межі, за якою «пов'язані із підтриманням миру воєнні витрати стають настільки обтяжливішими від короткої війни, що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з метою позбавлення від цього тягаря».

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: вбивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян.

Ідеалістами, за сутністю поглядів на міжнародні відносини, були також: Е. Роттердамський, Е. Де Ваттель, Дж. Локк, Ш. Де Сен-П'єр, Т. Пейн, Дж. Мілл, які, незважаючи на деякі розбіжності, «об'єднані способом бачення світу, виразною вірою в сумління та раціональність як передумови миру та універсальної гармонії».

До початку ХХ ст. окремі концепції ідеалістів щодо характеру та змісту міжнародних відносин висловлюються або у роздумах політиків, або у периферійних працях філософів, що не дає підстави вважати ідеалізм цілісним науковим напрямом, що ґрунтується на стрункій системі поглядів. Теорія міжнародних відносин не отримала систематичного розвитку аж до завершення Першої світової війни, а її об'єкт дослідження посідав маргінальне місце у філософії, історії, правовій науці та соціології. Досі більшість учених виходили із

незмінності міжнародної спільноти, тобто розглядали її з метафізичних позицій. Вивчення процесів у міжнародному середовищі взагалі не визначалось як предмет дослідження, оскільки було відсутнє хоча б примітивне їх розуміння.

Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеалістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Його погляди сформувались під значним впливом ідей Дж. Бентама та були, виражені у програмних гаслах кардинальної трансформації міжнародних відносин: «мир через право», «гармонія інтересів», «світова гармонія», «міжнародне право як світовий скарб моральних вартостей». Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

У період між світовими війнами на принципи ідеалізму опирався також Пакт Бріана—Келлога, підписаний 27 серпня 1928 р. у Парижі. «Пакт загальної відмови від війни» складався з двох статей, у яких сторони урочисто зобов'язувались не застосовувати воєнну силу у відносинах між собою та розв'язувати всі можливі суперечки мирним шляхом. Доктрина державного секретаря США Стаймсона логічно впливала зі статей пакту і полягала у невизнанні територіальних змін, досягнутих воєнною силою. Досить скептично оцінюючи значущість правової заборони на застосування воєнної сили, Ж. Б. Дюрозель зауважив: «Цей пакт ознаменував апогей пацифістської хвилі та характерної на той час для дипломатії «пактоманії». Багато людей вірили тоді, якщо буде підписано більше пактів, навіть невинних, то ті, хто їх підписав, будуть пильніше дотримувати свого слова. Це була, безперечно, небезпечна ілюзія».

Ідеалісти вважали, що війна є результатом політики, яку здійснюють егоїстичні, жорстокі та некомпетентні політичні лідери і підпорядкована їм влада. Такій політиці та зумовленій нею загальній підозрілості й агресивності суттєво сприяють таємна дипломатія і мілітаризм, широко практиковані державами. Прозора державна політика, активний розвиток міжнародного права, демократичних наддержавних інституцій (що впливає із доктрини «внутрішньої аналогії») та систем колективної безпеки — «ключові» елементи гармонійних міжнародних відносин.

Ще один принцип ідеалізму — принцип національного самовизначення, що розвинувся з ідеї Е. Канта про «загальний

громадянський стан». Вільне волевиявлення націй призведе до створення їх легітимної представницької влади, а це усуне причини внутрішніх конфліктів та їх переростання у міжнародні. Г. Л. Дікенсон вважав, що, закріплюючи принцип національного суверенітету, потрібно водночас формувати світову громадську думку щодо проблем міжнародних відносин, яка може стати потужним засобом досягнення гармонійності, як вияву «світового розуму».

Британський дослідник Н. Анджел, на відміну від більшості ідеалістів, вважав ідею національного суверенітету та факт розподілу людства на незалежні, ворогуючі держави науковим абсурдом. Розвиваючи ідею Е. Канта про значення взаємовигідної торгівлі для гармонізації міжнародних відносин, він стверджував, що війна між високорозвиненими країнами світу неможлива. Причиною він назвав вільну торгівлю, яка створила безпрецедентну взаємозалежність та кооперацію, що стала основою індивідуального та колективного добробуту держав світу (за це у 1933 р. йому була присуджена Нобелівська премія Миру). Загалом ідеалісти постійно намагались обґрунтувати неможливість та рудиментарність війни, як і застарілість концепцій зовнішньої політики, що мали в основі використання воєнної сили. Свого часу Е. Роттердамський обґрунтовував тезу про економічну невивідність війни, а О. Конт доводив, що в ХІХ ст. потреба у силових діях держав відпала зі зміною головного критерію розвитку суспільства, на відміну від попередніх епох, коли він визначався володінням певним обсягом людських і природних ресурсів, — ним стала наукова організація праці.

Теорія ідеалізму базується на припущеннях про те, «що людську поведінку формує середовище, але його можна змінити, що людство здатне до самовдосконалення... політичне середовище може бути трансформоване розвитком нових установ, таких як Ліга Націй та Об'єднані Нації».

Гармонія зацікавленості у спокої на рівні спільноти або нації-держави ґрунтується на зацікавленості індивіда у спокійному світі. Тобто ідеалісти трактували сутність учасника міжнародних відносин антропоморфічно, вважаючи, що він може діяти у міжнародних відносинах добре чи погано, морально чи аморально. Діяльність будь-яких учасників міжнародних відносин визначається певними принципами, а вони самі можуть підлягати моральному вдосконаленню.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти. Р. Каст назвав ініціатора конфронтації «природним агресором, заколотником проти миру».

Інструментами підтримання стабільності є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Міжнародні організації покликані бути регуляторами взаємовідносин між державами, виконуючи роль арбітрів та скеровуючи їх у русло гармонійності.

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності. У міжнародних відносинах наявна гармонія інтересів їхніх учасників, а розбіжності їхніх поглядів та суперечності не мають істотного характеру, оскільки гармонізуються «невидимою рукою» (Бога, розуму тощо), що запозичено з економічної теорії А. Сміта.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів.

Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом, як запорука стабільності, а їх порушення призводить до суперечностей і конфліктів, що є аномальним явищем.

Е. Карр розглядав прихильників ідеалізму як інтелектуальних нащадків Просвітництва (XVIII ст.), лібералізму (XIX ст.) та ідеалізму В. Вільсона (XX ст.). Ідеалізм, на його думку, пов'язується з традиційною англо-американською тенденцією до перебільшення свободи вибору у зовнішній політиці, певним фарисейством, вибудованим на відірваних від життя гаслах незацікавленості,

моральності та нормативності мислення як політиків, так і науковців. Коментуючи ренесанс ідеалізму початку ХХ ст., він писав: «За іронією долі напівзабуті ідеї ХІХ ст. народилися заново у другій і третій декадах ХХ ст. у спеціальній сфері міжнародних відносин і стали основою нової утопії...

Як Бентам сторіччя тому сприйняв ідеї Просвітництва та адаптував їх до потреб часу, Вудро Вільсон... перетворив віру у розум минулого сторіччя мало не на першооснову міжнародних відносин».

Ідеалізм як система наукових поглядів на міжнародні відносини сформувався на початковому етапі розвитку теорії та розвивався, передусім, у США та Великій Британії. Криза Ліги Націй та Друга світова війна поклали край багатьом ілюзіям науковців і наочно продемонстрували неадекватність реальності міжнародних відносин їхнім уявленням про неї. Теорія ідеалізму зазнала жорстокої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позиції аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин.

Класична теорія ідеалізму залишається теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей та концепцій, науковим обґрунтуванням зовнішньої політики низки держав світу.

Політичний реалізм. Джерела політичного реалізму, як і його наукового опонента — ідеалізму, сягають античних часів. Його засновником вважають давньогрецького історика Фукідіда (близько 460—400 рр. до Р. Х.), відомого як автора «Пелопоннеської війни» — першої ґрунтовної праці, присвяченої міжнародним відносинам. Причини суспільних процесів він шукає не у сфері розуму та ідей (у їх ідеалістичному розумінні), а пов'язує з: «особливостями людської природи, із ...прагненнями до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, намаганням позбутись бідності чи збільшити свій достаток». Фукідід пропонує розрізняти причини та приводи до подій, що відбувались у Стародавній Греції часів війни між Пелопоннеським та Афінським союзами (431—404 рр. до Р. Х.) та намагається визначити їхню реальну основу, уникаючи суб'єктивних суджень та опираючись на факти. Серед усіх його висновків найважливішими є два:

1. Від найдавніших часів зіткнення між племенами та народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями.

2. Стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення. Зокрема, вибух Пелопоннеської війни Фукідід пояснює страхом багатьох міст-держав

перед зростаючою могутністю та намаганням не допустити до гегемонії Афін у Греції.

Наголошуючи на значенні ідей Фукідіда, Ю. Кукулка зауважив: «Він учив своєю працею багатьох мислителів, політиків і вчених усебічності у вивченні різних проявів міжнародних відносин. Його твердження вважали взірцем реалісти ХХ сторіччя та неореалісти».

Полібій, незважаючи на його філософську концепцію «фатуму», у «Всесвітній історії» категорично заперечує випадковість та «божественну» природу подій, вважаючи, що вони завжди мають матеріальне пояснення. Причини війн Полібій вбачає у зіткненні торгових та політичних інтересів держав, які, незалежно від свого місцеперебування, взаємопов'язані між собою. Найважливішу роль у суспільних відносинах відіграє державний апарат, тоді як особа здатна прискорювати чи гальмувати суспільний процес, боротись проти «долі», яка все ж неминуча та невблаганна.

Становлення теорії реалізму значною мірою завдячує італійському мислителю епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469— 1527). Він сформулював низку тверджень, які стали основою пізніших теорій політичного реалізму. Свої теоретичні висновки він будував на дослідженні історії та узагальненні особистого досвіду, отриманого на посту канцлера Флорентійської республіки.

Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що вони «прагнуть досягнути однакової мети — слави і багатства».

На думку Н. Макіавеллі, зіткнення людських чи державних інтересів породжує насильство, а єдиним способом уникнути цього у крайніх формах чи захистити державу від зовнішніх ворогів є жорстка консеквентна політика, позбавлена тісного прив'язання до моралі та релігійних канонів. Він стверджував, що критерієм успішної зовнішньої політики може бути лише доцільність, тобто її спрямованість на досягнення блага держави, яке, відповідно, є благом громадян. Політика має бути побудована на моральних принципах, але така її якість доцільна лише доти, доки вона ефективна. Інакше кажучи, якщо політик в екстремальній ситуації мусить розв'язувати дилему, як діяти — морально чи аморально, що призведе відповідно до катастрофи або успіху, він має, не вагаючись, обрати інший шлях. «Застосовуючи в окремих випадках жорстокість, монархи чинять

милосердніше, ніж тоді, коли через надмір поблажливості вони доводять справу до грабунків та насильства, тому безчинства є лихом усього суспільства, а страти стосуються лише окремих осіб».

За аналогією, у відносинах з іншими державами монарх, не вагаючись, має застосовувати воєнну силу тоді, коли це потрібно для захисту держави від загарбання. «Війна, воєнне мистецтво і дисципліна мають бути найважливішим предметом турбот кожного монарха... Нехтувати воєнним мистецтвом — означає йти до загибелі, досконале володіння ним є запорукою можливості отримати верховну владу».

Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні семи найважливіших правил:

1. Будь-які дії щодо інших держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно.

2. Дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли мудрі римляни. Вони «підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги посилюватись, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців».

3. Держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об'єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну.

4. Жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі.

5. Жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона лише ускладнює власне становище.

6. Жоден тріумф над іншою державою не буває абсолютним, щоб дати підстави переможцеві принижувати переможених та «порушувати будь-які умови, й особливо умови справедливості».

7. Виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації. Н. Макіавеллі стверджує, що розумний монарх «не повинен виконувати своїх обіцянок та зобов'язань, якщо таке виконання для нього шкідливе, а

всі мотиви, які змусили його їх давати чи приймати на себе, ліквідовані».

Відомий англійський мислитель Т. Гоббс (1588—1679) виклав своє бачення суспільства у праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської» (1651). На його думку, люди за своєю природою егоїстичні та жадібні, наділені однаковими потребами і пристрастями, що призводить до суперечностей між ними та розуміння собі подібних як ворогів і конкурентів на шляху до задоволення власних інтересів. «Якщо до природної схильності людей шкодити один одному, що впливає із їх пристрастей, а особливо з пуского самозвеличення, додати... право всіх на все, згідно з яким один намагається законно щось захопити, а інший законно дати йому відсіч, якщо оцінити, як важко, будучи у малому числі і маючи слабке озброєння, захиститись від ворогів, що нападають з метою підпорядкування і пригноблення, то не можна заперечити, що природним станом людей до того, як вони об'єднались у суспільство, була війна, і не проста війна, а війна всіх проти всіх».

У природі людини, як вважає Т. Гоббс, закладені три найважливіші причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра і страх; по-третє, прагнення слави та престижу. Внаслідок цього люди в суспільстві живуть у стані, який він назвав «*bellum omnium contra omnes*», тобто війни всіх проти всіх. Держави, які він порівнював з біблійним морським чудовиськом Левіафаном, за внутрішньою сутністю є системою установ та санкцій, що не допускає до відвертого насильства та гарантує своїм громадянам їхні фундаментальні права. Доцільність існування держави полягає у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки, оскільки «мета держави — насамперед гарантування безпеки... при становленні держави люди намагаються позбавитись стану війни, який є наслідком їх власних природних пристрастей там, де немає видимої влади, яка тримає їх у стані страху і під загрозою покарання змушує виконувати свої зобов'язання та дотримуватись природних законів». Кінцевою метою людей (які від природи люблять особисту свободу і панування над собі подібними) є турбота про самозбереження, яку власне і гарантує держава, яка є меншим злом порівняно із анархією.

Стосунки між державами, які нагадують військові табори, найжачені зброєю, є визначально ворожими, але, на відміну від внутрішніх, їх ніхто не регулює і не стримує. Постійні війни між державами, як і між людьми, виникають через суперництво, недовіру

та міркування престижу. Угоди, які вони укладають між собою й які не підтримують силою, стають лише деклараціями.

Як це не парадоксально, але, відштовхуючись від діаметрально протилежних оцінок сутності людини, Т. Гоббс дійшов тих же висновків, що і його опоненти — ідеалісти, стверджуючи, що для підтримання світового порядку потрібен єдиний для всіх народів суверен, або політична інституція, тобто міжнародна організація.

Німецький філософ Г. Гегель (1770—1831) визначав серед основних обов'язків держави самозбереження репрезентованого нею суспільства. Самозбереження він вважав об'єктивною реальністю, що функціонує у полі власних інтересів, незалежних від волі та прагнень окремих громадян та будь-яких філантропічних ідей. На його думку, війни породжуються «природою речей», а саме, неможливістю поєднати інтереси народів і держав. «У відносини між державами, оскільки вони виступають у них як *особливі*, привноситься в найвищій ступені бурхлива... гра... інтересів, цілей, талантів... насильства, безправ'я... зовнішньої випадковості, — гра, в якій саме моральне ціле, самостійність держави, підпадає під владу випадковості». Війни є регуляторами міжнародного права, оскільки саме вони визначають, яка саме система правових норм буде чинною у міжнародних відносинах. Війна не з'ясовує істину, а лише визначає сильнішу державу, яка запроваджує вигідні для себе порядки і закріплює їх у міжнародних договорах.

Значний внесок у розвиток наукових основ реалізму зробив видатний німецький соціолог М. Вебер (1864—1920), який розглянув питання про зовнішню політику (як і політику взагалі) у працях «Покликання до політики» та «Політичні спільноти і господарство». Його міркування щодо їхньої сутності впливають із твердження про те, що «головним засобом політики є насильство». Змістом політики є боротьба за владу, тобто право розпоряджатися іншими людьми, групами людей чи політичними спільнотами (тобто державами). Силевий характер політики особливо помітний у сфері міжнародних відносин, де будь-які політичні утворення — це утворення, пов'язані з насильством. «Силі» політичних утворень притаманна своєрідна динаміка: вона може стати підставою для специфічних «престижних» претензій тих представників згаданих утворень, які впливають на їхню зовнішню політику... Природними носіями таких «престижних» претензій є великі кількісно політичні спільноти.

Усяке політичне утворення, звичайно, надає перевагу сусідству зі слабшим від нього утворенням над сусідством із сильнішим. Велика політична спільнота, як потенційний претендент на престиж, є джерелом потенційної загрози для всіх сусідніх об'єднань і водночас вона постійно відчуває приховану загрозу собі тільки тому, що вона більша й сильніша за інших».

Іншою надзвичайно важливою для розвитку теорії реалізму думкою Вебера, було його твердження про залежність економічних процесів від силових політичних інтересів. Економічні інтереси діють на зовнішню політику опосередковано, хоч і стимулюють експансіонізм великих держав. Деякі могутні та експансіоністські держави взагалі існували без спільного ринку та не мали розгалужених економічних інтересів, що могло б спричинити об'єднання їх частин, як, наприклад, Німеччина у ХІХ ст., навіть усупереч їм.

М. Вебер рішуче заперечував визначальний вплив моралі на політику, яка у вигляді абсолютної етики (тобто безвідносних до ситуації чи сфери діяльності норм людської поведінки) не може застосовуватись до політики. Вплив абсолютної етики на зовнішню політику завжди негативний, тому що «етика має справу з політично безплідними — з огляду на неможливість їх розв'язання — питаннями про вину в минулому. Займатись цим — це і є політична вина, якщо вона взагалі існує. Окрім цього, тут залишається поза увагою неминуча фальсифікація всієї проблеми завдяки впливу цілком матеріальних інтересів: зацікавленості переможця у найбільшому виграві (моральному та матеріальному) і надій переможеного виторгувати собі певні переваги визнанням своєї вини, — якщо тут і є щось «підле», то саме це».

М. Вебер стисло та логічно виклав засадничі принципи теорії політичного реалізму: силовий зміст політики, її автономія від інших сфер суспільної діяльності та неможливість застосувати мораль у її абстрактному розумінні до політики.

Ще одним джерелом-та історичною попередницею політичного реалізму стала «теорія балансу сил, яку більше любили практикувати дипломати, ніж академіки... Це було зібрання того, що здавалось більше загальними аксіомами, ніж науковою теорією». Її основи спостерігалися ще у Стародавній Греції та Індії, а окремі елементи викладені у поглядах Фукідида, Н. Макіавеллі та М. Вебера, Д. Г'юм зауважив, що теорія «балансу сил» ґрунтується на елементарному здоровому глузді та очевидній розсудливості. Цієї теорії ніхто ніколи

не формулював, і вона має радше інтуїтивний характер, витворений емпіричним досвідом дипломатичної діяльності, однак є універсальним принципом міжнародних відносин, застосовуваним у всіх історичних епохах та у всіх культурних просторах.

Зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень:

1) основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою;

2) причиною війни є порушення рівноваги сил між державами-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку — агресивною;

3) стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої із держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Теорія «балансу сил» набуває наукової довершеності з формуванням наукових основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала.

У зовнішній політиці реалізація концепції «балансу сил» полягала в тому, щоб не допустити переваг у тому чи іншому регіоні світу однієї з держав, яка б створила ворожі їй коаліції. Період XVIII—XIX ст. в історії Європи, який називають «золотим віком» дипломатії, пов'язаний з політичним маневруванням наймогутніших держав, створенням ними ворожих коаліцій, змістом діяльності яких було намагання не допустити панування на континенті однієї з них. Упродовж досить короткого часу ці коаліції змінювали свою конфігурацію (тобто склад учасників та спрямованість дій) на діаметрально протилежну, що лише поглиблювало нестабільність та у підсумку призвело до вибуху Першої світової війни на початку XX ст.

Становлення реалістичної теорії міжнародних відносин розпочалось у 30-х роках XX ст., а остаточно завершилось після Другої світової війни, коли позиції реалістів набули чіткості та наукової послідовності. У США та Великій Британії було опубліковано декілька праць, які відкидали традиційні, на той час, концепції ідеалізму та наголошували на силовому підході у дослідженні міжнародних відносин.

Теорія політичного реалізму набула логічної зв'язності й перетворилась на струнку систему поглядів завдяки працям американського вченого Г. Морґентау.

Основи теорії політичного реалізму Г. Морґентау зведено до шести принципів (фундаментальних тверджень), із яких випливають усі інші. До них належать:

1. *Принцип залежності реальних явищ і процесів у сфері політики, як і суспільства загалом, від об'єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів. Удосконалювати суспільство та діяти в міжнародному середовищі доцільно, лише розуміючи його закони, які не можна інтерпретувати на свій розсуд, оскільки їх дія не залежить від волі людини.*

2. *Принцип ототожнення інтересу і сили, а в міжнародній політиці — силове узгодження інтересів між державами, який Г. Морґентау називає ключовим у теорії реалізму. Розуміння інтересу як сили дає змогу визначити головну мету політики — досягнення влади. Власне це поняття «обумовлює специфіку політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя: економіки (яку розуміють у категоріях інтересу, визначеного як багатство), етики, естетики чи релігії». Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами і народами.*

3. *Принцип нестабільності інтересу та його змінності залежно від обставин та конкретної ситуації. Мається на увазі, що «тип інтересу, який визначає політичні дії у конкретний історичний період, залежить від політичного та культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика». Влада, так само як інтерес, залежить від середовища і може включати як фізичне насильство, так і культурний вплив, що дає змогу контролювати поведінку інших держав.*

4. *Принцип незастосовності моралі в її абстрактному розумінні до дій держав у міжнародних відносинах. Політичний реалізм визнає значення впливу моралі на політичні дії, але «універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності в абстрактному формулюванні. Їх потрібно розглядати крізь призму конкретних обставин місця і часу. Індивід може сказати: «*Fiat justitia, pereat mundus*» (Хай згине світ, але торжествує закон), але держава не має такого права». Мораль індивіда і держави відрізняється тим, що він може пожертвувати собою заради власних принципів і переконань, але держава та її політична еліта, відповідальні за долю своїх*

громадян, мусять вести політику так, щоб забезпечити виживання та процвітання нації. Критерієм зовнішньої політики і моралі в ній є результат, який вимірюється політичними наслідками.

5. *Принцип нетотожності моралі* окремої нації з універсальними моральними законами. Г. Моргентау стверджує: «Усі нації відчують спокусу — і лише деякі з них можуть опиратися їй тривалий час — подати власні цілі та дії як вияв універсальних моральних принципів... Це ототожнення небезпечне і з політичного погляду, адже воно може створити викривлений погляд на міжнародну політику і призвести до того, що держави намагатимуться знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів і навіть самого Господа».

Якщо політична еліта нації керується розумінням інтересу, визначеного як сила чи влада, вона здатна адекватно сприймати реальність, тому що оцінює інші нації як свою, її політика ґрунтується на повазі до інтересів інших націй, вона захищає та реалізує інтереси своєї нації і демонструє поміркованість.

6. *Принцип автономності зовнішньої політики*, як і політики взагалі, від усіх інших сфер міжнародних відносин. У політичній сфері діяльності, що визначається прагненням влади, формуються специфічні стосунки, які не завжди відповідають економічним інтересам, праву чи нормам моралі та релігії. Політичний реалізм визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення.

Найсильнішою та найвагомішою ідеєю Г. Моргентау було твердження про силовий характер політичного інтересу держави у міжнародних відносинах, що стало аксіомою теорії реалізму. Дещо перефразовуючи її автора, можна ствердити, що найважливішим національним інтересом є акумуляція сили, яка дає змогу реалізувати щораз ширші та розгалуженіші інтереси у міжнародному середовищі. Принциповим елементом політичної теорії Г. Моргентау було його твердження про те, що «...зовнішня політика, яка спрямована універсальними моральними принципами та яка відкидає національний інтерес на задній план, є... політикою національного самогубства — справжнього чи потенційного».

Г. Кісінджер із позицій історичного аналізу політичних процесів ХІХ ст. та широкого використання аналогізації, дослідив міжнародну систему ХХ ст. Одним із перших серед реалістів він ужив поняття «міжнародна система», яку розумів як певний уклад стосунків, що тривалий час зберігається між державами. На його думку, досягнення

миру у сфері зовнішньої політики не є самоціллю, а виникає як результат стабільної, на відміну від революційної, міжнародної системи.

Стабільність характеризує певну рівновагу сил між потенційними ворогами та складається за відсутності сил, спрямованих на революційні зміни системи. Вона є результатом пошуку державами задовільних для всіх правил поведінки, тобто певної «законності», консенсусу щодо допустимих зобов'язань, цілей та методів зовнішньої політики. Консенсус, визначений формально, юридично чи сприйнятий усіма як «неписані» правила, є підставою для ефективної дипломатії, а баланс сил запорукою відсутності масштабних збройних конфліктів. Обмеження, які застосовують щодо себе держави, унеможливають катастрофу чи тріумф кожної з них, тобто баланс сил має тенденцію до постійного відновлення рівноваги.

Революційність міжнародної системи впливає зі зростаючого дисбалансу сил та незадоволення провідних держав міжнародним порядком. Суперечності між державами не стосуються окремих елементів «законності», але її саму ставлять під сумнів. Суперництво між державами стає доктринальним, система втрачає гнучкість і, як наслідок, вибухає тотальна війна. Революційна система створює непевну ситуацію та змушує політиків обирати страшну альтернативу: капітуляція чи самогубство.

Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Оперуючи поняттям сили, він водночас пов'язує її з міжнародною системою, яку розглядає як «сукупність, складену з окремих політичних утворень, що підтримують між собою регулярні відносини і можуть бути втягнуті у загальну війну».

Р. Арон вважає головним завданням будь-якої держави (політичної одиниці, елемента системи) гарантування власної безпеки, а у підсумку — виживання у середовищі, де *ultima ratio* (тобто останнім аргументом) у суперечці завжди є застосування збройних сил.

Найважливішою характеристикою міжнародних систем є конфігурація співвідношення сил, тобто полярність, яку розуміють як кількість глобальних наддержав та спосіб взаємовідносин між ними.

Згідно з критерієм кількості полюсів він поділив системи на: біполярні та багатопольярні. Утім найважливішим Р. Арон вважав критерій способу взаємовідносин між полюсами, за яким міжнародні системи поділені на гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різномірні).

Гомогенна система об'єднує «держави, які належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики». У такій системі ворожнеча між полюсами не породжує ненависть та антагоністичне сприйняття один одного, боротьба, і навіть війни, ніколи не набувають крайніх форм. Владні політичні еліти держав-ворогів виявляють стриманість, з огляду на солідарність, якої вони дотримуються стосовно одна одної.

Гетерогенна система складається з «держав, які організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності». Суперництво та боротьба в такій системі набувають рис антагонізму, в яких поразка однієї зі сторін зачіпає не лише інтереси народів, а й інтереси владної еліти. Класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом, що визначається обставинами, «за яких кожний табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, і там, і там, не прагнуть, або не прагнуть від щирого серця, перемоги своєї батьківщини, якщо вона означає поразку ідеї, до якої вони прихиляються і яку уособлює ворог». З цієї причини внутрішні конфлікти та громадянські війни швидко переростають у міждержавні конфлікти, призводячи до нестабільності всієї системи.

Досягнення сторонами компромісу після початку воєнних дій стає практично неможливим, оскільки «повалення уряду або режиму ворожої держави майже фатально перетворюється на одну з цілей війни. Етапи великих воєн — релігійних, воєн Французької революції та Імперії, воєн ХХ ст. збігалися в часі з постановкою під сумнів принципу легітимності та організації держав».

У першій системі збройний конфлікт є епізодичним явищем, а його масштаби незначні, водночас друга система сповнена суперечностей і конфліктів, які схильні переростати у загально-системні кризи, що розв'язуються шляхом «тотальної» війни.

Теоретичні концепції Г. Кісінджера та Р. Арона були досить близькими щодо розуміння їх авторами сутності міжнародних відносин як системи взаємозв'язків між державами, визначеної певним порядком. Незважаючи на те, що ці концепції прийнято вважати елементами теорії класичного реалізму, є підстави стверджувати, що вони фактично передували виникненню та розвиткові неореалізму.

Класична теорія політичного реалізму ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які інші види суспільних стосунків, впливають із людської натури, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної агресії. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів, і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного сенсу.

2. Держава як форма політичної організації людей є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили.

Міжнародні організації, відображаючи збіжність інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них.

Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими послуговуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскування прагматичних інтересів.

3. Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4. Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти впливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

Реалізм, як слушно зауважили Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, є консервативним, емпіричним, обережним та недовірливим щодо ідеалістичних принципів та гасел, він з повагою ставиться до уроків історії, однак, як і утопізм, є нормативним та політично орієнтованим¹. Незважаючи на те, що його оцінки діаметрально протилежні до ідеалістичних, теорія політичного реалізму залишилась

частиною класичної школи теорії міжнародних відносин, оскільки ґрунтується на тих самих принципах їхнього розуміння (хоча й інакше трактованих). Виходячи із тотожних з ідеалістами принципів розуміння міжнародних відносин, реалісти трактували їх у категоріях сили і влади, що стало превалюючим в теорії міжнародних відносин у 50—70-х роках ХХ ст.

Неореалізм та неолібералізм. Наприкінці 70-х років ХХ ст. після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів та став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження залежних і незалежних змінних у що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі».

Неореалізм, що розвивався насамперед завдяки працям К. Волтца, Р. Гилпіна та К. Кіндермана, Дж. Гріко, Дж. Міршаймера, поставив собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

«Принциповим внеском засновника неореалізму К. Волтца в теорію міжнародних відносин стало формування теорії міжнародної політики як системної, тобто сформованої у своїх основних рисах не стільки конкретними діями держав, скільки самим принципом відсутності в міжнародних відносинах організуючого начала (принцип *міжнародної анархії*) ...В умовах міжнародної анархії... основна роль належить матеріально-силовим факторам, або *полярності*, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави».

На відміну від теорії класичного реалізму, в якій діяльність держав визначається егоїзмом, К. Волтц виводить її з «раціонального егоїзму», згідно з яким вони вдаються до сили лише за певних умов, які їх політична еліта інтерпретує як сприятливі.

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гилпін, який у праці "Війна і зміни у світовій політиці" («War and Change in World Politics») виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).

2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.

3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі і перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: «експансія — гегемонія — занепад». У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається. Усі держави, як елементи системи ведуть між собою безупинну боротьбу за «успіх», намагаючись випередити одна одну щодо параметрів добробуту та сили. Р. Гилпін вважає, що сила держави зводиться не лише до можливості диспонування нею потужними та ефективними збройними силами, але також прямо залежить від стану двох принципових параметрів: стадії розвитку економічного потенціалу та технологічної ефективності. Лише досягнення вищого рівня цих параметрів, порівняно з іншими, дає їм змогу оптимізувати свій статус і підніматись в ієрархії системи, що він розглядає як визначальну мету держави.

Р. Гилпін вважає, що стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.

2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.

3.Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.

4.Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого *status-quo*.

5.Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Теоретична концепція Р. Гілпіна є одним із найсуттєвіших досягнень неореалізму, оскільки він «сконструював широкий інструментарій дослідження, що дало змогу виходити поза чисту констатацію. Його системний підхід не є таким метафізичним та історичним, як у К. Волта. Він значно більше відповідає реальності».

Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези:

1)у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;

2)держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

Р. Гілпін став засновником нового напрямку досліджень міжнародних відносин — міжнародної політекономії.

Найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки в жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У **1970—1980** рр. під виразним впливом теорії неореалізму розвивались т. зв. *стратегічні дослідження* як напрям, скерований на розв'язання практичних завдань, пов'язаних із гарантуванням інтересів та безпеки держав світу. Варто зауважити, що в сучасній теорії міжнародних відносин неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, якому не можна відмовити у логічності й послідовності викладу основних положень. Привертає увагу також і той факт, що теорія неореалізму є об'єктом рішучої критики з боку майже всіх сучасних теорій, представники яких інколи лише полемізують з

неореалістами, але не висувають власних альтернативних ідей. Тим самим, багато з них лише опосередковано підкреслюють значущість теоретичних положень неореалізму.

У 1980-х роках у теорії міжнародних відносин розпочались т. зв. інтерпарадигматичні дебати, в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм, причому ці дві теорії сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами.

Неолібералізм як окрему теорію, не варто просто виводити з ідеалізму Е. Канта та Х. Гроція чи поглядів класичних концепцій ідеалістів 20—30-х років ХХ ст., досить важливими його джерелами були також економічні теорії ХVІІІ—ХІХ ст., особливо А. Сміта та Д. Рікардо, а також представників сучасної філософії політики: Ю. Габермаса, М. Бернарда, Р. Дарендорфа та Б. Барбера. Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства.

Плюралізм пов'язаний, насамперед, з працями Дж. Ная, Р. Кохена, Х. Алкера та Дж. Розенау, які закидали теорії неореалізму спрощеність, оскільки її представники, на їхній погляд, ігнорують або надають лише маргінального значення таким рисам сучасних міжнародних відносин, як взаємозалежність, транснаціональність і глобалізація.

Програмою для плюралістів стала праця Дж. Ная та Р. Кохена «Транснаціональні відносини і світова політика» («Transnational Relations and World Politics»). Спираючись на ідею біфуркації міжнародних відносин, запропоновану Дж. Розенау, автори стверджують, що активну роль у сучасному світі «відіграє тісна взаємодія суспільств різних держав, яка не піддається державному контролю. Наприклад, у відносинах між країнами Заходу ці взаємодії передбачають торгівлю, особисті контакти, обмін інформацією. Тобто держави не є єдиними акторами світової політики». Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, що відбувається поза межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії.

Вони відповідають сферам:

1) *інформації*, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;

2) *транспорту*, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;

3) фінансів, тобто переміщення грошей і кредитів;

4) туристики, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.

2. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.

3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.

4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.

5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що «держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави. До того ж держави приблизно однакової політичної ваги можуть отримати переваги у боротьбі між собою...».

За умови нерівності між фактичними можливостями держав, у транснаціональних відносинах можуть отримати перевагу могутніші з них, які стають центрами транснаціональних мереж, будь-які переваги втрачуть і без того слабкі держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв'язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають. Це пояснюється тим, що держави втрачають традиційний винятковий статус і щораз більше стають організаціями, що репрезентують інтереси субнаціональних суб'єктів, які визначаються суспільними групами, які намагаються шукати власну вигоду, виходячи з практичного сприйняття реальності як системи транснаціональних мереж, і позбавити будь-яких переваг і без того слабкі держави.

Звідси випливає, що традиційне для реалізму розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики втрачає сенс, натомість важливою проблемою стає розуміння їх взаємозв'язку. Дж. Розенау зазначає, що «більшість політичних подій традиційно відбувається в межах національних кордонів, і їх неможливо зрозуміти, не знаючи внутрішньополітичної ситуації, не можна не помітити, що чимало подій у житті окремої держави має значний вплив на глобальну систему».

Продовжуючи традицію, започатковану Е. Кантом, плюралісти доводять тезу про неможливість війни між демократичними державами й наполягають на тому, що діяльність державу глобальній системі залежить від правових та інституційних регуляцій. Остання теза пов'язана з ідеєю про те, що держави у пошуках оптимальних механізмів співпраці встановлюють певний режим взаємовідносин, побудований на основі міжнародних організацій, які впливають на міжнародні відносини, створюючи розгалужену систему права.

Дж. Бартон вважає, що сучасні міжнародні відносини об'єктивно призвели до виникнення світового суспільства (застосовується також поняття «міжнародне суспільство»), складовими якого, крім держав, є бездержавні нації, етнічні меншини, міжурядові та неурядові організації. Створення світового суспільства зробило анахронічними старі теорії, які розглядали міжнародні відносини як такі, що перетинають державні кордони та здійснюються урядами шляхом дипломатії і воєнної сили. Представники плюралістичного напрямку неолібералізму будують свої теоретичні концепції на ідеї

превалювання комбінації двох найважливіших чинників розвитку сучасних міжнародних відносин: ідеологічного та економічного. Взаємодія цих чинників, поряд зі зростаючою транснаціональністю міжнародної системи, свідчить про можливість тривалого консенсусу між державами світу.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. Фукуяма, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення «холодної війни» демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. Він наголошує, що «найважливішою зміною подій останньої чверті сторіччя (XX) було відкриття неймовірної слабкості... з вигляду найсильніших у світі диктатур, чи вони є військово-авторитарні чи комуністично-тоталітарні... і хоч вони не завжди поступалися стабільним ліберальним демократіям, усе ж ліберальна демократія залишається єдиним логічно послідовним політичним стремлінням, і вона оволодіває різними регіонами і культурами у всьому світі». На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньо-політичних інтересів сучасних держав.

Ф. Фукуяма вважає, що збройні конфлікти минулого були логічним наслідком менш досконалих, ніж ліберальна демократія, форм державного правління. У суспільствах панів та рабів, могутніх і слабких держав збройне насильство було неунікненим, оскільки ірраціональна категорія суспільного престижу (що впливала зі суспільної нерівності) завжди була джерелом протиріч. «Процес історії людини почався із битви всього лиш за престиж, у якій пан-аристократ шукав визнання за свою готовність ризикувати життям. Подолавши свою природу, пан показав, що він є більш вільним і що він у справжньому сенсі людина». Вічна боротьба за визнання і престиж відбувається також і в міжнародних відносинах, оскільки «як людська історія розпочалась з кривавої битви всього лиш за престиж, так і міжнародний конфлікт починається з боротьби за визнання між державами, яка є визначальним джерелом імперіалізму».

Звідси випливає, що в сучасних умовах лише ідеологічна складова існування держав світу є вирішальною як для їх ролі та значення в міжнародних відносинах, так і для політики, яку вони здійснюють. Ліберальна демократія, не дивлячись на її окремі недоліки, вперше в історії людства подолала драматичні протиріччя минулого, шляхом зрівняння прав усіх людей і держав. Тобто людство опинилося перед дилемою: або збереження тоталітаризму і відповідно

— імперіалізму із притаманними йому війнами, або розвиток універсальної ліберальної демократії, яка гарантує тривалий мир та соціально-економічний розвиток.

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов'язана з ідеями Ф. Фукуями, названа *теорією глобального управління*. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного) суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією «світового уряду», чи т. зв. глобального управління. Її візія міжнародних відносин об'єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав.

На відміну від урядів держав, які спираються на вузькі національні інтереси, світовий уряд базуватиметься на спільних для всіх людей цінностях та інтересах, необхідність адаптації яких до політики всіх держав світу визнається *a priori*. Вона продиктована потребою гармонізації міжнародних відносин, яка стане наслідком домінування цінностей співробітництва над цінностями суперництва, тобто у новій міжнародній системі держави зможуть реалізувати свої інтереси лише до меж, у яких їхні суперечності не загрожуватимуть єдності світового суспільства. Глобальне управління міжнародними відносинами полягатиме у їх регулюванні в напрямку розвитку коопераційності у відносинах між державами.

Концепція «світового уряду» та виконання ним функцій глобального управління розглядалась у працях Ф. Кратохвілла, Дж. Раггі, С. Мендловіца, Р. Фолка, Т. Данна, Н. Веллера та інших учених. Вони вважають, що світовий уряд може виникнути, як підсумок суперництва глобальних наддержав, завдяки певному «контракту» між ними. Тоді постала б «світова республіка», або «космополіс», побудована на загальному консенсусі та широкій підтримці в суспільствах усіх країн світу. На думку Д. Сахарова, світовий уряд може виникнути як логічний наслідок процесу конвергенції, тобто зближення світових систем «капіталізму» та «соціалізму», що відбуватиметься на основі загальнолюдських цінностей.

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці «Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани» («World Peace Through World Law. Two Alternative Plans») висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи

колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати «світовий уряд», створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції. Їхній план розрахований на підтримку багатьох держав, особливо 12 найбільших за чисельністю населення, та впровадження в життя з урахуванням того, що «держави, які не ратифікували змінений Статут ООН мають, однак, підпорядкуватися заборонам та зобов'язанням плану із роззброєння». Змістом реалізації плану реформування ООН, на їхню думку, мають бути розвиток і посилення її інституцій, повне роззброєння, ліквідація збройних сил національних держав і створення замість них міжнародних миротворчих сил та поліції. Реформування дасть змогу раз і назавжди розв'язати проблему війни та створити стійке глобальне політичне утворення наддержавного характеру. Таке утворення Х. Булл назвав «суспільством держав», а Т. Данн «міжнародним суспільством», яке має всі підстави стати прообразом єдиної світової держави.

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані *нові факти* міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

— процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;

— зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;

— крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;

— зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Загалом неореалісти досить скептично поставилися до цих аргументів, оскільки, на їхню думку, вони принципово нічого не

змінюють у міжнародних відносинах. Полеміка між представниками неореалізму та неолібералізму, що розпочалась на початку 1980-х років, стала, за твердженням багатьох учених, найважливішою за весь час існування теорії міжнародних відносин. Вона стосується низки питань розуміння міжнародних відносин, стосовно яких представники цих двох домінуючих наукових теорій мають принципово протилежні позиції:

1. Проблема оцінки наслідків анархічності міжнародних відносин в інтерпретації неореалістів зводиться до твердження про жорсткість структурних обмежень середовища, пов'язаних із полярністю, що визначає політику держав, а теорія неолібералізму ці обмеження сприймає як тимчасові «бар'єри», що долаються за рахунок зростаючого співробітництва.

2. Теорія неореалізму залишається етатичною, наполягаючи на визначальній ролі держави в міжнародній системі, тоді як теорія неолібералізму (й особливо плюралізму) спирається на транснаціоналізм.

3. У теорії неореалізму постулативно визнається пріоритет національно-державних інтересів, які полягають у гарантуванні безпеки, стабільності розвитку та зростанні впливу в структурі міжнародної системи. Теорія неолібералізму трактує державу як політичну організацію, діяльність якої спрямована на сприяння реалізації інтересів субнаціональних акторів, а самі інтереси зводять до прагнення економічного процвітання.

4. Для неореалістів характерна інтерпретація стану конфлікту як ситуативного прояву співвідношення сил провідних акторів у міжнародній системі, тоді як неолібералісти вважають його анахронізмом, що залишається в минулому, завдяки зростаючому міжнародному співробітництву (насамперед, економічному), плюралізму акторів та поширенню демократії.

5. Представники теорії неореалізму розглядають міжнародне співробітництво як несталий вияв спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу вигоди, отриманої від нього. Тобто якщо в процесі співробітництва одна зі сторін починає отримувати більшу вигоду, інша прагнучиме відновлення балансу або припинить свою участь у ньому.

Неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

6. В обох теоріях значне місце посідає проблема міжнародних режимів, але неореалісти сприймають їх як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою, а неолібералісти надають їм конструктивного значення, вважаючи засобом регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів. Тобто вони вважають процеси творення міжнародного порядку повністю керованими та надають діяльності урядів держав світу в цій сфері конструктивного значення.

Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники: реалісти та ідеалісти, що, однак, не має наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій. Як і їхні попередники, вони ґрунтуються на однакових принципах, і, незважаючи на протилежні висновки, мають між собою досить багато спільного. Д. Сандерс, порівнюючи обидві теорії, досить в'їдливо назвав неолібералізм «випадком гнучкого реалізму», а П. Циганков слушно зазначив, що «альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: у певному сенсі в їхніх поглядах більше спільного, ніж відмінного, а тому суперечка між ними зачіпає обмежену сферу міжнародно-політичної науки».

Неолібералізм і неореалізм принципово відрізняються між собою лише оцінкою ймовірності тісного міжнародного співробітництва між державами у глобальному вимірі та трактуванням дилеми суб'єктності. Власне ці теорії, незважаючи на гостру полеміку між їх представниками, можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

Наведені принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом найкраще проілюструвати за допомогою табл. 5.1:

Таблиця 5.1. Принципові розбіжності між неореалізмом та неолібералізмом

Параметри порівняння	Неореалізм	Неолібералізм
Структурні обмеження середовища	Жорсткі структурні обмеження міжнародного середовища, пов'язані з полярністю, яка і визначає політику держав	Обмеження є тимчасовими бар'єрами, що з часом долаються за рахунок зростаючого співробітництва
Визначальний суб'єкт міжнародних відносин	Держава	Субнаціональні суб'єкти Міжнародні організації
Роль держави	Забезпечення національно-державних інтересів (гарантування безпеки, стабільності розвитку та зростання впливу держави в міжнародній системі)	Сприяння реалізації інтересів (передусім, економічного процвітання) субнаціональних суб'єктів
Інтерпретація конфлікту	Природний ситуативний прояв співвідношення сил провідних суб'єктів у міжнародній системі	Анахронізм, що залишається в минулому завдяки зростаючому міжнародному співробітництву та поширенню ліберальної демократії
Міжнародна співпраця	Несталий вияв ситуативних спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу отриманої вигоди; при цьому нерівномірний розподіл вигоди веде до припинення співпраці	Природний процес досягнення сторонами абсолютного зиску від нього самого по собі, вигідний незалежно від того, яка зі сторін отримує більше
Міжнародні режими	Мета (як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою)	Засіб (для досягнення мети — регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів)

Лекційне заняття 6: Теорії модернізму.

«Біхевіористична революція» та принципи модернізму. Системні теорії міжнародних відносин. Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм.

«Біхевіористична революція» та принципи модернізму. Біхевіоризм народився наприкінці XIX — на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов'язаних з ними. Прихильників біхевіоризму «приваблювали ті об'єкти досліджень, де можна зібрати кількісні дані». Кількісне параметрування міжнародних відносин у кінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. виглядає на той час як найточніше, таке, що адекватно їх відображає і дає змогу абстрагуватись від суб'єктивного і випадкового та будувати свої висновки на основі об'єктивного знання про досліджувані процеси та явища. Ці погляди призвели до т. зв. біхевіористичної революції, що стала початком «Великої дебати» і поділу теорії міжнародних відносин на дві школи — класичну та модерністську і розмежування двох стилів теоретизування — гуманістичного та техніцистичного.

Класицизм поєднував у собі теорії ідеалізму та реалізму, які за висловом Х. Булла, «впливали з філософії, історії та права й були пов'язані з вірою їх авторів у доречність використання здорового глузду». Розглянуті вище концепції класичної школи характеризувались нормативністю, яка виявлялась у намаганні створити теорію міжнародних відносин, як ідеальну (еталонну) модель міжнародних відносин або як модель, побудовану на закономірностях історичного досвіду. Причому, як слушно зауважив Е. Карр, ідеалісти ігнорували уроки історії, а реалісти, навпаки, драматизували їх. Важливою рисою концепцій класичної школи був суб'єктивізм, який виражався у наданні міжнародним відносинам і

зовнішній політиці рис, що так чи інакше впливають із особливостей та закономірностей характеру людини.

Аналізуючи прагнення вчених-біхевіористів, Х. Булл стверджував, що «вони намагаються побудувати теорію міжнародних відносин, положення якої ґрунтувалися б на математичних і логічних доказах або ж на строгих процедурах верифікації».

Розуміння теорії міжнародних відносин прихильниками біхевіоризму полягало, як стверджували Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, у прагненні створити універсальну, всеохоплюючу, замкнену, логічну теорію міжнародних відносин, яка дала б змогу не лише описати сучасні та минулі конфігурації, перебіг подій у міжнародній системі й пояснити їх, але також передбачити їх майбутні моделі.

Біхевіористи намагались створити нову теорію не лише на емпіричній методологічній основі, але й також подолати характерний для класичної теорії волюнтаризм, методологічну вибірковість і нормативізм. Один із засновників біхевіоризму Дж. Зінгер гостро критикував теоретичні концепції класичної школи, закидаючи їх авторам брак чіткої понятійно-категорійної системи, прагнення досліджувати лише окремі проблеми, не пов'язуючи їх між собою, випадковість вибору фактів міжнародного життя, що служили аргументами для їхніх висновків, та дедуктивність, яка на його думку, є найсуттєвішою вадю класичної школи, оскільки її прихильники, практично завжди спираючись на апріорні та неперевірені постулати або висновки, запозичені з праць інших традиціоналістів, формулюють абстрактні теорії, до яких вони намагаються достосувати реальність.

Теорії біхевіоризму спрямовувались на пошук об'єктивних закономірностей міжнародних відносин, уникаючи апріорних тверджень про патологічність людської натури, злу чи добру волю політиків, містичність їх мислення, еталонність міжнародних відносин тощо. Їх основою мали бути визначення факту та його точна інтерпретація, позбавлена суб'єктивних і необґрунтованих оцінок. А. Рапопорт вважав, що лише завдяки такому підходові наука може мати прикладне значення, оскільки «є можливість розвивати теорії війни і миру, конфлікту та розв'язання конфліктів. Ці теорії можуть містити цінні висновки про генезу воєн та умови миру. Але якщо теоретичні висновки не поєднані з точним знанням, яке вчить, як уникнути появи одних умов та сприяти виникненню інших, від них може бути мало

допомоги та не буде жодної безпосередньої допомоги у справі запобігання війні та зміцнення миру».

Надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії біхевіоризму зробив Д. Істон, який сформулював його вихідні методологічні постулати. Він намагався створити аналітичний каркас політичної системи, послуговуючись яким можна було б проводити емпіричні дослідження. Керуючись гіпотезою про те, що держави є відносно автономними системами, що взаємодіють між собою через входи і виходи, Д. Істон формалізував їх взаємодії так: рішення вихід-вхід-рішення. Будь-яка дія однієї держави стосовно іншої сприймається владними структурами останньої, ідентифікується та стає основою для реакції. На його думку, така модель надається до емпіричних досліджень і не містить суб'єктивних суджень про політику держав світу.

Методологічні постулати теорії міжнародних відносин зведені ним до семи тверджень:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експланаційне та прогностичне значення.

2. Емпіричність верифікації узагальнень.

3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевіреності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передують політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо

проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Теоретична новизна біхевіоризму зводиться до намагання застосувати у дослідженнях такі принципи:

1. *Емпіризм*, який полягає у дослідженні міжнародних відносин шляхом точного з'ясування фактів, зокрема, за допомогою кількісних параметрів. На думку Ч. Германа, кількісній параметризації підлягають: способи голосування у міжнародних організаціях, вербальні заяви політичних лідерів, чинники, які визначають поведінку держав, рішення у зовнішній політиці та окремі факти міжнародного життя. Як вважають Д. Бобров та Дж. Шварц, конкретне дослідження міжнародних відносин має будуватися на використанні великої бази даних, яка охоплює значний історичний відтинок часу й велику кількість держав, та залученні комп'ютерних технологій.

2. *Індуктивність*, що полягає в організації дослідження шляхом виведення висновків унаслідок узагальнення та систематизації емпірично виявлених фактів. Дослідження має включати висунення чітко сформульованих гіпотез, пошук залежних, незалежних і таких, що чинять вплив, змінних ситуації, формулювання висновків, пошук і верифікацію аргументів.

3. *Об'єктивізм*, тобто сприйняття явищ і процесів міжнародних відносин, що не залежать від людської волі чи прагнень, а впливають із реальності стосунків між людьми у процесі життєдіяльності. Ця традиція започаткована поглядами давньогрецького філософа Ісократ, який стверджував, що війну не доцільно сприймати як добро чи зло, але до неї варто ставитись як до суспільного явища, яке потрібно пізнати та зрозуміти. Видатний італійський мислитель епохи Відродження Дж. Віко у праці «Основи науки про спільну природу націй» стверджував, що історичні закони мають провіденційний характер і не збігаються з волею монархів та інших історичних осіб.

4. *Системність*, що полягає у розумінні міжнародних відносин як сукупності зв'язків між учасниками міжнародних відносин, котра створює між ними ситуацію взаємозалежності та взаємозв'язку.

Усі теорії біхевіоризму, залежно від вихідної гіпотези, можна поділити на три групи: системні теорії, теорії зв'язку (linkage theories) і факторні теорії («теорії поля»).

Системні теорії міжнародних відносин. Системний підхід надзвичайно поширений у сучасній науці, особливо суспільній,

оскільки його поєднання «з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених та породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості». Власне тому запозичений із біологічної та фізичної наук системний підхід став фундаментальною концепцією у суспільних науках.

Основоположником загальної теорії систем вважають американського вченого австрійського походження Л. фон Берталанфі. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування і розвитку. Тобто ці закони ізоморфічні, а їхня дія однакова, незалежно від того, в якій системі вони діють: природній чи соціальній. Висунення цієї гіпотези дало йому підстави стверджувати, що для дослідження соціальних явищ і процесів цілком можна послуговуватись методологією та формальним апаратом, запозиченим із точних наук. На його думку, таке запозичення у перспективі дало б змогу сформулювати точні закони у суспільних науках та сприяло б однозначності й доказовості їх висновків. На думку Л. фон Берталанфі, наука має вивчати «не лише ізольовані частини та процеси, а й суттєві проблеми організації відносин, що є результатом динамічної взаємодії та роблять поведінку відмінною від тієї, яка вивчається ізольовано або всередині цілого».

А. Рапопорт вніс у теорію міжнародних відносин принципи загальної теорії систем. Він застосовував їх у дослідженні конфліктних ситуацій і проблем міжнародної безпеки. І погоджувався з тезою про те, що система є результатом динамічних взаємодій між її елементами, але, на відміну від Л. фон Берталанфі, наголошував на її цілісності, стверджуючи, що вона функціонує як ціле завдяки взаємозалежності її частин. Тобто, якщо правильно те, що дослідження взаємодій між елементами системи створює уявлення про неї загалом, то правильне й обернене твердження — дослідження системи дає змогу розуміти особливості взаємодій між елементами системи. Керуючись такою гіпотезою, А. Рапопорт перший спробував застосувати математичні моделі для дослідження проблем війни і миру, безпеки та міжнародних конфліктів.

Системні теорії міжнародних відносин впливали з припущення про те, що система як фундаментальна наукова категорія відображає найважливіші закономірності та особливості діяльності учасників (як її елементів) і взаємовідносин між ними. Так сформульована вихідна гіпотеза наводила на думку, що дослідження міжнародних систем,

пошук об'єктивних закономірностей їхнього існування та еволюції, з'ясування їх сутності є комплексним і повним дослідженням міжнародних відносин. Теоретичні концепції, побудовані на основі цієї гіпотези, зводились до виокремлення моделей (типів) міжнародних систем, характеристики їхніх структурних особливостей і висунення припущень про стан міжнародних відносин, які об'єктивно впливають з певної конфігурації змінних систем.

Автором найбільш відомої класифікації міжнародних систем, серед опрацьованих представниками теорії біхевіоризму, є американський учений Мортон Каплан, який, подібно до неореалістів, висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сил, тобто їхній «полюсності». У його концепції відносини в системі визначаються кількістю полюсів і співвідношенням між ними, відносинами між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. У пізніших працях він звернув увагу на такий чинник формування міжнародних відносин, як володіння державами ядерною зброєю.

М. Каплан визначає п'ять змінних систем: фундаментальні принципи системи, принципи її трансформації, змінні класифікації учасників, змінні їх можливостей та змінні інформації.

1. *Фундаментальні принципи системи* є правилами її існування, що визначають функції учасників міжнародних відносин і які варто сприймати як узагальнення їхньої характеристичної поведінки, визначеної структурними можливостями та обмеженнями, що склалися у ній.

2. *Принципи трансформації системи* є правилами її динаміки, тобто сталими особливостями змін, завдяки яким вона видозмінюється.

3. *Змінні класифікації учасників* міжнародних відносин пов'язані зі структурними рисами, які модифікують їхню поведінку. Тобто йдеться про внутрішні особливості учасників, які можуть впливати на їхню діяльність у межах міжнародної системи.

4. *Змінні можливостей учасників* визначають фізичні параметри, які дають змогу певному учасникові виконувати ті чи інші функції. Йдеться про такі традиційно підкреслювані параметри могутності держави, як площа території, чисельність населення, рівень розвитку промисловості, а також боєздатність її збройних сил, справність транспорту та системи комунікації, схильність до застосування сили, здатність отримувати допомогу від інших учасників тощо.

5. *Змінні інформації* включають знання учасника про засоби, якими він може послуговуватись, намагаючись досягнути визначених цілей, та можливу реакцію і засоби інших учасників.

Початково М. Каплан визначив шість типів міжнародних систем, які вважав основними, а пізніше додав ще чотири (змішані). Тобто його типологія містить десять моделей міжнародних систем:

1. *Система рівноваги сил* характеризується відсутністю загальної конфронтації, допускаючи ймовірність конфліктів маргінального значення. У ній визначається певна кількість «полюсів», оптимальним їх числом вважається п'ять, що за будь-яких умов не допускає можливості домінування одного з них. М. Каплан вважає, що «індивідуальні дії національних акторів доповнюють одна одну, і так реалізуються найважливіші правила системи, що описують поведінку акторів. За своїм характером вони універсальні». Система рівноваги сил характеризується такими правилами, яких дотримуються «полюси». Вони завжди:

—діють з метою розширення власних можливостей, надаючи перевагу дипломатичним засобам перед військовими;

—схильні застосувати воєнну силу, ніж утратити змогу розширити свої можливості;

—схильні припинити воєнні дії, ніж повністю знищити одну з провідних держав;

—діють проти будь-якої коаліції чи однієї держави, які намагаються домінувати в системі;

—діють проти держав, які підтримують наднаціональні принципи організації у системі;

— дають змогу відновити статус переможеним та обмеженим у своїх можливостях провідним державам.

2. *Вільна біполярна система* існує тоді, коли виникають два конфронтуючі блоки, але між ними опиняється група учасників міжнародних відносин, які залишаються нейтральними. Посередником у відносинах між блоками є універсальний учасник (наприклад, ООН). Визначальну роль у системі відіграють блоки, які складаються з національних держав, очолюваних однією з глобальних наддержав («полюсів»). Система функціонує на основі правил взаємовідносин між блоками:

—блоки намагаються збільшити свої релятивні можливості;

— не наважаться на пряме зіткнення між собою, вважаючи ризик занадто великим;

— схильні воювати, щоб не допустити домінації протилежного блоку;

— кожен блок намагається підпорядкувати собі універсального учасника міжнародних відносин і через нього — протилежний блок;

— прагнуть збільшити кількість своїх учасників (тобто держав-сателітів), але толерантно сприймають позаблоковість (за певних обставин).

Нейтральні та універсальні учасники міжнародних відносин у такій системі, мають подібні прагнення, а у своїй політиці намагаються:

— дотримуватись нейтралітету щодо обох блоків;

— підтримувати один одного, виразно демонструючи критичну позицію щодо обох блоків;

— сприяти зменшенню небезпеки глобальної війни та напруженості у стосунках між блоками.

3. *Гнучка біполярна система* характеризується тими ж особливостями та правилами, що й попередня, але блоки-противники, порівняно з нейтральними учасниками, досить слабкі й не можуть виявляти прагнення до їх поглинання.

4. *Біполярна система розрядки* виникає за умови, що «полюси» та очолювані ними блоки відмовляються від конфронтації на користь співпраці та мирного співіснування.

5. *Біполярна система нестабільних блоків* створюється тоді, коли «полюси» недостатньо сильні, щоб постійно утримувати у своїй сфері впливу інших учасників. Вона характеризується чергуванням конфронтації та мирного співіснування.

6. *Жорстка біполярна система* існує, якщо є надмогутні «полюси», жорстка ієрархія у межах блоків, слабкі і навіть відсутні нейтральні учасники. Вона характеризується постійною конфронтативністю та граничною напруженістю у відносинах між полюсами й вірогідністю вибуху війни.

7. *Універсальна система* не має у своїй структурі яскраво виражених «полюсів» та об'єднує всіх учасників міжнародних відносин навколо глобальної, міжнародної інституції з універсальними цілями діяльності (наприклад, ООН).

8. *Ієрархічна система* виникає тоді, коли найсильніший учасник міжнародних відносин («полюс») встановлює домінацію над іншими учасниками, підпорядковуючи їх меті своєї діяльності.

9. *Система повної проліферації* (одностороннього вето) є проявом такого співвідношення сил між державами, коли одна з них, володіючи атомною зброєю, може «шантажувати» всіх учасників і призвести до загального хаосу та втрати всіма учасниками почуття безпеки.

10. *Система неповної проліферації* така ж, як і попередня, однак із тією відмінністю, що атомною зброєю володіє 15—20 держав, що може призвести до ситуації, коли вона виконує функцію залякування потенційного агресора. В умовах неповної проліферації володіння атомною зброєю означає незалежність у системі, але спричиняє недовіру у стосунках учасників.

На відміну від традиціоналістів, М. Каплан ігнорує посилання на історичні прецеденти, оскільки вважає їх надто хаотичними і непереконливими для теоретичних узагальнень. Грунтуючись на загальній теорії систем, він конструює абстрактні теоретичні моделі, що відображають імовірну розстановку сил та взаємовідносини між державами світу, які з неї випливають.

На його думку, аналіз можливих типів міжнародних систем дає змогу зрозуміти закономірності трансформування системи одного типу в інший. М. Каплан зауважив, що лише перші два типи систем реально існували в історії, а всі інші — ніколи не виникали. На його думку, «аналіз систем, які не мали історичних прообразів, має певну цінність. По-перше, моделі міжнародних систем, що існували в історії, дадуть змогу зі значною ймовірністю передбачити можливість виникнення (за певних умов) нових видів міжнародних систем. Тому характеристики міжнародних систем, які не мали аналогу в історії, створюються на основі моделей існуючих систем. По-друге, бажано прогнозувати поведінку таких міжнародних систем, якщо вони виникнуть».

Я. П'єтрась закидав системній концепції М. Каплана, що вона відходить від проголошеного біхевіористами принципу індукції і створена «шляхом дедуктивного мислення, завдяки чому вони (моделі систем) не мають відповідників у міжнародній реальності».

Теорія М. Каплана, незважаючи на низку недоліків, має досить значні позитиви: оригінальне трактування «полюсності», створення схеми, що пов'язує між собою діяльність нейтральних держав,

учасників блоків, наддержав і міжнародних організацій, чітке формулювання правил взаємовідносин між ними у межах міжнародної системи.

Теорію М. Каплана активно заперечували також Х. Алгер та О. Янг.

Х. Алгер доводив, що не існує єдиної глобальної системи, але реально функціонує значна кількість регіональних, які не пов'язані між собою, бо мають географічний масштаб, певний рівень проблем та виразну специфіку. Для одних характерні процеси централізації та інтеграції, тоді як для інших — децентралізації та дезінтеграції.

На думку О. Янга, реальні міжнародні відносини можна зобразити у вигляді «моделі розривів», побудованої на тому, що складовими глобальної системи є специфічні регіональні підсистеми, між якими існує подібність, але немає тотожності. У його інтерпретації «модель розривів займається, насамперед підсистемами, а не індивідуальними акторами; вона враховує відмінності між регіональними та глобальними конфліктними осями».

О. Янг висуває п'ять принципових міркувань щодо міжнародної системи:

1) у ній існують окремі держави, що характеризуються глобальним впливом та проблеми планетарного значення, які стосуються всієї системи;

2) у міжнародній системі існують автономні підсистеми, провідні держави в яких та баланс сил (у кожній з них) істотно відрізняються;

3) автономні підсистеми мають регіональний характер;

4) регіональні підсистеми не є повністю ізольованими, оскільки вони — складова частина глобальної міжнародної системи;

5) глобальна міжнародна система є складним поєднанням глобальних та регіональних підсистем, що характеризується мінливістю та різноманіттям структурних форм.

Підкреслюючи складну внутрішню структуру глобальної міжнародної системи, О. Янг намагався уникнути спрощеного розуміння міжнародного середовища, яке було неминучим наслідком капланівської формалізації та генералізації реальності.

На початку 60-х років ХХ ст. Дж. Моделскі формулює теорію цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям у дослідженні

міжнародних систем. Її основою стала ідея Дж. Моделскі про те, що держави групуються у підсистеми з огляду на подібність їх внутрішніх систем. Ці подібності визначають тип цивілізаційної міжнародної системи (це пов'язано з думкою Дж. Бартона про те, що кожна підсистема є системою у собі).

Дж. Моделскі виокремлював типи цивілізаційних систем, застосовуючи низку соціологічних критеріїв: можливість швидкої мобілізації ресурсів держави, особливість функціонування влади та джерела її солідарності, спосіб функціонування економіки, характер суспільної культури. Він виділив два типи систем: Аграрію та Індустрію.

Аграрія об'єднує менш розвинені країни, де можливість мобілізації ресурсів досить обмежена, влада спирається на панування однієї особи або певної еліти, солідарність влади олігархічна, спосіб функціонування економіки екстенсивний, а культура має елітарний характер.

Індустрія об'єднує розвинені країни, які, навпаки, мають змогу легко й швидко мобілізувати ресурси, влада в них ґрунтується на пануванні багатьох еліт, очолюваних великими власниками та бізнесменами, основою суспільної системи і влади є освіта і здібності, економіка розвивається інтенсивно, культура має загальнодоступний масовий характер.

Дж. Моделскі вважав, що такі особливості систем визначають поведінку учасників у міжнародному середовищі. На його думку, Аграрія є агресивною і постійно порушує стабільність у системі, а Індустрія уникає конфронтації й домагається підтримання *status-quo*. Аграрія схильна до агресії, насамперед, через екстенсивний тип господарства, а Індустрія, навпаки, прагне стабільності, через те, що в основі її суспільної системи лежить принцип інтенсивності й вона не відчуває потреби постійно залучати нові фізичні обсяги ресурсів для підвищення власного добробуту та могутності.

Модель міжнародної системи Дж. Моделскі критично опрацював та розвинув у своїх працях Ф. Рігс. Він стверджував, що існують міжнародні системи, які мають риси як аграрних, так й індустріальних цивілізацій. Опіраючись на застосування структурно-функціонального аналізу та на аналогію з фізичним процесом проходження світла крізь призму, він окреслив три типи міжнародних систем:

1) *монохроматична система* об'єднує суспільства, в яких різноманітні суспільні функції виконує одна структура, що загалом відповідає Аграрії;

2) *рефракційна система*, тобто така, в якій кожній суспільній функції відповідає окрема структура, що співвідноситься з Індустрією;

3) *призматична система* є чимось середнім між двома попередніми, позаяк ґрунтується на такому розподілі функцій, що передбачає їх ранжування та паралельну співдію двох принципів функціонування систем. Тобто існують рівні, на яких окремі суспільні функції виконують різні структури, але поряд із ними на інших рівнях суспільні функції монополізовані певною структурою. На думку Ф. Рітса, така конструкція суспільної системи характерна для більшості країн світу.

Норвезький учений Й. Гальтунг окреслив два типи міжнародних систем, спираючись на критерій їх розміщення щодо центрів найважливіших глобальних процесів у сферах: політики, економіки, культури та інформації. Світ, на його думку, поділений на центральні та периферійні міжнародні системи, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними:

1) *центральні системи* об'єднують високорозвинені держави, які є найбагатшими та найсильнішими й відіграють провідну роль у міжнародних відносинах. Вони пов'язані між собою розгалуженими взаємозв'язками, формалізованими у структур міжнародних організацій. Ці держави та їх угруповання ініціюють і контролюють глобальні процеси, й власне тому їх варто визначати як центри глобального домінування;

2) *периферійні системи* включають держави, які є слабо розвиненими та пасивними у політичній сфері. Вони повністю чи частково залежні від центрів глобального домінування, оскільки є об'єктом тих світових процесів, які не в змозі контролювати.

На думку Й. Гальтунга, центральні та периферійні системи можна виокремити емпірично, за низкою показників, що характеризують рівень розвитку країн і свідчать про їхній ранг у світовій ієрархії.

Характерною ознакою сучасних міжнародних відносин є домінування центральних систем над периферійними, яке виявляється у формі прямого, а найчастіше, прихованого імперіалізму.

Теорію Й. Гальтунга традиційно відносять до неомарксизму (глобалізму), але автори не поділяють такої оцінки, оскільки його понятійно-категорійний апарат та сам зміст поглядів ближчий до системної теорії біхевіоризму, а структурна теорія агресії — до неореалізму та неоколоніалізму. Із цієї тези Й. Гальтунг робить три найважливіші висновки:

1) між центральними та периферійними системами існує очевидний конфлікт інтересів, оскільки перші прагнуть зберегти домінування, а другі — унезалежнитись від їхнього впливу;

2) можливість створення коаліцій периферійних держав та війни між двома системами залежить від єдності держав центральної системи;

3) імовірність конфлікту інтересів значно вища у центральних системах, ніж у периферійних.

Останній висновок Й. Гальтунга випливає із твердження про те, що експлуатація державами центральних систем периферійних країн відбувається нерівномірно та несолідарно. Розвинені країни керуються егоїстичними міркуваннями задля власної користі, що в підсумку може призвести до диференціації держав центральної системи та стану дисбалансу між ними. Якщо знайдуться наддержави, зацікавлені у трансформації міжнародного порядку, це дестабілізує як центральні, так і периферійні системи. Конфлікт інтересів між наймогутнішими державами світу призведе до поділу на ворожі блоки, навколо яких групуватимуться держави периферії.

Системні теорії біхевіоризму, незважаючи на обґрунтовану критику, пов'язану з їхньою абстрактністю та дедуктивністю, можна тлумачити як значний крок уперед, що символізував значний розвиток теорії міжнародних відносин. Він виявився у формулюванні великої кількості надзвичайно цікавих теоретичних концепцій, що намагались знайти підхід до пояснення явищ та процесів міжнародного життя. Вони наочно продемонстрували слабкість теоретико-методологічних основ науки про міжнародні відносини. Розрив між оригінальними ідеями та гіпотезами і методами їхньої наукової верифікації актуальний і досі. За принципами та логікою системні теорії біхевіоризму досить близькі до неореалістичних концепцій, що дає підстави підтримати тезу про зближення парадигм теорії міжнародних відносин і можливість її перетворення на синтетичну науку.

Розвиток загальних теорій міжнародних систем паралельно призвів до виникнення низки вузких напрямів дослідження їх

окремих елементів чи ситуацій. Теорії стабільності, оточення систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інші наукові напрями конкретизували загальні теорії систем. У цій проблематиці широко відомим науковим доробком є праці К. Дойча, Р. Розекранца, Дж. Зінгера, Х. і М. Спроутів, Б. Броді та ін.

Криза теорії міжнародних відносин: раціоналізм і рефлексіонізм. Критики «біхевіористичної революції» постійно звинувачували її прихильників у тому, що вони не реалізували у своїх концепціях її основні цілі, тобто не спромоглися створити повністю емпіричних теорій, висновки яких мали б індуктивний характер. Один з них, Х. Булл, підкреслював: «Якщо судити про цей підхід за критеріями логічної чіткості та наукової точності, то можна стверджувати, що його якість досить висока. Крім цього, навіть якщо недоброзичливо до нього ставитися, не можна, тим не менше, робити висновок, що він нічого не вніс у розуміння міжнародних відносин... Усе цінне, що є в їх працях (біхевіористів) — це переважно судження, виведені не математичними чи будь-якими іншими науковими методами, а абсолютно незалежно від них». Біхевіористи захопились створенням абстрактних моделей міжнародних відносин та проблематикою класифікації міжнародних систем й у підсумку сформулювали дедуктивні теорії не на кількісних, а на якісних параметрах.

«Біхевіористична революція» не змогла реалізувати свої завдання через значну складність проблеми пошуку емпіричних параметрів досліджуваних явищ міжнародного життя. З'ясувалося, що досить важко кількісно виміряти цілу низку надзвичайно важливих ситуативних змінних, таких як: зміст інтересів, цілей і прагнень учасників міжнародних відносин, сила дії та взаємодії між ними, характер впливу суб'єктивних чинників на процес прийняття рішень. Навіть методологічно простіша проблема оцінки потенціалу могутності держав, незважаючи на надзвичайно цікаві її дослідження, продовжує викликати гостру полеміку. Біхевіористи, за незначним винятком, зосереджувались на дослідженні окремих питань міжнародних відносин, сподіваючись на ефект «кумуляції різних теорій міжнародних відносин у процесі їх емпіричної верифікації та селекції. У цей спосіб виникне емпірична теорія міжнародних відносин». Однак цей процес після кількох десятиріч так і не привів до бажаного результату. Розвиток біхевіоризму ґрунтувався на ідеї ізоморфізму, тобто твердженні про те, що в суспільній сфері явища і

процеси відбуваються аналогічно до природних, що їх можна аналогізувати й точно дослідити.

Із кінця 70-х — початку 80-х років ХХ ст. у теорії міжнародних відносин розпочалась серйозна криза, спричинена розчаруванням багатьох учених не лише можливостями класичного підходу, але й результатами розвитку біхевіористичних теорій. Ця криза, на думку Дж. Васкеза, зумовлена тим, що «як в емпіричній, так і в нормативній сфері аналізу відсутні серйозні, перевірені та точні методи оцінки теорій... Немоżliвість здійснити оцінку теорій у науковій та практичній площинах зводить до нуля зусилля щодо накопичення знань та гальмує дослідницький прогрес».

Однією зі спроб подолання кризи може вважатись широко дискутована ідея поєднання методологій, які ґрунтуються на кількісних і якісних методах, що вважається необхідним та закономірним етапом у розвитку теорії міжнародних відносин. Ідея формування нової теорії міжнародних відносин впливає з розуміння її послідовниками неможливості абсолютно повного відображення реальності за допомогою лише однієї із перелічених вище методологій.

Висуваються твердження, що така теорія може стати синтезом великої кількості існуючих підходів, у якому б знайшлося місце всім раціональним ідеям. Можливість її продуктивної реалізації зростає завдяки тому, що «незважаючи на існування досить відмінних точок зору та цілої низки принципів питань, що визначають загальні теоретичні орієнтації та конкретні дослідницькі програми, дійшло до виразного зближення між ними, що дає змогу говорити про виникнення раціоналістичного консенсусу, який творять, насамперед, неореалізм і неолібералізм». Цілком очевидний процес синтезу сучасних теорій неореалізму та неолібералізму визначається тим, що вони дуже близькі в оцінках міжнародних відносин, але у вузьких межах своїх методологічних основ не можуть цілісно пояснити суть міжнародних явищ і процесів, водночас їх синтез може зробити можливим подолання недоліків кожної з них. Вісь, яку створюють неореалізм та неолібералізм, на думку багатьох учених, може бути доповнена кращими теоріями біхевіоризму та нео-марксизму. Назріла потреба подолати парадигматичну обмеженість і методологічну вузькість у межах якісно нової теорії є нагальною потребою, про що свідчать праці С. Хоффмана, Дж. Бел-лерса, Х. Алкера, А. Лійпхарта, Дж. Розенау, Р. Кохена, Х. Мак-Кліланда, К. Кнорра, Дж. Догерті та Р. Пфальцграфа і багатьох інших.

У 1988 р. Р. Кохен назвав нову синтетичну теорію раціоналізмом і протиставив йому т. зв. рефлексійний підхід, представники якого радикально та досить активно критикують фундаментальні основи раціоналізму.

Серед найбільш жорстких критиків раціоналізму виділяються, насамперед, представники критичної теорії, феміністична пост-модерністи.

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення «ідеальної інформаційної ситуації», що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням. Сучасна ситуація маскує нерівність у міжнародних відносинах, а раціоналізм приймає її *a priori*. Критицисти не прагнуть досліджувати міжнародні чи внутрішні системи держав, а зосереджують свою увагу на силі та домінуванні глобальних наддержав. Вони здійснюють дослідження з політичною метою «звільнення людства від «деспотичних» структур світової політики й економіки, які перебувають під контролем гегемонічних сил». У такому сприйнятті міжнародної системи критицисти надзвичайно близькі до теоретиків неомарксизму, оскільки вони інтерпретують будь-яке знання як знаряддя певної політики. Зокрема, своїх опонентів (раціоналістів) вони вважають адвокатами несправедливого міжнародного порядку, що вигідний наймогутнішим державам світу, а свою теорію — знаряддям боротьби проти нього. Звідси випливає найважливіший висновок критичної теорії, який полягає в тому, що будь-яка теорія є прихованим відображенням певних інтересів, а їх автори, незалежно від того чи вони це усвідомлюють, чи ні, є знаряддям політичної влади. У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсдейна та інших. У їхніх працях відображені два основні твердження, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб'єктивних факторів, які впливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.

2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний. У цих підходах не лише констатується теза про те, що гендерні відносини є інтегральною частиною міжнародних відносин, а й стверджується, що міжнародні структури, історія та наукове знання про міжнародні відносини відзначаються гендерною специфікою. Тобто феміністи вважають, що вся історія людства відбувалась під знаком гендерної нерівності й це логічно відбилося не лише на сучасних міжнародних відносинах, але й на їх наукових дослідженнях. У сучасній науці феміністський напрям виник з «критики того підходу, при якому філософські канони політичної теорії і емпіричні канони біхевіористського напрямку політології виключили жінок і їхню діяльність з сфери своєї уваги... керуючись стереотипною уявою про «аполітичність» природи жінок».

Прихильники фемінізму, або гендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями. Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї гендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Зокрема, В. Петерсон та А. Ранян наголошують на тому, що жінка в ієрархії суспільства поставлена в принципово нижче положення. Розподіл суспільства за гендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі. Н. Хартсок наполягає на ідеї необхідності досліджень структурних відмінностей життя та інтересів обох статей, що має довести тезу про те, що сила і влада є прагненням чоловіків, тоді як порозуміння і гармонія — жінок.

Для феміністів характерне твердження про те, що у сучасній теорії міжнародних відносин прихована дискримінація жінок, позаяк поведінка держави розглядається в суто чоловічих категоріях — раціоналізму, силового тиску та амбітності. На їхню думку, причини агресивності держав треба шукати у гендерній нерівності, яка призводить до того, що найважливіші державні посади завжди обіймають чоловіки.

Найбільш вивершені принципові основи власної теорії створені постмодерністами, серед яких виділяються ідеї М. Фуко, Ж. Деріда, Р. Рорті та особливо Р. Ешлі.

Дж. Васкез виокремив п'ять фундаментальних ідей постмодернізму:

1. Відсутність загального прогресу та еволюції в людській історії. На їх думку, різні суспільства розвиваються власним шляхом, який не є кращим чи гіршим за інші, а сучасний стан західної цивілізації не є ідеалом, він лише один із прикладів розвитку.

2. Послідовна низка подій не підлягає жодній об'єктивній закономірності, але є результатом тих чи інших рішень, що були прийняті свого часу як випадкові альтернативи.

3. Реальність породжується системою суб'єктивних цінностей та діями людей, спрямованими на їх впровадження в життя, тобто вона є лише «соціальною конструкцією».

4. Мова та концептуальні парадигми створюють реальність, оскільки вони висувають певні моделі спілкування та розвитку, і щойно суспільство запроваджує нововведення, доцільність яких обґрунтована наукою, вони стають частиною реальності.

5. Ідентичність є формою прояву влади та насильства над особами, соціальними групами та суспільствами.

Виходячи з таких принципових основ, постмодерністи звинувачують теоретиків раціоналізму, особливо неореалізму, в нерозумінні сучасних суспільних процесів, їх спрощенні та оперуванні неточними й неправильними за змістом поняттями та категоріями.

Дж. Васкез вважає, що наведені п'ять тверджень «посіяли сумніви у всіх галузях знань, і їх наслідки спричинили довгострокові ефекти в певних дисциплінах...». Постмодерністи загострили дискусію в теорії міжнародних відносин, оскільки ще раз повернули її до розгляду фундаментальних основ існування людини і суспільства. Вона рельєфно висвітлила в сучасній теорії брак загальноприйнятих та логічних інтерпретацій її фундаментальних категорій. З іншого боку, дискусія між пост-модерністами і раціоналістами ще раз показала всю відносність знання, вона, за твердженням К. Буса, «показує вроджену тенденцію до сумнівів серед інтелектуалів через страх припуститися певної філософської помилки».

Слабкістю теорії міжнародних відносин досі є відсутність науково апробованої експланаційної теорії, що цілісно, несупечливо та аргументовано пояснила б сутність міжнародних явищ та процесів. Відсутність їх чіткого розуміння звужує можливість широкого застосування сучасних наукових методів та підходів до дослідження, зокрема, комп'ютерних симуляцій, теорії «ігор».

Створені моделі ґрунтуються на аналізі сотень змінних (особливо у зв'язку з широко відомою ідеєю квантифікації), що визначають найрізноманітніші ситуації у міжнародних відносинах, та не призвели до очікуваних результатів, передусім, з огляду на методологічну й теоретичну слабкість закладеного в них розуміння міжнародних відносин. З одного боку, в сучасній теорії міжнародних відносин спостерігається ренесанс інтересу вчених до класичних теорій, але з іншого — швидко розвиваються альтернативні критичні, тендерні та постмодерністські теорії. Це призводить до початку процесу поляризації наукової думки, при якому на одному її полюсі відбувається формування теорії раціоналізму (на основі ідеї міжнародного суспільства, яка розглядається як надзвичайно перспективна), а на іншому — зближення теорій, представники яких досить різко протиставляються раціоналістам. Звідси випливає, що в теорії міжнародних відносин розпочинається нова гостра полеміка, яка в підсумку може призвести до формування цілої низки істотних наукових концепцій.

Складається думка, що сучасна теорія міжнародних відносин переживає парадокс, який полягає у невідповідності рівнів розвитку її теоретичних надбань рівневі розвитку сучасних методів дослідження. Тому ставити питання про створення моделей, що ґрунтуються на емпіричних параметрах, які могли б відобразити таке складне та комплементарне явище як міжнародні відносини та дали б змогу точно їх прогнозувати, очевидно, передчасно.

Це, звісно, не означає, що такі моделі не можна створювати. Адже вони виконують важливу евристичну функцію, виявляючи тенденції розвитку міжнародних відносин, взаємозв'язок численних чинників, що на них впливають, дають змогу систематизувати та порівнювати їх складові явища і процеси тощо.

Сучасна теорія міжнародних відносин змушена не лише синтезувати найсуттєвіші досягнення в межах нової теорії, але й повернутися до проблематики розвитку методологічних основ. Упродовж її розвитку цим питанням не надавалось значної уваги у

працях учених; вони намагалися досліджувати прикладні проблеми та науково пояснювати реальні ситуації в міжнародному середовищі.

Дж. Догерті та Р. Пфальцграф вважають, що сучасна теорія міжнародних відносин має:

— сприяти зміцненню науки про міжнародні відносини як самостійної наукової дисципліни;

— зосередитись на формулюванні постбіхевіористичної теорії, яка, ґрунтуючись на всіх найкращих ідеях, акумульованих досі, мала б ширші експланаційні можливості;

— здійснити чіткий розподіл фундаментальних і прикладних досліджень;

— створити систему наукових зв'язків між дослідженнями міжнародних відносин на різних рівнях узагальнення.

Лекційне заняття 7: Міжнародні системи.

Поняття і структура міжнародних систем. Ієрархія міжнародних систем та її найважливіші закономірності. Типи міжнародних систем. Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем.

Поняття і структура міжнародних систем. Міжнародні відносини є складною цілісністю елементів, що взаємопов'язані між собою та обумовлюють функціонування один одного. Т. Лось-Новак підкреслює, що «міжнародні системи існують об'єктивно, маючи в собі потенційну динаміку перетворень, що впливає з поведінки акторів, їх можливостей та ролі, яку вони відіграють». Отже, система — це макроявище міжнародних відносин, складовими якого є елементарні явища нижчого ієрархічного порядку: учасники та відносини між ними.

Характеризуючи міжнародні системи, можна визначити три основні особливості для всіх їхніх типів:

1. Параметри міжнародних систем не є сумою параметрів їх елементів, позаяк їх взаємозв'язок породжує якісно новий рівень цілісності.

2. Елементи міжнародних систем є системами нижчого ієрархічного рівня і можуть розглядатись як такі лише в межах макросистеми, до якої вони належать.

3. Міжнародні відносини як макросистема мають три рівні організації: цілісний (макро), частинний (мезо) та елементарний (мікро), що відповідає системам, підсистемам та елементам (складовим).

Теоретична модель міжнародних відносин може бути подана як схема «елемент — взаємозв'язок — структура», кожна зі складових якої є предметом окремого наукового дослідження. У будь-якому разі не варто забувати, що міжнародна система є науковою абстракцією, певною понятійно-категорійною моделлю реально існуючих міжнародних відносин, що створюється для їх розуміння та пояснення.

Окреслюючи поняття системи, А. Рапопорт стверджував, що вона є цілісністю, яка може функціонувати завдяки

взаємообумовленості та взаємозалежності її елементів, є функціональною реальністю, що має об'єктивний характер.

Міжнародні відносини, як і їх учасники, не можуть існувати поза системою, яку вони самі ж і створюють: фактом свого існування, діями, зв'язками та впливами. Водночас міжнародна система впливає на них зворотно, визначаючи межі їх функціональної активності, місце в ієрархії тощо. З огляду на це, основним питанням теорії міжнародних відносин є дослідження міжнародних систем, їх структурних особливостей та закономірностей, процесів еволюції, циклів, фаз, станів, у яких вони перебувають.

Проблематика дослідження міжнародних систем частково розглянута у частині 3 цієї праці, де вона пов'язувалась, насамперед, із теоріями неореалізму та біхевіоризму. Водночас низка питань, що стосуються міжнародних систем, вимагає ґрунтовнішого аналізу та докладнішого пояснення, через відсутність чіткого дефініювання основних понять значні розбіжності в їх інтерпретації.

Категорія «*міжнародна система*» є загальноприйнятною, досить широкою та гнучкою у використанні. Лише деякі дослідники, зокрема Б. Рассет і Х. Старр, уживають категорію «світова система», в окремих працях також застосовується категорія «глобальна система». Таке окреслення системи є неприйнятним для багатьох учених, хоча б тому, що вони, перебуваючи на позиціях регіоналізму, принципово не погоджуються з твердженням про глобальний характер міжнародної системи.

Усі дослідники, які в той чи інший спосіб дефініювали міжнародну систему, визначали як її найістотнішу рису взаємодію та взаємозалежність між елементами системи (які вони, зрештою, по-різному тлумачили).

К. Холсті визначив її як сукупність незалежних політичних спільностей — племен, полісів, націй чи імперій, які взаємодіють між собою зі значною частотою і згідно з певним упорядкованим процесом.

Дж. Розенау трактує це поняття як макроскопічне явище дії та протидії національних суспільних структур, в основі яких конфлікти і рішення малих груп, великих організацій, можливості та обмеженість суспільних інститутів.

Обидва визначення досить складні, позаяк, крім відповіді на питання, чим є міжнародна система, намагаються одночасно окреслити її складові та з'ясувати природу системотворних зв'язків

між ними. Визначення К. Холсті пов'язує існування системи з частотою зв'язків та з упорядкованим процесом, тобто режимом відносин.

Дещо простіше міжнародну систему визначають Р. Арон та К. Волтц. Зокрема, Р. Арон вважає, що вона є сукупністю, узаконеною політичними одиницями, які підтримують регулярні зв'язки одна з одною. К. Волтц окреслює міжнародну систему як структуру, що формує політичні взаємовідносини між її учасниками. Крім цього, він зауважує, що одиниці формують структуру системи, так само, як структурні особливості міжнародного середовища впливають на одиниці системи, тобто держави.

Принциповим положенням цих дефініцій є констатація активної ролі «одиниць» у складі системи, які організують її своїми діями, визначаючи характер, структуру та особливості, але результатом їхніх інтеракцій стає виникнення системи, яка впливає на них, визначаючи їх місце, роль, значення і потенційні можливості.

Загалом більшість дослідників погоджуються, що міжнародна система характеризується такими особливостями:

- вона є сукупністю взаємопов'язаних елементів, що перебувають між собою у певних причинно-наслідкових зв'язках;
- вона є функціональною цілісністю;
- вона є сукупністю відносин, дій та учасників;
- вона є сукупністю, що становить органічну єдність із міжнародним середовищем.

До цього важливо додати ще дві істотні особливості міжнародної системи:

- вона є ієрархічно-структурованою цілісністю, а не спонтанною чи анархічною множиною складових;
- вона не є статичною, а у процесі свого розвитку постійно видозмінюється.

З огляду на сказане вище, міжнародну систему можна окреслити як ієрархічно-структуровану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, що пов'язані між собою сталими взаємовідносинами. У найпростішому варіанті міжнародну систему можна зобразити у вигляді елементарної моделі (рис. 8.1).

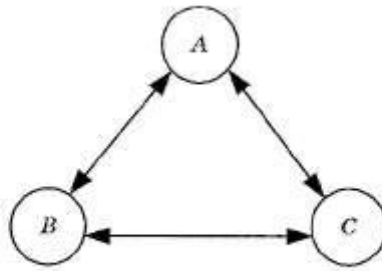

Рис. 8.1. Елементарна модель міжнародної системи

Така модель охоплює два рівні ієрархії (I, II) та трьох (у найпростішому варіанті) учасників (A, B, C), які є її елементами.

Складовими системи є також взаємозв'язки (A — B; A — C; B — C), що, власне, й утворюють цілісність. Інакше кажучи, міжнародна система є реальністю не тому, що до неї як складові входить певна кількість учасників, а через наявність між ними цілої низки взаємозв'язків і взаємозалежностей. Важливо зауважити, що учасники міжнародних відносин, незалежно від їх типу, беруть участь у формуванні та функціонуванні міжнародної системи та є її складовими елементами.

Структура міжнародної системи охоплює три рівні організації: на першому міжнародна система розглядається як цілісність, на другому — як поєднання підсистем учасників і відносин між ними, на третьому вона є поєднанням елементарних складових елементів — учасників міжнародних відносин. Підсистеми складаються з елементів системи й самі є елементами системи (надсистеми). Рівень підсистем об'єднує складові, які є також системами на нижчому ієрархічному рівні. Дж. Бартон визначив, що підсистема — це система в собі, що може бути ізольована (хоча в ізоляції її функціональна доречність не завжди очевидна).

Простіше та чіткіше, на нашу думку, підсистеми окреслює Я. П'єтрась: «Міжнародні підсистеми складаються з елементів і самі є елементами системи (надсистеми)».

Із такою структурою міжнародних систем згодні більшість дослідників, хоча окрему позицію займають польські вчені Ю. Кукулка та В. Щепанський. Вони вважають, що доречніше називати такі структурні цілісності «групами міжнародних систем», а замість категорії «міжнародна система» варто вживати поняття «система держав» або «система міжнародних відносин». Така модель структури міжнародної системи не може бути визнана особливо продуктивною, бо зведення її до стосунків між державами, або лише до відносин,

занадто вузьке. У спеціальній літературі визначається велика кількість підсистем, окреслених за критеріями: учасники, міжнародні відносини, організаційний, процеси тощо. Здебільшого виділені таким чином підсистеми стосуються типів чи станів міжнародної системи, але не її структурних частин. З точки зору внутрішньої структури системи міжнародних відносин можна чітко виокремити дві підсистеми, стосовно яких немає серйозних суперечок: учасники та відносини між ними.

Підсистема учасників. Учасники міжнародних відносин розглядаються як елементи міжнародної системи. Елементами системи є всі учасники міжнародних відносин, до якого б типу вони не належали, але основним елементом завжди є держава. Дослідження загальних особливостей і закономірностей функціонування та розвитку міжнародних систем не потребує заглиблення на ієрархічні рівні нижче державного, що аж ніяк не означає вилучення суспільних груп і фізичних осіб із учасників міжнародних відносин. Міжнародні організації є функцією інтересів та дій їх членів, і через це практично повторюють у міжнародній системі поведінку держав, що в них домінують.

Підсистема відносин — це система нижчого ієрархічного рівня, складовими якої є стосунки всіх видів і типів та ієрархічні взаємозв'язки, що виникають між учасниками міжнародних відносин.

Ієрархічні взаємозв'язки між учасниками визначаються впливом, який один учасник міжнародних відносин чинить на іншого. Природа таких взаємозв'язків майже не досліджена, що суттєво впливає на дієздатність теорії міжнародних відносин. На наш погляд, особливість ієрархічних взаємовідносин визначається двома змінними: могутністю (силою) учасників міжнародних відносин і активністю їхніх дій у міжнародному середовищі.

Рівень елементарних складових об'єднує учасників та відносини між ними без поєднання їх у розглянуті вище структури. На цьому рівні кожен учасник міжнародних відносин чи кожний їх вид розглядається як окрема «мікросистема», що володіє власними інтересами, мотивацією, специфікою тощо. Усі рівні структурної організації міжнародної системи пронизані як вертикальною, так і горизонтальною взаємозалежністю і взаємозв'язком, що, своєю чергою, посилює цілісність системи. Більшість дослідників визначають атрибутами міжнародної системи границю, входи та виходи. Закладено також те, що потрібно розрізняти оточення системи та її середовище.

Границю системи розуміють як аналітичну межу поширення системи.

Вхід у міжнародну систему розуміють як канал, через який середовище впливає на систему у вигляді натиску, що, на думку Я. П'єтрася, є «функціональним, коли посилює його стабільність, або дисфункціональним, якщо стабільність порушується».

Вихід системи розуміють як канал, через який вона діє на середовище, що її оточує, з певною силою натиску пристосовуючи його до своїх потреб. М. Каплан розглядає взаємозв'язки системи з міжнародним середовищем як систему дій, що полягає у ставленні комплексу індивідуальних змінних (власне системи) до комбінацій зовнішніх змінних середовища.

Середовище системи є частиною оточення, яке підтримує з нею істотні зв'язки.

Визначені таким чином атрибути, на наш погляд, справді характеризують деякі міжнародні системи, починаючи з регіональних і завершуючи міжрегіональними, але зовсім не стосуються рівня глобальної міжнародної системи, яка ототожнюється зі світовим міжнародним середовищем і є проявом його структурної організації. Можна вважати, що світова система завжди є середовищем, яке істотно впливає на будь-які міжнародні системи нижчого ієрархічного рівня.

У теорії міжнародних відносин поняття «*середовище*» також вживається для означення сукупності природних та соціальних явищ і процесів, на тлі яких відбуваються міжнародні відносини.

Типи міжнародних систем. Типології міжнародних систем, запропоновані у різні роки у працях Г. Кісінджера, Р. Арона, М. Каплана, Дж. Моделскі, Ф. Рігса. Більшість типологій, незважаючи на їх оригінальність, не відображає адекватно відмінності, що принципово характеризують міжнародні системи, позаяк ґрунтується радше на суб'єктивному сприйнятті, ніж на чітких критеріях відмінності.

На наш погляд, найбільш ґрунтовну типологію запропонував М. Каплан. Обраний ним критерій є найбільш показовим і значущим, оскільки завжди держави I рангу визначають ієрархію системи, її найважливіші риси, режим відносин між державами тощо. Наддержави, змінюючи одна одну, завжди визначали своїми діями стан політичних та будь-яких інших відносин.

Із найдавніших часів наддержави: Перське царство, грецькі держави (Афіни, Македонія), Рим, Франкська імперія, Іспанія, Велика Британія, США, — були вирішальним чинником створення міжнародних систем, визначаючи їх особливості, структуру, зв'язки між ієрархічними рівнями тощо. Підкреслюючи історичне значення наддержав, К. Гаджиєв стверджує, що «...досягнення цілей держави залежить від характеру міжнародної системи. Останній визначається типом і могутністю панівних акторів». Водночас міжнародні системи постійно видозмінювались й ускладнювались, що було об'єктивним чинником формування щораз складніших механізмів взаємодій між державами. Постійне розширення їх кількості та географічного ареалу взаємодій призвело до початку політичної глобалізації у кінці XV — на початку XVI ст. Характеризуючи глобальний характер сучасного політичного лідерства США, З. Бжезінський пише: «Гегемонія така сама стара, як світ. Однак американська світова домінація характеризується швидкістю становлення, глобальними масштабами та способами здійснення».

Взявши за основу ідею глобальності міжнародної системи та спираючись на особливості ієрархічної структури, німецький дослідник Е. Чемпель запропонував оригінальну типологію ймовірних систем. Він вважав, що у реальних міжнародних відносинах існує чотири ймовірні типи систем, які різняться особливістю вертикальних зв'язків глобальної наддержави з державами, що займають нижчі ієрархічні рівні (рис. 8.3).

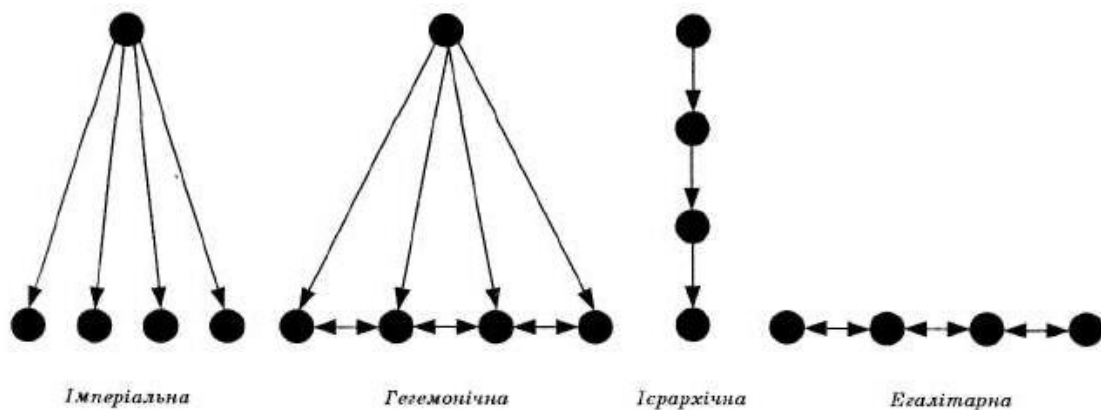

Рис. 8.3. Типи міжнародних систем (за Е. Чемпелем)

Типологія Е. Чемпеля, без сумніву, досить цікава, особливо щодо виділення типів систем на основі вертикальної залежності держав від «полісів». Однак будь-яка міжнародна система є ієрархічною, без чого вона взагалі не може існувати, тому недоцільно виділяти ієрархічну систему як тип. Крім цього, ситуація, коли всі

держави в міжнародній системі перебувають на одному рівні ієрархії, є радше ознакою хаосу, ніж існування системи. Важливо також зауважити, що до цього часу в історії практично невідомі прецеденти такого типу. Іншу точку зору з приводу егалітарності (принаймні формальної) в міжнародних системах висунув З. Бжезінський, який припускає, що в майбутньому «поетапний і контрольований розподіл влади міг би призвести до створення структури глобального співтовариства, заснованого на спільних інтересах, що володіє своїми наднаціональними структурами, на які покладались би щораз ширші спеціальні функції у сфері безпеки, які традиційно належать національним державам».

З огляду на ці два суттєві застереження, виділені Е. Чемпелем, ієрархічна та егалітарна системи можуть сприйматися як гіпотетичні, такі, що реально не існують. Натомість гегемонічна та імперіальна системи значно ближчі до існуючих у міжнародних відносинах, позаяк II і III ранги ієрархії міжнародної системи можуть бути не заповнені через значну різницю у могутності держав. Традиційно гегемонічність у міжнародній системі розумілась як істотна перевага однієї з держав над іншими «насамперед, у трьох основних сферах: економічній, військовій та політичній». Натомість імперіальність міжнародної системи полягає у жорсткому контролі, підпорядкуванні та навіть адмініструванні, з боку керівництва наймогутнішої держави, усіма країнами, що є елементами певної системи її полюса.

Як було зазначено вище, типи міжнародних систем доцільніше виділяти, беручи за основу їх «полюсність», тобто наявність однієї чи кількох держав I рангу, який відповідає глобальним наддержавам. Їхня кількість породжує значні якісні зміни в міжнародній системі, оскільки вплив могутності «полюсів» пронизує всі ієрархічні рівні й так чи інакше зачіпає всі країни світу. Очевидно, що будь-які серйозні зміни на I рівні ієрархії призводять до трансформації всієї міжнародної системи, зокрема й до зміни її типу. Водночас не варто повністю абстрагуватись від II—IV ієрархічного рівнів, де відбувається певне розташування сил і певні горизонтальні взаємодії.

Із цих міркувань можна виділити три типи глобальних міжнародних систем: *монополярну*, *біполярну* та *мультиполярну*.

Монополярна система характеризується наявністю однієї наддержави, могутність і вплив якої на систему є визначальним, формуючи взаємозв'язки та окреслюючи характер дій держав нижчих ієрархічних рівнів. Така система, зазвичай, жорстко субординована

згори донизу. Досить чітко можна виділити підтипи монополярних систем: просту, структуризовану та змішану.

Проста монополярна система характеризується відносинами «наддержава — залежні (слабкі) держави», тобто I—IV рівні ієрархії. За наявності одного «полюса» різниця в могутності держав значна, що робить систему надзвичайно стабільною; у ній можуть виникати окремі конфлікти, зазвичай, на найнижчих щаблях ієрархії, але загальносистемний конфлікт не можливий, що пояснюється відсутністю хоча б порівняно більш-менш сильних суперників, що могли б створити загрозу для єдиної наддержави.

Структуризована монополярна система, на відміну від попередньої, характеризується наявністю сильних регіональних центрів II рангу (не обов'язково в усіх регіонах світу), які безпосередньо впливають на держави III та IV рангів у регіоні, але й самі перебувають під доволі значним впливом світових наддержав, що окреслюють межі їх функціональної активності. Ієрархічні відносини в таких системах визначаються зв'язком «наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави».

Структуризована монополярна система досить стабільна, хоча у ній уже починають створюватися умови для загальносистемної конфронтації.

Змішана монополярна система є своєрідним поєднанням попередніх підтипів. Тут існує два типи ієрархічних зв'язків: «наддержава — залежні держави» та «наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави». Такий тип найбільш поширений у реальних міжнародних відносинах, порівняно з іншими типами монополярних систем, що пояснюється неоднорідністю розвитку окремих регіонів світу. В розвинених регіонах світу існує значно більша ймовірність виникнення сильних регіональних центрів, ніж у відсталих.

Біполярна система визначається наявністю двох наддержав, могутність і вплив яких ділить міжнародну систему на дві відносно відмежовані підсистеми. Вони формуються у той самий спосіб, що й монополярна. Тобто у складі глобальної міжнародної системи співіснують дві монополярні системи. Така ситуація виникає в тому випадку, якщо дві держави одночасно досягають найвищого рівня могутності, або тоді, коли одна з держав II чи III рангу, швидко зростаючи, переходить у статус наддержави, стикаючись з іншою, яка домінувала до цього часу.

Кожна з підсистем біполярної системи характеризується тими ж особливостями, що й монополярна, тому вона також може бути проста (тобто поєднуються дві монополярні прості), структурована чи змішана. Інакше кажучи, біполярна система складніша, позаяк складається з двох паралельних систем.

Біполярній системі притаманна конфронтативність, яка зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами. Об'єктивною передумовою конфронтації є наявність двох приблизно однаково могутніх наддержав, а суб'єктивною — їх політика, яка переважно протилежно спрямована. Одна з наддержав спрямовує свої зусилля на трансформацію системи у власних інтересах, а інша — на збереження *status-quo*, що, зрозуміло, також відповідає її інтересам. Через це біполярна система характеризується як відвертими, так і прихованими формами конфронтації, що виявляється у майже постійній напруженості та численних локальних конфліктах. У всесвітній історії періоди біполярного протистояння виникали досить часто, починаючи зі стародавнього світу. Але класична ситуація склалася в 50—90-х роках ХХ ст., коли сторонами, що конфронтували між собою, були США та СРСР.

Тривала боротьба за лідерство призводила до послаблення одного з центрів міжнародних відносин та до утвердження нової наддержави. У деяких випадках конфронтуючі сторони послаблювались настільки, що роль «полюса» переходила до третьої держави, а якщо такої не існувало, система набувала ознак мультиполярності або опинялася в стані хаосу з притаманними йому випадковими орієнтаціями та практично повною руйнацією ієрархії.

Мультиполярна система характеризується наявністю декількох (інколи досить значної кількості) наддержав, могутність яких порівняно однакова. У складі глобальної міжнародної системи формується декілька монополярних, причому зрозуміло, що мультиполярна система виникає за наявності хоча б трьох наддержав. Кількість «полюсів» може бути довільна, але перехід критичної межі 8—9 наддержав настільки послаблює ієрархічні взаємозв'язки, що це призводить до ліквідації глобальної системи та перетворення міжнародного середовища на множину слабо пов'язаних між собою регіональних та субрегіональних систем.

У складі мультиполярної системи, як і в біполярній, підсистеми зберігають свою внутрішню організацію, залишаючись простими, структуризованими та змішаними. Мультиполярні системи відзначаються перманентною конфронтаційністю, нетривким

балансом сил, позаяк наявність великої кількості «полюсів» призводить до боротьби між ними за розподіл та перерозподіл сфер впливу. Кожен із «полюсів» намагається розширити і зміцнити власну сферу впливу та максимально послабити конкуруючі. Унаслідок цього постійно виникають і розпадаються союзи та коаліції, що ведуть позиційну боротьбу між собою. Їх протистояння не тільки визначає зміст світової політики, але й служить фундаментальним механізмом розвитку мультиполярної міжнародної системи.

Зрозуміти механізм взаємодій держав у мультиполярній системі допоможе її спрощення до гіпотетичної трilaterальної системи. Модель такої системи представив Я. П'єтрась, послуговуючись генетичною теорією О. Моргенштерна та Й. фон Ноймана. Ця теорія ґрунтується на припущенні про те, що у тристоронніх взаємодіях формується переможна коаліція, яка прямує до триумфу через позбавлення вигоди однієї з трьох сторін. У множині держав (чи їх блоків) визначаються три сторони: A , B і C , причому закладається, що вони можуть утворити три потенційні коаліції: $A + B$; $A + C$; $B + C$, а сума виграшу сторін (тобто отримана вигода) дорівнює одиниці.

У цій грі кожна зі сторін намагається виграти якнайбільше, але виграш її можливий лише в коаліції з іншою, за рахунок третьої сторони, яка не зуміла створити вигідну для себе коаліцію. У тристоронній грі можливі коаліційні розв'язки впливатимуть із намагання двох сторін виграти за рахунок третьої (табл. 8.1).

Таблиця 8.1. Розв'язки в тристоронній коаліційній грі

Можливі коаліції	A	B	C
$A + B$	0,50	0,50	0,00
$B + C$ (проміжна)	0,00	0,75	0,25
$A + C$	0,50	0,00	0,50
$A + B$ (проміжна)	0,75	0,25	0,00
$B + C$	0,00	0,50	0,50

Гра визначається нестабільністю, тому що кожна зі сторін намагається максимізувати свій кінцевий результат (0,75), але в жодному разі не програти взагалі (0,00). Створення коаліції проти однієї зі сторін змушує останню діяти таким чином, щоб роз'єднати коаліцію, запропонувавши одній із ворожих сторін змінити «табір», отримавши за це максимальний результат. Сторона, яка ініціює таку дію, з часом (тобто здійснюючи наступні ходи) намагається збільшити власний виграш та створює ще одну коаліцію, спрямовану проти свого вчорашнього союзника.

Таке постійне балансування робить міжнародну систему нестабільною, а міжнародний порядок — надзвичайно динамічним та змінним. Усі держави світу балансують на межі загальносистемного конфлікту, що може вибухнути настільки швидко, наскільки одному зі світових центрів сили вдасться створити більш-менш стійку коаліцію, яка може розраховувати на перемогу в ньому.

Зіставляючи бі- та мультиполярну системи, Р. Розекранц стверджував, що перша з них характеризується невеликою частотою конфліктів, але значними їх масштабами, а друга, навпаки, відзначається великою частотою конфліктів і значно вищим ступенем їх імовірності, тоді як масштаби боротьби є незначними.

Р. Розекранц представив свою гіпотезу у вигляді графіка залежності ймовірності та масштабів конфлікту від ступеня полярності міжнародної системи (рис. 8.4). Найбільш стабільною він вважає змішану систему, в якій співіснує багато сильних держав, але дві з них значно могутніші за інші (у нашій класифікації це структурована біполярна система).

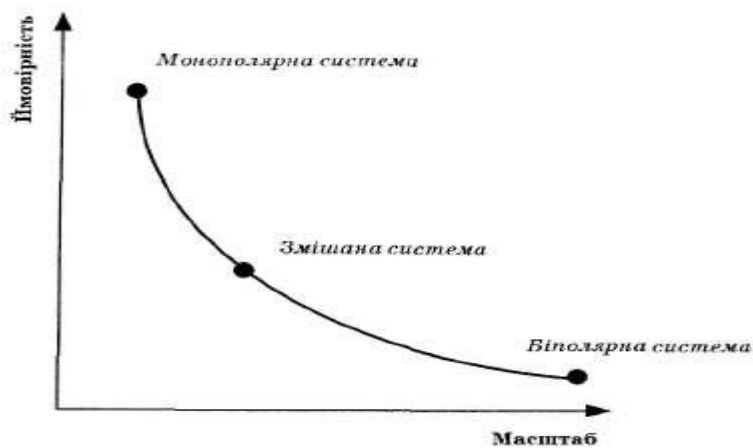

Рис. 8.4. Імовірність і масштаби конфліктів у бі- та мультиполярній системах

Такий підхід, незважаючи на його оригінальність, все ж є спрощеним, оскільки в реальній біполярній структурованій системі через наведені вище передумови рівень конфліктності не менший, ніж у простій чи змішаній системах. Якщо ж порівнювати біполярну та мультиполярну системи, то масштабність конфліктів Р. Розекранц окреслив з точністю до навпаки, поза як у біполярній системі одна з наддержав, припускаючи можливість застосування сили до іншої, змушена зважати на ймовірність адекватної відповіді з її боку. Внаслідок такого зіткнення шанси однієї зі сторін на перемогу дорівнюють шансам на поразку. Це примушує політичні еліти наддержав утримуватись від прямої конфронтації між собою,

віддаючи перевагу методам латентної підтримки ворогів свого суперника, наприклад, у локальних воєнних конфліктах. У мультиполярній системі, навпаки, існує значна ймовірність створення коаліцій, сумарна могутність яких переважає могутність коаліції супротивної сторони, що значно підвищує шанси на перемогу в прямому конфлікті. Отже, конфлікт у мультиполярній системі, навіть якщо він розпочинається як локальний, швидко охоплює всі рівні системи та набуває рис глобального. Р. Розекранц має рацію і в тому, що загроза воєн у мультиполярній системі на порядок вища, ніж у біполярній.

Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем. Процес еволюції міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин (наприклад, силового, ресурсного, демографічного потенціалу), яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер. Змінюючись, міжнародна система постійно переходить зі стану в стан, від одного типу до іншого. Руйнування однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої, яка, своєю чергою, з часом руйнується і дає початок формуванню нової. Ситуацію, при якій міжнародна система не існувала б, можна уявити лише в тому випадку, якщо всі держави світу існують в умовах автаркії, що не можливо навіть теоретично.

Еволюція міжнародних систем є конкретним різновидом еволюції людства, його економічної, політичної та культурної організації. Міжнародні системи формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одночасно.

З цієї позиції еволюцію міжнародних систем можна описати за допомогою історичної логіки Д. Віко. Він порівняв розвиток суспільства з віковими стадіями розвитку людини (як біологічної істоти): молодістю, зрілістю, старістю. Його триступенева модель суспільного розвитку має три стадії: виникнення, розвиток, занепад.

Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку. Тобто, як і в природі, у суспільстві відбувається постійний кругообіг подій. Зауважимо, однак, що кругообіг подій має спіралеподібний характер: жодна з відомих історій міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою

специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

Сучасна модифікація підходу Д. Віко виводить його у чотириступеневий, тобто зводить процес розвитку міжнародної системи до таких фаз: виникнення, зміцнення, розквіт і занепад.

Глобальна (світова) війна виникає радше за наявності декількох центрів, аніж двох. У Першій світовій війні у боротьбу за світове панування вступили: Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія, США. У Другій світовій війні основна боротьба велась між: Німеччиною, Великою Британією, США та СРСР. На той час більшість відомих періодів біполярної конфронтації розряджалися низкою локальних та регіональних конфліктів, але не світовою війною.

Розвиток системи від її виникнення до занепаду та виникнення нової системи можна вважати циклом еволюції міжнародної системи. Дослідження циклів розвитку міжнародних систем завжди пов'язувалось із процесами становлення та руйнації наддержав, що визначало кардинальні зміни у міжнародних відносинах.

Аналізуючи зміни домінування наддержав у міжнародній системі, П. Кеннеді, Дж. Гаддіс, Дж. Кулгер, Дж. Васкез, Р. Ос-гуд, Р. Гилпін, Р. Мансбах Дж. Моделскі та К. Томпсон намагались встановити певну регулярність (циклічність) та закономірність в еволюції міжнародних систем. Наслідком цих досліджень стало формування т. зв. теорії довгих циклів, кожен із яких становить значний відрізок історичного часу, впродовж якого відбувалась зміна домінування глобальної наддержави.

За цією теорією, у кожному циклі еволюції міжнародної системи можна виділити такі фази:

- виокремлення претендента на статус гегемона системи, що, як правило, стає наслідком великої війни;
- становлення гегемона як глобальної наддержави та структури політичних орієнтацій і сфер впливу в системі;
- делегітимізація статусу гегемона, що полягає у порушенні субординації в системі;
- декомпозиція міжнародної системи. Або регіональної, що залежить від типу системи.

Дж. Моделскі та П. Морган виділяють п'ять циклів міжнародної системи з кінця XV ст., визначаючи довжину кожного з них, — 107 років. Упродовж кожного із цих циклів послідовно змінювали один

одного такі глобальні наддержави: Португалія, Нідерланди, Велика Британія (два цикли) та США (починаючи з **1914** р).

Теорія довгих циклів міжнародних систем має багато спільних рис з теорією, сформульованою на початок ХХ ст. російським ученим Н. Кондратьєвим. Ця теорія характеризувалась значною контроверсійністю і від самого виникнення отримала як гарячих прихильників, так і запеклих критиків. Суть теоретичної концепції Н. Кондратьєва полягає у припущенні про циклічний розвиток світу і взаємозв'язок між хвилями економічного розвитку та періодами великих воєн. На його думку, в світовій історії події відбуваються по колу, середня довжина якого становить **50—60** років, що й утворює цикл. Кожний цикл складається із «хвиль» економічного підйому і спаду, причому великі війни розпочинаються і здійснюються в періоди завершення хвилі підйому. За **200** років, за підрахунками Н. Кондратьєва, відбулося три великі цикли:

Перший охоплював хвилі підйому (з **80—70-х** років **XVIII** ст. по **1810—1817** рр.) та спаду (з **1810—1817** рр. по **1844—1851** рр.) і відзначився епохою наполеонівських воєн.

Другий складався із хвиль підйому (з **1844—1851** по **1870—1875** рр.) та спаду (з **1870—1875** рр. по **1890—1896** рр.). До піка цього циклу приурочена ціла низка збройних конфліктів, найважливішим серед яких стала франко-пруська війна.

Третій поєднував хвилі підйому (з **1890—1896** рр. по **1914—1920** рр.) та спаду, передбаченого на наступне тридцятиріччя, і відзначився Першою світовою війною.

Інтерпретуючи цю теорію, її сучасні прихильники вважають, що *четвертий* цикл розпочався економічним підйомом **1941—1945** рр., який тривав до **1966—1974** рр.

Вибух Другої світової війни у цій схемі виглядає певним дисонансом, оскільки припадає на кінець хвилі спаду, що прихильники теорії Н. Кондратьєва намагаються пояснити державним регулюванням економіки та невирішеністю після Першої світової війни основного протиріччя епохи.

На думку А. Тойнбі, історія людства поділяється на цикли, пов'язані з періодами тривалих воєн. Фазами циклів є «прелюдія», «велика війна», «пауза», «епілог», «всезагальний тривалий мир». Цикл завдовжки **115—120** років охоплює життя чотирьох поколінь, а цього цілком достатньо, щоб у свідомості людей стерся досвід «великої війни». Тобто визначальним чинником тривалості циклів та змін у

міжнародних відносинах є людська свідомість, пов'язана з поведінкою держав.

Дж. Голдстейн, досліджуючи період XVII—XX ст., виділяє в ньому «ери», які визначає від завершення однієї «великої війни» до кінця наступної. Він вважає, що саме «великі війни» породжують підйом в економіці та призводять до зміни гегемонії у міжнародній системі.

На наш погляд, навряд чи доречно визначати якусь певну довжину циклу, хоча б з огляду на відомі історичні факти. Древній Єгипет досягнув могутності близько 1500 років до Р. Х., а через тисячу років перестав існувати як самостійна держава. Рим досягнув піка могутності після другої Пунічної війни (тобто утвердився як наймогутніша держава), а через 677 років упав під ударами варварів. Понад два з половиною століття тривав «британський цикл». Якщо ж спробувати проаналізувати всі відомі в історії цикли, то навряд чи повторюється хоча б якась їх довжина. Існування міжнародної системи ґрунтується, як було показано вище, на динамічній рівновазі та дисбалансі могутності її центрів, яка навряд чи піддається чіткій часовій розмірності.

Темпи зміни співвідношення могутності «полісів» системи не прив'язані тісно до тих чи інших рівномірних часових періодів. Будь-яка держава світу перманентно акумулює силу, але через різну швидкість цього процесу рівень могутності найсильніших із них неоднаковий. Держави, які швидше від інших зосереджують значно вищий рівень могутності, висуваються на вищі рівні ієрархії та прагнуть домінувати над іншими. Причиною великих воєн є поляризація міжнародної системи, при якій протиставляються держава-гегемон та держава-претендент на гегемонію в системі. Якщо перша (чи перші) намагається проводити політику *status-quo*, то друга (чи другі) прагне змінити не вигідні для неї структуру міжнародної системи та правила поведінки будь-якими засобами. Зіткнення між поляризованими державами чи групами держав стає неминучим тоді, коли порушується баланс сил потенційних противників чи принаймні спостерігається виразна тенденція до цього. Це призводить до делегітимізації міжнародного порядку (тобто підкресленого небажання держав-претендентів йому підпорядковуватись) та війни, яку Р. Гіллін влучно назвав «*power transition war*», тобто війною за перерозподіл могутності. Отже, для виникнення ситуації, що загрожує вибухом великої війни (загальносистемного конфлікту), потрібні дві важливі передумови, комбінація яких робить її фактично неминучою:

- 1) порушення рівноваги сил потенційних противників, яке дає змогу одному з них сподіватись на воєнний тріумф;
- 2) делегітимізація міжнародного порядку, що є початком його руйнування.

Власне тому не кожне суперництво за гегемонію у міжнародній системі призводить до «великої війни» та насильницької зміни міжнародного порядку. Спосіб його трансформації залежить від конфігурації сил у системі та швидкості акумуляції могутності (чи її втрати) державами-гегемонами або потенційними претендентами на домінування.

У процесі еволюції міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто на кожному відтинку часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо.

Міжнародні системи можуть існувати у таких станах: *статичному, трансформаційному, турбулентному.*

Статичний стан, безумовно, розуміють таким відносно. Параметри системи змінюються постійно, але зміни відбуваються повільно, впродовж тривалих історичних періодів. Система не виявляє помітних змін, зберігається її внутрішня ієрархія та субординація держав. Зв'язки та орієнтації мають сталий системотворний характер.

Трансформаційний стан характерний для періоду перетворення системи з одного типу на інший. У системі відбуваються якісні зміни, що супроводжуються порушенням усталених взаємозв'язків та орієнтацій, порядку субординації держав. Система розпадається на дві або більше підсистем, між якими розпочинається боротьба у найрізноманітніших формах. Усе це, як було показано вище, призводить до виникнення нової ієрархії та створення якісно іншої міжнародної системи.

Турбулентний стан настає лише у випадку одночасного занепаду всіх (або одного наявного) центрів. Зокрема, падіння Римської імперії призвело до періоду тривалого «броунівського руху» у світовій політиці. Стан турбуленції характеризується повною ліквідацією ієрархії та субординації, втратою налагоджених орієнтацій, хаосом у стосунках між державами, які намагаються на зміну втраченим відшукати нові орієнтації та сфери впливу.

Процес еволюції міжнародних систем є неперервною зміною їх кількісних та якісних характеристик. Жодна з міжнародних систем не є незмінною, сталою, вічною, а постійно перебуває у процесі еволюції.

Міжнародні системи, розвиваючись, ніколи не були копіями своїх попередниць, оскільки поступово розширювали просторову сферу свого впливу, втягуючи у міжнародні відносини щораз більше країн і народів. Системи стародавнього світу мали субрегіональний характер, середніх віків — переважно регіональний, нових часів — міжрегіональний. Лише у ХХ ст. міжнародна система набуває ознак глобальної, що, виявляється також через глобалізацію політичних проблем (зокрема, безпеки та екології), зростаючу взаємозалежність сучасних держав світу у сферах економіки, культури, інформації тощо. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Лекційне заняття 8: Міжнародне співробітництво.

Зміст понять «мирне співіснування» та «міжнародна співпраця». Найважливіші форми міжнародної співпраці.

Зміст понять «мирне співіснування» та «міжнародна співпраця». Незважаючи на значну частоту міжнародних конфліктів, можна, однак, стверджувати, що вони є епізодичними явищами для окремо взятої держави та її відносин у міжнародному середовищі. Перманентним станом міжнародних відносин є мирне співіснування та співпраця між державами світу.

Мирне співіснування та міжнародна співпраця тісно взаємопов'язані між собою, позаяк перше є мінімально необхідною умовою другого. Справді, про жодну міжнародну співпрацю не може бути мови, якщо сторони застосовують силу або погрожують нею одна одній.

Традиційно мирне співіснування визначається як стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили. Зазначимо, що мирне співіснування можливе у двох випадках:

1. Сторони не мають між собою принципових суперечностей, оскільки їх інтереси не є взаємовиключними. Тоді незастосування сили впливає зі загального стану відносин і є їх логічним наслідком.

2. Між сторонами існують серйозні суперечності, але з тих чи інших причин вони відмовляються від застосування воєнної сили, що не впливає зі стану відносин між ними, а є результатом прагнення урядів держав ухилитись від загострення стосунків та потенційного зіткнення.

Тобто у першому випадку сторони не мають потреби вдаватись до сили, і такий стан стосунків між ними є тривалим і стабільним. У другому випадку мирне співіснування є певною мірою вимушеним, таким, що може бути порушене настільки швидко, наскільки швидко загострюватимуться їх відносини.

Цілком очевидно, що мирне співіснування ґрунтується на дотриманні сторонами основних принципів міжнародного права, які також можна називати принципами мирного співіснування, їхній зміст викладений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці згідно зі Статутом ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю у 1970 р., та у Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі у 1975 р., а також в їх

тлумаченнях, запропонованих в окремих рішеннях Міжнародного Суду ООН.

Загальновизнаними у стосунках між державами вважають такі зафіксовані у наведених вище міжнародно-правових документах принципи:

1. *Принцип суверенної рівності держав* полягає у визнанні факту політичної незалежності урядів, їх виняткової юрисдикції на своїй території, рівних прав усіх держав світу. Тобто йдеться про застосування в міжнародних відносинах римського принципу *par in parem non habet potestatem* (рівний над рівним не має влади). Згідно із цим принципом, суверенна влада будь-якої держави світу зобов'язана поважати суверенітет національної влади будь-якої іншої держави світу, вважати її рівною собі та не намагатись нав'язувати їй тих чи інших рішень, дій чи бездіяльності.

2. *Принцип не застосування сили* є свідомою відмовою влади суверенної держави від використання проти іншої держави будь-яких силових дій, що можуть становити загрозу її суверенітету, територіальній цілісності, життю її громадян. У міжнародному праві поняття «сила» переважно трактується як збройне насильство, яке вважається репресалією та категорично заборонене, за винятком законної самооборони у випадку агресії та на підставі відповідної резолюції Ради Безпеки ООН. Вдавання до економічних, політичних та будь-яких інших засобів тиску вважається реторсіями, які не мають чіткого визначення та механізму застосування. З цього приводу І. Лукашук зауважує, що «аналіз міжнародних норм і практики дає підстави стверджувати, що під поняттям «сила» розуміється, насамперед, збройна сила. Використання інших засобів — економічних, політичних — може бути кваліфіковане як застосування сили за цим принципом, якщо за своїм впливом і результатами вони подібні до військових засобів».

Репресаліями, згідно з міжнародним правом, вважаються також погрози застосувати збройну силу. Потрібно, однак, зазначити що погрози у таких випадках мають завуальований у дипломатичних документах характер та переважно їх неможливо трактувати безпосередньо.

Згідно з принципом незастосування сили держави не мають права на превентивну самооборону, тобто випередження потенційного агресора у бойовому розвертанні збройних сил та їх застосуванні проти нього. У разі реальної небезпеки збройного нападу держава —

потенційна жертва агресії має звернутись до Ради Безпеки ООН і вжити превентивних заходів лише за її згодою.

Дотримання державами принципу незастосування сили є визначальною умовою налагодження і підтримання ними добросусідських чи принаймні нейтральних відносин, а, отже, і мирного співіснування. Водночас, історія міжнародних відносин наочно демонструє прецедент систематичного порушення цього принципу, що загалом дає підстави вважати його дотримання похідною від стану політичних стосунків між державами світу.

3. *Принцип мирного розв'язання спорів* пов'язаний зі свідомим вибором владної політичної еліти держави коопераційної стратегії зовнішньої політики. Йдеться про те, що розв'язання спорів між будь-якими державами світу здійснюється без застосування збройного насильства.

Цей принцип уперше зафіксовано у Статуті Ліги Націй, а дещо пізніше — у Паризькому Пакті 1928 р.2 Він був також остаточно закріплений у Статуті ООН, де у розділі VI, статті 33, § 1 зазначено: «Сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки, мають, насамперед, намагатися розв'язати спір шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором».

4. *Принцип невтручання у внутрішні справи держав* є одним із фундаментальних принципів мирного співіснування, оскільки його дотримання є запорукою самостійного вибору суспільством будь-якої країни власної суспільно-політичної системи, що істотно зменшує ризик конфлікту. Цей принцип традиційно полягає у винятковому праві урядів національних держав підтримувати власну юрисдикцію на своїй території, при тому, що внутрішні компетенції їх влади не підлягають будь-якому втручання з боку урядів інших держав чи міжнародних організацій.

Згідно з міжнародним правом, право на інтервенцію надає тільки Рада Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушення миру чи окремих актів агресії (розділ VII, стаття 42). Водночас, втручання можливе тоді, коли воно здійснюється на прохання легітимного уряду держави у випадку спроби повалити його силою. Практика реальних міждержавних відносин виразно демонструє систематичні зловживання могутніх держав цією можливістю. Втручання СРСР у

Чехословаччині й Афганістані, США — у В'єтнамі відбувались на прохання маріонеткових чи повністю політично залежних урядів.

Ще однією небезпечною для дотримання цього принципу концепцією стала ідея можливості втручання для відвернення гуманітарних катастроф. Йдеться про можливість інтервенції у внутрішні справи держави у критичній для неї ситуації внутрішніх етнічних, політичних, релігійних чи расових конфліктів. Гуманітарна інтервенція має на меті не допустити масових порушень прав людини, етнічних чисток, геноциду та сприяти поверненню суспільства до стану внутрішньої стабільності. Водночас ця концепція характеризується серйозною моральною двозначністю і прямо суперечить цілій низці принципів міжнародного права, як і усталеним звичаям та правилам міждержавних взаємин.

Проблема полягає також у тому, що, ігноруючи порядок і процедуру прийняття рішень в ООН, деякі держави та міжнародні організації самостійно визначають критерії гуманітарної катастрофи та залишають за собою право на втручання.

5. Принцип територіальної цілісності держав полягає у свідомій відмові держав від спроб включити у межі своїх кордонів частини території чи навіть усю територію іншої держави за допомогою сили.

Цей принцип сформульовано у пакті Ліги Націй (стаття 10) та закріплено у Статуті ООН (розділ I, стаття 2, § 4), а важливість його дотримання традиційно пояснювалась тим, що намагання порушити територіальну цілісність держав завжди призводило до війни між ними. З огляду на це, у рамках діяльності Ліги Націй та ООН було здійснено низку спроб розробити міжнародно-правовий механізм передачі територій одних держав іншим. Територію держави можна передавати під юрисдикцію іншої держави лише шляхом цесії. Цесія може відбутися на підставі міжнародної угоди, згідно з рішенням міжнародних організацій (на підставі арбітражу чи плебісциту), акта купівлі-продажу чи у формі обміну територіями, але у будь-якому випадку — за добровільної згоди обох держав. Задля її реалізації здійснюють два важливі акти:

1) зречення суверенітету над територією її попереднього власника; 2) набуття суверенітету новим власником.

Водночас численні цесії 20—30-х років ХХ ст. свідчили не про досягнення державами Європи консенсусу у питанні перерозподілу державної території, а радше про нездатність держав захистити власну

територіальну цілісність збройною силою. Усе це призвело до зростання напруженості у міжнародних відносинах і нової війни.

6. *Принцип непорушності кордонів* є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав, оскільки він полягає у повазі урядів держав до існуючих між ними кордонів.

Традиційне розуміння цього принципу, викладене у Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., було аналогічне принципів територіальної цілісності держав. Йдеться про усталену в Статуті ООН заборону на зміни державних кордонів за допомогою зброї. Однак його інтерпретація Народою з безпеки і співробітництва в Європі була більш жорсткою. Держави — учасниці НБСЄ погодились у тому, що в Європі кордони, встановлені після Другої світової війни, взагалі не можна переглядати. Прецедент перегляду кордонів може призвести до «ефекту доміно», коли слідом за цим розпочнеться лавина територіальних претензій та міжнародних конфліктів. Проте таке трактування принципу непорушності кордонів застосовується лише в Європі, де воно ґрунтується на усвідомленні владними еліта-ми більшості держав небажаності територіальних конфліктів.

7. *Принцип поваги до прав людини* серед усіх інших відносно новий, визначений остаточно в Заключному акті НБСЄ (1975). Водночас, уже на час завершення Другої світової війни проблема прав людини була предметом тривалих переговорів, що відображено у численних міжнародно-правових документах. Зокрема, у 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, в якій основними правами людини визнано: право на свободу та особисту недоторканність (статті 3, 4), правосуб'єктність (стаття 6), рівність перед законом та презумпцію невинності (статті 7, 8, 9,10), вільне пересування (стаття 13), притулок у разі переслідування на батьківщині (стаття 14), свободу переконань, голосу, думки і совісті (стаття 19) та інших. Були також прийняті два пакти: про громадянські та політичні права й про економічні, соціальні та культурні права людини (1966).

Для правового регулювання окремих аспектів, пов'язаних із правами людини, під егідою ООН укладено низку конвенцій: про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього (1948), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), про права дитини (1989).

Дотримання принципу поваги до прав людини полягає в тому, що держави світу зобов'язані забезпечувати всім особам, що перебувають під їх юрисдикцією, гарантування основних прав, визначених Загальною декларацією, незважаючи на національність, громадянство, расу, релігійні та політичні переконання. Йдеться не лише про правовий статус іноземців, але й про дотримання державами основних прав людини щодо своїх громадян. Дія цього принципу має не лише міжнародний характер, але й внутрішньодержавний, що теоретично закладає можливість обмеження державного суверенітету у цій сфері.

У реальній міжнародній політиці широко використовується гасло дотримання прав людини, яке доволі часто розглядається претекстом до втручання у внутрішні справи інших держав світу, що зводить нанівець цілу низку фундаментальних принципів мирного співіснування. Тобто визнання цього принципу превалюючим і визначальним у взаємовідносинах держав світу суперечить принципам суверенної рівності та невтручання у внутрішні справи національної держави.

Концепція «гуманітарного втручання» та детермінування політики щодо тієї чи іншої держави станом дотримання прав людини у ній фактично призводить до різкого погіршення стосунків та істотно підвищує ризик міжнародного конфлікту.

8. *Принцип рівноправності й самовизначення народів* полягає у запобіганні будь-якій дискримінації за національною ознакою та визнанні однакового права народів на вільний розвиток і вибір майбутнього. Йдеться про те, що кожний народ має невід'ємне право самостійно вершити свою долю, зокрема, створювати власну незалежну державу.

Цей принцип висвітлений у Статуті ООН (стаття 1, § 2), де розглядається як необхідна передумова розвитку добросусідських відносин між народами та зміцнення миру. Чіткіше принцип рівноправності й самовизначення народів окреслено у Заключному акті НБСЄ. Згідно з положеннями Акта, будь-який народ має право в умовах повної свободи визначати власний внутрішній і зовнішній статус, здійснювати на свій розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток.

Реалізація цього принципу на практиці призвела до істотних колізій, пов'язаних із діяльністю національно-визвольних рухів у багатонаціональних країнах світу. Намагання цих рухів реалізувати

право на самовизначення зіткнулось з жорсткою протидією влади цих держав, а рухи вважаються сепаратистськими.

Проблема полягає у тому, що дія принципу рівноправності та самовизначення народів традиційно пов'язувалась із боротьбою за визволення народів колоніальних імперій, але ніколи не стосувалась народів, що не володіли державністю, що аж ніяк не можна назвати його справедливим застосуванням.

Поряд із тим цей принцип (особливо у частині, де йдеться про самовизначення) виразно суперечить принципам територіальної цілісності держав та непорушності кордонів. Не можна відмовляти націям у праві на створення власних держав, але це питання доцільно розв'язувати на внутрішньодержавному рівні, оскільки міжнародне втручання може лише ускладнити справу та спровокувати гострі етнополітичні конфлікти.

9. *Принцип співробітництва* зобов'язує держави світу підтримувати між собою стабільну співпрацю незалежно від відмінності їх політичних, економічних і соціальних систем. Закріплений у Статуті ООН (стаття 1, § 3) та в Декларації про принципи міжнародного права у 1970 р., він виглядав своєрідним підсумком усіх зазначених вище принципів, оскільки без його реалізації не можливе їх дотримання взагалі. Попри це, його реалізація стикається з неможливістю досягти всезагального консенсусу у стосунках між державами світу. Щодо юридичної сили принципу співробітництва І. Лукашук зазначає: «Юридично зобов'язати державу до конкретного співробітництва так само важко, як зобов'язати її до дружби з тією чи іншою державою».

10. *Принцип добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом* впливає зі звичаєвої норми *pacta sunt servanda* (договорів треба дотримуватись), яка з найдавніших часів була загальноприйнятою у стосунках між державами.

Укладення договору між державами завжди передбачало, що норми, закладені в ньому, набувають обов'язковості для обох сторін цього договору. Тобто одна сторона має підстави очікувати, що інша дотримуватиметься добровільно взятих на себе і зафіксованих у договорі зобов'язань. Ця норма є загальноприйнятим правилом нормальних взаємовідносин між державами світу, оскільки без її дотримання договірний режим відносин узагалі не міг би існувати. Історія міжнародних відносин, однак, свідчить про те, що її чинність повністю залежить від мотивів, якими керуються держави,

розпочинаючи переговорний процес. Якщо ці мотиви впливають із прагнення компромісу, то держави переважно дотримуються зобов'язань за укладеними ними договорами, статутами міжнародних організацій, членами яких вони є, конвенціями, в яких вони беруть участь. Якщо договір укладається як вимушений акт, що фіксує існуючий на певний час *status quo*, або договір нав'язується однією стороною іншій, є всі підстави для ухиляння урядами держав від виконання його положень. Зазвичай, з цією метою уряди застосовують механізм денонсації¹, причому легітимізуються двома обставинами:

- 1) зміною ситуації у стосунках між державами та невідповідністю положень договору новим реаліям;
- 2) грубими порушеннями положень договору, допущеними протилежною стороною.

Практика міждержавних відносин свідчить також про досить вільне трактування окремих положень договорів, як і явний саботаж сторонами їх виконання.

Добросовісність виконання взятих державами зобов'язань впливає зі загальної політичної ситуації і зі стану стосунків між конкретними державами.

Очевидно, що дотримання державами принципів мирного співіснування є основою розвитку рівноправного та взаємовигідного співробітництва між ними. Міжнародна співпраця може розвиватись лише на ґрунті тривалого й стабільного безкризового співіснування держав, позаяк лише в такому разі можуть виникати близькі й навіть спільні інтереси, потреба у реалізації яких визначає такий стан міжнародних відносин.

Однак дієвість принципів мирного співіснування прямо залежить від стану стосунків між державами, що не дає підстав сприймати їх апріорно, як основу їхніх взаємин. Важко у реальній політиці знайти приклади сприйняття будь-яких принципів владою суверенної держави як фундаментальних основ її зовнішньої політики. Усі принципи мирного співіснування завжди розглядались крізь призму *raison d'etat* (державного інтересу) і могли вважатись визначальними лише тоді, коли відповідали йому.

Визначення поняття «міжнародне співпраця» трапляється досить рідко через те, що як зазначає П. Циганков, воно ілюзорно «прозоре». Лише на перший погляд це поняття зрозуміле й не вимагає якогось чіткого наукового доведення. П. Циганков визначає його як «..процес взаємодії двох або кількох акторів, у якому немає місця

застосуванню збройної сили і домінують пошуки спільних інтересів». У першій частині визначення йдеться про необхідну умову міжнародної співпраці, тобто незастосування сили, а у другій стверджується, що співпраця між учасниками міжнародних відносин полягає в тому, що вони своїми діями спричиняють пошук певних інтересів, які спільно реалізуються. Інакше кажучи, співпраця у тій чи іншій галузі виникає тому, що обидві сторони прагнуть співпрацювати.

На наш погляд, основною причиною співпраці є об'єктивні проблеми, які сторони самотужки не можуть розв'язати, або самостійне розв'язання призведе лише до часткового результату.

Ж. Деррієнік визначає міжнародну співпрацю, як певну дію учасників та її результат, як поштовх до продовження такої дії. У його інтерпретації співпраця трактується як стан, при якому одна сторона може задовольнити свої інтереси лише за умови, що їх реалізує інша. Результатом акту співпраці є ситуація, в якій учасники успішно реалізують свої інтереси одночасно або зазнають при цьому невдачі.

Традиційно відносини співробітництва передбачають співучасть та координацію зусиль сторін у розв'язанні проблем безпеки, торгівлі, функціонування й розвитку транспортних систем, екології, видобутку корисних копалин, боротьби зі злочинністю, освоєння космосу тощо.

Будь-який учасник міжнародних відносин співпрацює з іншим, з огляду на прямі чи непрямі вигоди. Тобто користь від співпраці є, з одного боку, мірилом правильності дій, а з іншого — спонукальною причиною її продовження та розвитку.

Найважливіші форми міжнародної співпраці. Форми міжнародної співпраці, як і взагалі міжнародних відносин, безпосередньо залежать від кількості учасників. Що більша кількість сторін бере участь у співпраці, то складніші механізми, тобто способи, інституції її забезпечення.

Двостороння співпраця здійснюється за допомогою міністерств закордонних справ, спільних торгових палат, особливо поширених, починаючи з післявоєнних часів, товариств дружби, які своєю чергою розвивають співпрацю на рівні громадськості. На нижчих рівнях співпраця здійснюється підприємствами, державними та приватними організаціями, інституціями тощо.

Багатостороння співпраця більш складна, позаяк, забезпечення співдії трьох і більше сторін вимагає координації та узгодження дій. З цією метою створені спеціальні інституції та секретаріати,

координаційні групи, комісії тощо. Коло їхніх функцій охоплює питання технічного забезпечення діяльності міжнародних об'єднань, що працюють на багатосторонній основі. До них належать і деякі міжнародні організації: Співдружність Незалежних Держав (СНД), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга Арабських Держав, Організація Американських Держав (ОАД) тощо. Спільною рисою всіх перелічених вище міжнародних організацій є те, що кожна держава, узгоджуючи свою зовнішньополітичну чи економічну (зрештою, як і будь-яку іншу), діяльність з іншими членами організації, водночас діє на міжнародній арені цілком самостійно. Будь-яка держава, що співпрацює з іншими на багатосторонній основі, залишає за собою певну суверенність як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. Вона залишає за собою повне право достосовуватись чи ні до рішень, що приймаються більшістю членів організацій. При багатосторонній співпраці учасники володіють значною автономністю, рівень інтеграції — середній.

У процесі багатосторонньої співпраці держави лише координують діяльність у сфері політики, економіки, культури, інформації тощо. Вони також вступають у специфічні відносини, які формуються на спільній зацікавленості держав незалежно від стану політичних стосунків між ними.

Ми виділяємо такі типи відносин:

—*харитативні*, що є особливим типом відносин, у які вступають учасники міжнародних відносин з метою надання допомоги відсталим країнам, а також у випадках стихійного лиха, катастроф, епідемій тощо;

—*міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю*, яка виявляється в обміні інформацією щодо злочинних угруповань, їхній діяльності та в деяких випадках спільних акцій правоохоронних органів зацікавлених країн. Крім цього, одним із проявів такого співробітництва є екстрадиція осіб, відносно яких провадиться слідство в інших країнах.

Міжнародна співпраця охоплює також освоєння космосу, дослідження Антарктиди, рятувальні операції тощо.

Значно вищим ступенем інтеграції характеризується колективна співпраця. Для її забезпечення створюються спеціальні наддержавні інституції, на користь яких країни-члени передають (делегують) повноваження щодо прийняття рішень, обов'язкових для всіх членів інтеграційного угруповання у тих сферах компетенцій, які ним визначені. Інтеграція учасників міжнародних відносин на колективній

основі передбачає на першому етапі тісну координацію їх дій у тих сферах, співпраця яких визначена як принципова, на другому — злиття в єдиний національний, політичний, економічний, військовий, правовий простір. Сфера управління ними передається наднаціональним інституціям, тоді як внутрішні (національні) органи влади залишають за собою лише оперативне управління.

1 жовтня 1993 р., коли вступили у силу Маастрихтські угоди, Європейський Союз розпочав другий етап інтеграції, який передбачав створення єдиного економічного та політичного простору, до якого ввійдуть: Бельгія, Велика Британія, Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція, ФРН. Якщо ж урахувати, що ФРН, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург, Греція, Іспанія, Італія та Португалія уклали угоду про спільний громадянський простір (Шенгенська угода), до якої, ймовірно, приєднаються всі інші учасники Європейського Союзу, і роботу над створенням конституції Європи, то можна погодитися з думкою, що «процес інтеграції (Європейського Союзу) пішов шляхом розвитку функціональної моделі, яка дає змогу вийти за рамки простого співробітництва й підготувати умови для можливої федерації».

Така тісна інтеграція на основі функціонування загальноєвропейських інституцій (Європейський парламент, європейські комісії, співтовариства) шляхом формування єдиного функціонального простору справді може призвести до виникнення федеративного утворення, що може поступово перетворитися на єдину державу. Ця думка доволі слушна, про що свідчить прецедент у світовій історії. Воєнна, а пізніше економічна інтеграція альпійських кантонів, що розпочалась у XV ст., призвела до виникнення в XIX ст. єдиної держави — Швейцарії.

У випадку Європейського Союзу, однак, варто підкреслити значно ширші масштаби інтеграції та набагато глибші протиріччя між країнами-членами. Усе це дає підстави для певного песимізму стосовно можливості швидкого об'єднання країн Європи у федерацію, хоч і не змінює принципової оцінки інтеграційних процесів у ЄС та їх імовірних наслідків.

Прикладом військового колективного співробітництва, що втілювалося у формуванні єдиного воєнно-стратегічного простору Північної Атлантики, починаючи з кінця 40-х років XX ст., стало НАТО. Колективна співпраця у межах цієї організації забезпечується діяльністю таких інституцій, як Північноатлантична Рада, Комітет планування оборони, Група ядерного планування, Командування

НАТО у Північній Атлантиці та Європі, Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, у віданні яких перебувають питання стратегічного планування, інформаційного та інфраструктурного забезпечення, матеріально-технічного постачання (зокрема, стандартизація озброєнь), безпеки (контррозвідка), цивільної оборони тощо. Воєнна та політична інтеграція у межах НАТО, однак, не характеризується такою глибиною та тісністю, як у ЄС.

Спільними рисами будь-яких міжнародних організацій, що діють на колективній основі, є:

—формування єдиних функціональних просторів у межах територій країн-учасниць, у яких визначальну управлінську роль відіграють наднаціональні колективні інституції;

—втрата частини власної суверенності країн-членів та підпорядкування їх зовнішньої і внутрішньої політики наднаціональним структурам.

Із початку 60-х років ХХ ст. у Європі формується специфічна форма міжнародної співпраці — Єврорегіони. Єврорегіоном є географічно окреслений простір, що охоплює прикордонні території двох або більше держав, локальні органи влади яких прагнуть співпрацювати між собою і координувати діяльність у різних сферах, що становлять інтерес для них.

У 1963 р. утворено перший франко-німецько-швейцарський регіон «Basi liens is», що охоплював прикордонні місцевості у долині Рейну. Згодом десятки Єврорегіонів виникли на кордонах Німеччини та Франції, Голландії та Бельгії, Швеції і Данії, Франції та Іспанії і практично на всіх кордонах західноєвропейських держав. На початку 90-х років ХХ ст. роки Єврорегіони створюють Східноєвропейські країни, особливо Польща та Чехія. Україна активно співпрацює з західними сусідами у межах Єврорегіонів «Буг» та «Карпати».

Єврорегіони, як форма міжнародної співпраці, визначаються, насамперед, тим, що основними суб'єктами відносин у них є не національні уряди держав, а владні органи тих адміністративних одиниць, які безпосередньо межують між собою вздовж кордону. Наприклад, у межах Єврорегіону «Буг» співпрацюють між собою Люблінське воєводство з польського боку та Волинська область і частина Львівської — з українського. У рамках Єврорегіонів здійснюється локальна співпраця переважно у господарчій, екологічній, культурній та інших галузях. Загалом центральні уряди сприяють діяльності Єврорегіонів, оскільки їх функціонування

поліпшує стосунки між сусідніми державами та визначає децентралізацію двосторонніх відносин.

У 90-х роках ХХ ст. міжнародна співпраця та інтеграційні процеси стали домінувати в Європі та Північній Америці, що визначило можливість принципових змін у сучасній міжнародній системі. На наш погляд, такі процеси можуть у перспективі призвести до того, що у ній домінуватимуть могутні інтеграційні утворення, очолені найсильнішими державами світу, такими як США, ФРН, Російська Федерація.

Щодо останньої, то, очевидно, можна ствердити, що інтеграційні процеси в рамках СНД розвиватимуться настільки успішно, наскільки самій Російській Федерації вдасться опанувати кризові тенденції в економіці та відцентрові — у внутріполітичній сфері.

Така ситуація навряд чи змінить зміст міжнародної системи, але масштаб і силові характеристики її основних учасників значно зростуть.

Водночас доволі скептично можна ставитись до ідеї політичної інтеграції всього людства чи під егідою ООН, чи найрозвиненіших держав світу та інтеграційних об'єднань, що ними утворені. На думку А. Бовіна, причина полягає у відсутності стійкого балансу інтересів держав світу. На наш погляд, не тільки не існує якийсь універсальний баланс інтересів, а вони у більшості учасників міжнародних відносин значно різняться.

По-перше, між наймогутнішими країнами світу, що, наприклад, пов'язано з практикою інтеграції в торгово-економічній сфері як у ЄС, так і в Північно-Американській асоціації вільної торгівлі (НАФТА). Обидві міжнародні організації, поряд зі створенням єдиного економічного простору, здійснюють кроки щодо його захисту з боку азійських (Японія, Корея, Сінгапур, Китай) та східноєвропейських виробників (Росія, Україна, Польща Чехія тощо). Останні особливо розраховують на активний експорт власної продукції на ринки країн Західної Європи та Північної Америки.

Так само, принаймні на середньострокову перспективу, збережуться принципові розбіжності між НАТО та Росією щодо розмежування сфер впливів у Східній Європі.

Досить показовою була криза навколо Іраку, де відсутність спільних інтересів і оцінок ситуації призвела до розколу серед

провідних держав світу, наслідком якого стало істотне погіршення відносин між ними.

Більше того, на думку Е. Тоффлера, загострення відносин між провідними державами і міжнародними організаціями світу, насамперед — США, Європейським Союзом і Японією, триває, оскільки «зростаюча ворожість між цими двома тихоокеанськими державами могла би тільки ще більше посилитись, якби Європа, зрадивши своєму протекціонізму, змусила їх вступити у ще більш жорстоку конкурентну боротьбу з усім світом. Ось чому ідея «Європи як фортеці», недоступної для зовнішньої конкуренції, рівнозначна загрози миру у всьому світі».

Навіть тоді, коли політичне керівництво наймогутніших держав світу погоджується на певні широкі порозуміння, то їх виконання залишається досить гіпотетичним. Як підкреслює М. Лебедева, «навіть якщо координацію дій різних акторів вдається якось налагодити, то виконавчі функції поки що погано реалізуються навіть у тих випадках, коли шляхом спільних зусиль згода все ж досягається».

Очевидно, що на десятки років збережуться різноспрямовані інтереси країн, що розвиваються, та групи розвинених країн світу. Навряд чи драматизм взаємовідносин між розвиненою «Північчю» і відсталим «Півднем» був пом'якшений через діяльність міжнародних організацій чи скоординованість економічної політики «Великої сімки». З огляду на це, малоімовірною виглядає ситуація, при якій вдасться гармонізувати інтереси хоча б більшості держав світу, що могло б стати початком глобальної інтеграції чи реалізації широко дискутованих ідей глобального управління.

ЗАГАЛЬНИЙ СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Капітоненко М.Г. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Видавництво «Книги ХХІ століття», 2019.- 272с.
2. Мальський М. З. Мацях М.М. Теорія міжнародних відносин. - К.: Знання, 2011. - 408 с.
3. Требін М.П. Герасіна Л.М. Погрібна В.Л. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. - Х.: Право, 2016.- 540 с.
5. Хонин В.Н. Теория международных отношений. Часть особенная. Фундаментальные пространства состояний международных отношений. Т.1. – Одесса: «Феникс», 2018.- 587с.
6. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. - Л.: Новий світ, 2007. - 360 с.
- 7.Цыганков П. А. Теория международных отношений: учеб. пособ. - М.: Гардарики, 2003. - 590 с.
- 8.Цыганков П. А. Теория международных отношений: Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2002. -400 с.
9. Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин. - К.: Вища школа, 2004. - 622с.

Допоміжна

Підручники, посібники

1. **Антонович М.** Міжнародне право : навч. посіб. / М. Антонович. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
2. **Бebик В. М.** Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика : навч. посіб. / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. – К., 2006. – 208 с.
3. **Вовк Р. В.** Моделювання міжнародних відносин : навч. посіб. / Р. В. Вовк. – К. : Знання, 2012. – 246 с.
4. **Дещинський Л. Є.** Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л. Є. Дещинський. – 3-тє вид. – Л. : Бескид Біт. Ч. 1. – 2002. – 224 с. Ч. 2. – 2004. – 320 с.
5. **Донеллі Д.** Права людини у міжнародній політиці / Д. Донеллі ; пер. з англ. Т. Завалій. – Л. : Кальварія, 2004. – 280 с..
6. **Зовнішня** політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Генеза, 2004. – 616 с.

7. **Міжнародні** відносини та зовнішня політика, 1980–2000 роки. – К. : Либідь, 2001. – 621 с.
8. **Політологія** : підручник / за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 416 с.
9. **Тимченко Л. Д.** Міжнародне право : підручник / Л. Д. Тимченко, В. П. Кононенко. – К. : Знання, 2012. – 631 с.
10. **Чекаленко Л.** Зовнішня політика України : підручник / Л. Чекаленко. – К. : Кондор, 2011. – 290 с.
11. **Черкес М. Ю.** Міжнародне право : підручник / М. Ю. Черкес. – 6-те вид., виправ. і допов. – К. : Знання, 2011. – 397 с.

Наукові статті

6. **Алексєєнко І. В.** Міжнародні організації в системі міжнародних відносин / І. В. Алексєєнко // *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* – К., 2005. – Вип. 30. – С. 577–587.
7. **Герасимчук Т. Ф.** Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин / Т. Ф. Герасимчук // *Український історичний журнал.* – 2006. – 5. – С. 186–199.
8. **Денисов В. Н.** Вхідження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку / В. Н. Денисов // *Право України.* – 2012. – № 3/4. – С. 51–66.
9. **Каламкарян Р. А.** Международное право как регулятор современных международно-правовых отношений / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев // *Государство и право.* – 2013. – № 11. – С. 46–59.
10. **Капітоненко М.Г.** «М яка сила» в сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти / М.Г.Капітоненко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – К., 2010.- Випуск 94, ч.2. – С.20-29.
11. **Коппель О. А.** Новий міжнародний порядок: структурні характеристики та особливості формування / О. А. Коппель, З. Кісільова // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – К., 2009. – Вип. 87, ч. 2. – С. 11–17.
12. **Коппель О. А.** Теоретичні моделі дослідження глобальних політичних процесів / О. А. Коппель // *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Міжнародні відносини.* – 2005. – Вип. 31/32. – С. 4–7.
13. **Кулагин В.** Современные теории международных отношений / В. Кулагин // *Международная жизнь.* – 1998. – № 1. – С. 81–91.
14. **Редько М. Е.** Личность в системе международных отношений / М. Е. Редько // *Особистість в умовах сучасних*

політичних відносин : зб. наук. ст. (по матеріалам XIV Харк. політолог. читань). – Х., 2003. – С. 144–146.

15. **Нікулішин Н.** Поняття «сила» у сучасних теоріях міжнародних відносин / Н. Нікулішин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Випуск 25. – С.130-134.

16. **Тіунов О. І.** Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин / О. І. Тіунов // *Міжнародне право*. – 2012. – № 1. – С. 10–26.

17. **Хонін В.М.** Методологічні принципи теорії міжнародних відносин. Стаття перша. – Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Випуск 127. Частина I. – с. 104-115.

18. **Хонін В.М.** Методологічні принципи теорії міжнародних відносин. Стаття друга. – Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Випуск 127. Частина II. – с. 104-114.

19. **Хонін В.М.** Международные отношения: координатная ось типологического анализа. – Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. -2009. -Випуск 48. – С.143-160.

20. **Хонин В.Н.** Теория международных отношений. – К.: Академ-Пресс, 2005. – 456с.

21. **Чекаленко Л.Д.** Концепції безпеки: сучасне прочитання. - Зовнішні справи: науковий журнал. - 2017. - № 4. - С. 44-47.

22. **Чеканов В.Ю.** Функції міжнародних відносин.- Гілея. – 2013. – Випуск 79. – С.303-306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_79_94

23. **Шпакович О.** Місце міжнародних організацій у сучасній системі міжнародних відносин / О. Шпакович // *Право України*. – 2010. – № 12. – С. 186–192.

Інформаційні ресурси

http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_2342.html

<http://kimo.univ.kiev.ua/TMO.htm>

<http://www.twirpx.com/file/1266161>

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

Абстрагування полягає у виокремленні та узагальненні найважливіших рис об'єкта дослідження і свідомому упущенні другорядних.

Актор міжнародних відносин (учасник, суб'єкт, гравець) – суб'єкти, що діють і взаємодіють на світовій арені. Б. Рассет і Х. Старр виокремлюють три типи міжнародних акторів: 1) групи людей (народи, нації, народності, етнічні групи); 2) держави; 3) недержавні актори (міжурядові організації, неурядові організації, мультинаціональні корпорації).

Аналітичний метод дослідження - полягає у вивченні явищ і процесів міжнародних відносин через поділ їх на окремі елементи з метою вивчення їхніх внутрішніх особливостей, динаміки розвитку та зв'язків між ними.

Асиметричні конфлікти у міжнародних відносинах - це конфлікти з різким розходженням потенціалу конфліктуючих сторін.

Баланс сил: 1) політика, спрямована на певний розподіл воєнної сили; 2) опис будь-якого реального стану справ у світовому співтоваристві; 3) відносно рівний розподіл сили у світовій системі; 4) будь-який розподіл сили у світовій системі.

Біполярна система визначається наявністю двох наддержав, могутність і вплив яких ділить міжнародну систему на дві відносно відмежовані підсистеми.

Вайолентологія - наука про природу сили та насильства, причини, зміст та форми їх вияву у сфері міжнародних відносин.

Дедуктивний підхід — це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості. Тобто процес дослідження конкретизує загальні знання про міжнародні відносини.

Державоцентризм, або етатизм, - традиційний чи класичний напрям теорії міжнародних відносин, що стоїть на позиціях ствердження визначальності держави та її впливу в міжнародному середовищі.

Дипломатія - це один з головних інструментів міжнародної політики, що полягає в офіційній відкритій або таємній діяльності міжнародних акторів в особі їхніх органів зовнішніх зно-

син, спрямований на здійснення цілей та завдань міжнародної політики.

Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як динамічної системи, що перебуває у стані руху та розвитку, зумовленому їхніми внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів, охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і дозволяє об'єктивно вивчати рушійні сили міжнародних процесів, з'ясувати відмінності одиничних явищ.

Загальні методи дослідження об'єднують найпростіші прийоми та способи вивчення міжнародних відносин, які характерні не лише для теорії міжнародних відносин, але й застосовуються практично всіма науковими дисциплінами.

Зовнішня політика держави може трактуватись як загальний курс та діяльність її політичного керівництва у міжнародних відносинах, спрямовані на реалізацію визначених ним інтересів та цілей через систему інтеракцій з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Експлікативні методи — група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю.

Емпіричний рівень дослідження визначає параметри та дає загальну характеристику реальним міжнародним відносинам, що є основою для формулювання їх найважливіших закономірностей. На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні й спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Для теорії міжнародних відносин принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент процесу міжнародних відносин.

Індуктивний підхід — це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними.

Інтервенція - це насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або її взаємовідносини з третіми країнами.

Зовнішня політика – це діяльність держави на міжнародній арені, що регулює стосунки з іншими суб'єктами зовнішньополітичної

діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми й регіональними міжнародними організаціями; є конкретним, практичним втіленням міністерством закордонних справ або відповідним йому зовнішньополітичним відомством основних принципів міжнародної політики держави, які виробляються державними структурами і покликані відображати національні інтереси держави.

Конструктивні методи пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, що дає змогу дослідникові зосередитись на істотних особливостях об'єкта дослідження.

Критерій локалізації міжнародних відносин - специфіка міжнародних відносин визначається як «сукупність угод або потоків, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів» (М. Мерл).

Мирне співіснування – стан відносин між державами, при якому вони не вдаються до застосування воєнної сили.

Міжнародна або світова політика або світовий політичний процес– це діяльність, взаємодія держав, а також інших міжнародних акторів на міжнародній арені; сукупна цілеспрямована діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя з метою реалізації певних політичних цілей.

Міжнародні відносини - це системна сукупність політичних, економічних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства, до яких відносяться держава, народ, суспільні та громадські рухи, різноманітні організації тощо; всі форми обміну діяльністю, яка є предметом відносин між державами (правові, наукові, техніко-виробничі й багато інших), аж до індивідуального спілкування, утворюють міжнародні відносини (І. Кравченко).

Міжнародна пропаганда - це цілеспрямована діяльність щодо використання засобів масової комунікації для забезпечення інтересів суб'єктів, нав'язування норм і принципів міжнародної поведінки, формування і маніпулювання зовнішньополітичною свідомістю громадян власної та зарубіжних держав.

Міжнародна система — це макроявище міжнародних відносин, складовими якого є елементарні явища нижчого ієрархічного порядку: учасники та відносини між ними.

Модерністська концепція міжнародних відносин - звичайна сукупність зовнішніх політик окремих держав, що робило можливим виявлення оптимальних засобів досягнення окремих національних інтересів, але недооцінювало небезпеку їхнього зіткнення.

Монополярна система характеризується наявністю однієї наддержави, могутність і вплив якої на систему є визначальним, формуючи взаємозв'язки та окреслюючи характер дій держав нижчих ієрархічних рівнів.

Мультиполярна система характеризується наявністю декількох (інколи досить значної кількості) наддержав, могутність яких порівняно однакова.

Об'єктивізм полягає в тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їхні рушійні сили та закономірності не залежні від волі та бажань людини. На основі цього підходу сформульовані похідні принципи структуралізму, раціоналізму та детермінізму.

Політичний простір — це територіально-функціональна сфера дії політики, влади, політичних інституцій, відносин, процесів та ідей. Територіальний вимір зумовлений просторовою організацією політики, тоді як функціональний - організацією сфери політичних відносин.

Прогнозні методи акумулюють групу способів та прийомів дослідження, що широко застосовуються для наукових передбачень майбутніх ситуацій та процесів у міжнародних відносинах. До них, передусім, належать такі методи, як дельфійський та побудови сценаріїв.

Пропаганда - один із основних засобів міжнародної політики, що забезпечує поширення потрібних поглядів та цінностей; діяльність або мистецтво змушувати інших поводитися так, як вони без цього впливу не поводитися б (Л. Фрезер).

Синтетичний метод дослідження — спосіб проводити дослідження, узагальнюючи знання про особливості, властивості та взаємозв'язки елементів явища.

Стан конфлікту — ситуація, в якій провідні світові держави переходять від протистояння до відкритої (також і збройної) боротьби.

Стан конфронтації — глобальна політична ситуація, в якій провідні держави світу протистоять одна одній. їхня політика, до якої змушені dostosовуватись інші держави світу, побудована на

взаємному залякуванні та виражається низкою локальних конфліктів, що відбуваються на периферії міжнародної системи.

Стан мирного співіснування — ситуація глобального партнерства між провідними державами, коли кожна з них бере участь у взаємовигідному співробітництві або не протиставляється іншій (чи іншим).

Суб'єктивізм — система поглядів, пов'язаних із трактуванням міжнародних відносин як суспільних стосунків, що позбавлені об'єктивної основи, випливають з людської натури, формують та спрямовують особистості. Цей принцип виражається у похідних від нього принципах, які мають характер постулату для окремих теорій і наукових шкіл — антропоморфізму та нормативізму.

Теоретичний рівень дослідження в науці про міжнародні відносини полягає у вивченні найважливіших особливостей і закономірностей міжнародної системи, що передбачає розгляд пов'язаної з нею реальності в абстрагованій формі.

Теорія міжнародних відносин — є систематизованою за змістом і формально сукупністю умовно сформульованих тверджень, які пояснюють функціонування та еволюцію міжнародних систем (Я. П'єтрась); сукупність знань, що допомагають зрозуміти, передбачити, оцінити та контролювати відносини між державами (К. Райт); наука, котра вивчає сутність, особливості і рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини (Р. Арон); сукупність численних концептуальних узагальнень, що представляють теоретичні школи, які полемізують між собою (П. Циганков).

Теорія міжнародного середовища досліджує сукупність зовнішніх чинників, що впливають на виникнення та функціонування міжнародної системи, тобто її середовище.

Теорія міжнародних систем у складі загальної теорії виокремлюється як структурний блок, що зосереджується на проблемах дефініювання і типології міжнародних систем.

Традиціоналістська концепція міжнародних відносин — «політичні взаємини між націями», в основі яких лежить боротьба за владу — єдиний «національний інтерес» для всіх учасників або акторів міжнародного життя. Найбільш повне втілення знайшла у працях американського політолога Ганса Дж. Моргентау (наприклад, «Політика націй»).

Транснаціоналізм — науковий напрям теорії міжнародних відносин, який розглядає проблему суб'єктності з позицій визнання факту плюралізму та рівнозначності різнотипних суб'єктів.

Ультиматум — дипломатичний акт у формі дипломатичної ноти, офіційної заяви або іншого письмового документа, в якому міститься категорична вимога щодо здійснення урядом держави-адресата певних дій зовнішньополітичного або внутрішньополітичного характеру чи обов'язкового виконання висунутих умов. В ультиматумі вказуються: строк виконання; наслідки його відхилення (бойкот, блокада, розрив дипломатичних відносин, ембарго, застосування ЗС тощо).

Функції політичного простору - це значення окремих територій в аспекті міждержавних відносин, зумовлюють форми суперництва між державами.

Холодна війна - особлива система міжнародних відносин після Другої світової війни (др. пол. 40 — поч. 90-х рр. ХХ ст.), що характеризувалася глобальним ідеологічним, політичним, військовим, науково-технічним, економічним і культурним протистоянням США та СРСР і очолюваних ними воєнно-політичних блоків — Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося з гонкою озброєнь, високим ступенем загрози нової світової війни. Термін «холодна війна» вперше вжив американський журналіст У. Ліппманн, який 1947 опублікував книгу під однойменною назвою.